

894 ✓
135
Н. Н. АЗИЗХЎЖАЕВА

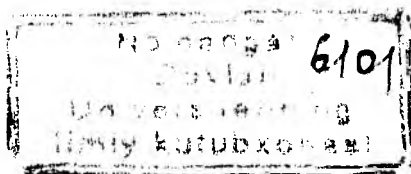
ПЕДАГОГИК
ТЕХНОЛОГИЯ
ВА ПЕДАГОГИК
МАҲОРАТ

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА
МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ.
НИЗОМИЙ НОМИДАГИ ТОШКЕНТ ДАВЛАТ
ПЕДАГОГИКА УНИВЕРСИТЕТИ
ИННОВАЦИОН ТЕХНОЛОГИЯЛАР МАРКАЗИ

Н.Н.Азизхўжаева

**ПЕДАГОГИК ТЕХНОЛОГИЯ ВА ПЕДАГОГИК
МАҲОРАТ**

(Барча мутахассислик магистратура йўналиши
учун ўқув қўлланма)

Тошкент - 2003

Ҳозирги даврада олий таълимнинг энг асосий вазифаларидан бири замонавий таълимий - касбий дастур асосида юқори самарали таълим жараёнини ва малакали кадрлар тайёрлашни таъминлаш ҳисобланади.

Олий таълимнинг ҳозирги босқичи олий мактабда ўқитиш функциясининг мазмунини ва шаклий ўзгаришлари билан белгиланади.

Ўқитувчи фаолияти ўқув жараёнида таълим широкларини яратиш, ўқувчилар эҳтиёжини ва қобилиятларини шакллантиришга қаратилган.

Бунда асосий муаммолар сифатида юқори малакали, рақобатбардош ўқитувчи кадрларни тайёрлаш, уларнинг касбий, мутахассислик салоҳиятларини шакллантириш уларни методик жиҳатдан маҳоратли, янги педагогик технологияларни эгаллаган қилиб тайёрлаш каби масалалар олдинга чиқади.

Мазкур «Педагогик технология ва педагогик маҳорат» ўқув қўлланмаси магистратуранинг барча мутахассислик йўналишлари учун бағишланган бўлиб, бўлажак ўқитувчиларга олий таълим жараёнида ҳам илмий-назарий, ҳам амалий педагогик технология асослари бўйича билим беради.

Профессор Б.Ф.Қодиров умумий таҳрири остида.

Тақризчилар: п.ф.д., проф. М.Х.Тўхтаўжаева
п.ф.н., доц. З.Д. Баубекова

Кириш

Ўзбекистон Республикаси демократик ҳуқуқий давлат ва фуқаролик жамияти қуриш йўлини танлаган ва амалга ошириб келмоқда. Республикамиздаги амалга оширилаётган қайта қуришдан асосий мақсад ва унинг ҳаракатлантирувчи кучи инсон, шахснинг ҳар томонлама ривожланиши ва фаровонлиги ҳисобланади.

Мамлакатимиз тараққиётининг муҳим шарти кадрларни тайёрлаш тизимининг мукамал бўлиши, замонавий иқтисод, фан, маданият, техника ва технологиялар асосида ривожланиши ҳисобланади.

«Кадрлар тайёрлаш миллий дастури» узлуксиз таълим ва кадрларни тайёрлаш тизимларини тубдан ислоҳ қилишга қаратилган.

Миллий дастурни амалга оширишда мавжуд таълим ва кадрларни тайёрлаш тизимларини тубдан ўзгартириш замонавий илмий фикрлар ютуқлари ва ижтимоий тажрибаларга, таълим жараёнини ҳамма босқичларида, узлуксиз таълим тизими таълим муассасаларининг ҳамма шакли ва турларида илғор-методик таълимларга таянган ҳолда амалга оширилади.

Ҳозирги замонавий босқичда педагогик долзарб вазифаларга Фан, техника, илғор технологиялар ютуқларидан фойдаланиш асосида шахсни тарбиялаш, ўқитиш ва ривожлантириш мақсадлари, мазмуни, методлари, воситалари ва ташкилий шакллари илмий таъминлаш кирди. Кадрлар тайёрлаш соҳасидаги давлат сиёсати узлуксиз таълим тизими орқали ҳар томонлама ривожланган шахс – фуқаронинг таъкил топишини кўзда тутди. У ушбу таълим тизимида ва кадрлар тайёрлашда таълим хизматларининг истъемолчиси, буюртмачиси сифатида ва худди шундай ишлаб чиқарувчи сифатида иштирок этади.

Шахс таълим жараёнининг ишлаб чиқарувчиси сифатида таълим, моддий ишлаб чиқариш, фан, маданият ва хизматлар соҳаси фаолиятида билиш ва тажрибаларни беришда иштирок этади. Республикамизда шахсга ўзининг ижодий имкониятларини амалга ошириш учун профессионал таълим дастурини танлаш ҳуқуқини берган.

Узлуксиз таълим тизимида олий таълим алоҳида ўрин эгаллайди. Олий таълим умумий ўрта, ўрта махсус, касб-хунар таълими асосида узлуксиз таълим тизимининг мустақил тури ҳисобланади ва Ўзбекистон Республикасининг «Таълим тўғрисида»ги ва «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури» қонунларига биноан амалга оширилади.

«Кадрлар тайёрлаш миллий дастури» асосида олий таълимнинг асосий вазифалари белгилаб берилган. Олий таълимнинг энг муҳим вазифаларидан бири замонавий ўқув дастурлари асосида юқори натижали ўқитиш ва малакали кадрлар тайёрлашни таъминлаш ҳисобланади. Олий таълимни ислоҳ қилишнинг ҳозирги босқичи олий таълим мактаби ўқитувчисининг вазифасини ҳам ўзгартиради.

Олий мактаб ўқитувчисининг фаолияти шахснинг ўқув жараёнида таълим олиши, талаб ва қобилиятларининг шаклланиши учун шароитлар яратиб беришга йўналтирилган бўлиши керак.

Олий мактабнинг ҳар бир ўқитувчиси малакасининг икки қирраси бор: улар икки фанлар билан ўқитилади – махсус ва педагогик. Олий мактаб ўқитувчисига ҳар доим нима учун ўқитиш керак? Нима

ларни ўқитиш керак? Қандай ўқитиш керак? Каби саволларга жавоб излашга тўғри келади.

Бу масалаларнинг тўғри ечимларини топиш керак. Бундай ечимлар педагогик фаннинг асосий қонунлари ва қоидаларини билиш, ўқувчиларнинг хусусиятларига қараб, уларни тушунтиришга асосланган бўлиши керак.

Чуқур ижтимоий ўзгаришлар ҳозирги пайтда педагогик концепцияларни қайта кўриб чиқишни, инсонга, шахсга, индивидга педагогика фанини фаол ривожлантиришни талаб этади. Педагогиканинг янги принципларида ташкил топиши, муҳим муаммоси педагогик жараёнинг мезонлари назариясини ишлаб чиқиш ҳисобланади, у ўқитувчининг мутахассислиги асосини ташкил этиши керак.

Ўқитувчи мутахассислиги бўйича унинг илмий билимларидан қатъий назар, ўқув жараёнига киришар экан, керакли педагогик минимумга, педагогик ва психологик билимлар миқдорига, дарс бериш методикасини ва технологиясини эгаллаган бўлиши керак.

Шулардан келиб чиқиб, олий мактаб ўқитувчиларини тайёрлашда асосий масалалар белгиланади:

1. *Ўқув жараёни самаралилигини таъминловчи педагогик малакани шакллантириш.*
2. *Ижтимоий-иқтисодий ўзгаришларни англаб етишга қаратилган Янги профессионал фикрлашни юзага келтириш.*
3. *Педагогик билимлар тизимини ўқитувчининг фаолияти методологик асоси сифатида эгаллаб олиш.*
4. *Ўқитиш технологияси ўқувчилар профессионал фаолиятига энг яқин методлар сифатида ўзлаштириш*

Таклиф этилаётган ўқув қўлланма Ўзбекистон олий мактаблари олдига қўйилган масалаларни ҳал этишда катта ёрдам кўрсатиши керак.

I боб. Олий мактабда таълим жараёни

Ушбу бобда олий мактабда ташкилий жараёнларнинг хусусиятлари кўриб чиқилади.

Ўзбекистон Республикаси олий мактаби ўз ривожланишининг янги босқичини бошдан кечирмоқда. Ўзбекистон Республикаси мустақиллиги олий таълимнинг тубдан ислоҳ қилиш вазифаларини белгилаб берди, бу ислохотлар юксак ахлоқлилик ва маънавийлик талабларига жавоб бера оладиган, ривожланган, демократик давлатлар даражасида юқори малакали кадрлар тайёрлаш миллий тизимини яратишни кўзда тутган.

Ислохотлар олий таълим соҳасидаги давлат сиёсати принциплари асосида амалга оширилади. Олий мактабда таълим жараёни бўлажак мутахассис шахсини шакллантириш вазифасини амалга оширишга қаратилган ўз мазмуни билан ифода этилади.

Таълимнинг мазмун моҳияти бу ҳодисага илмий ёндошиш билан белгиланади. Таълимнинг тарихий хусусиятлари ҳар бир тарихий босқичда зарур мақсад ва вазифаларни аниқлаб олиш имкониятини беради.

Таълим мазмуни назарияси таълим жараёнининг моҳияти, мақсади вазифаларини асослаб беришни назарда тутати.

Республикамиз олий мактабда таълим жараёни давлат стандартлари, ўқув режалари асосида ташкил этилади. Олий мактабда ўқитишнинг ташкил этилиши шакл ва методлари талабаларнинг идрок этиш фаолиятларини фаоллаштириш масаласини ҳал этади.

Ўзбекистон олий мактабларининг асосий вазифаси – чуқур фундаментал билимга ва амалий тайёргарликка эга бўлган кенг йўналишли мутахассисларни шакллантиришдир.

1.1. «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури» ва Ўзбекистон Республикасида олий мактаб тараққиёти

Очиқ бозор иқтисодига асосланган демократик, ҳуқуқий жамият барпо этишнинг асосий тамойилларини шакллантирар экан, Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А. Каримов давлатнинг устувор тамойилларидан бири сифатида узлуксиз таълим тизимини ривожлантиришни белгилаб берди.

Республикамиз олий мактабларида муҳим ўзгаришлар юз бермоқда. Ислохотлардан олдинги даврда республикамиз олий мактабларида бир қатор объектив камчиликлар мавжуд эди. Кўпчилик олий ўқув юр்தларининг моддий техника базалари маънавий ва ижтимоий жиҳатдан эскириб қолган эди. Замонавий ахборот техникалар билан таъминланганлиги ва улардан таълим жараёнида фойдаланиш жуда даст даражада эди.

Амалдаги бир даражали таълим меҳнат бозори, талабаларини ишлаб чиқаришдаги тузилиши ўзгаришларини тўла ҳисобга олмаган, ўқитувчилар, педагоглар ва тарбиячиларнинг кўпчилик қисми бўш тайёргарликлари, уларнинг даст билим ва мутахассислик даражалари муҳим

муаммо бўлиб қолди. Ҳозирги вақтга келиб илмий ва илмий-педагогик кадрларнинг кексайиб боришлари содир бўлмоқда. Республикаимиз олий таълим ташкилотларида 40 ёшгача бўлган Фан докторлари сони уларнинг умумий сонининг фақат 0,9 фоизигина ташкил этади, 50 ёшдагилар ва ундан юқорилари эса 79 фоизни ташкил этади.

Ўзбекистон Республикасининг «Таълим тўғрисида»ги қонуни ва «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури»га биноан олий таълимнинг мақсади ҳозирги давр талабларига жавоб берадиган, илмий-техник, иқтисодий, ижтимоий ва маданий ривожланиши таъминлай оладиган, юксак маънавий ҳамда ахлоқий сифатларга эга бўлган юқори малакали, рақобатбардош кадрлар билан таъминлашдир.

Олий таълимнинг асосий вазифалари қуйидагилардир:

• юксак кўрсаткичли таълимни таъминлаш ва давлат таълим стандартларига мувофиқ равишда ҳозирги замон таълимий ва касбий таълим дастурлари асосида малакали кадрлар тайёрлаш;

• жамият талабларига жавоб берадиган истиқболдаги тараққиётга, мамлакатнинг иқтисодий – ижтимоий тараққиётига, замонавий фан, техника, технология ва маданият ютуқларига асосланган ҳолда кадрлар тайёрлашни ташкил этиш ва уни муштуман такомиллаштириш;

• ёшларни миллий истиқлол мафқураси, умуминсоний қадриятларни билиш асосида, мустақиллик ҳолатига садоқат, ватанга, онага, атроф-муҳит, табиатга муҳаббат руҳида тарбиялаш;

• ахлоқий, маданий ва илмий қадриятларни сақлаш ҳамда уларни бойитиш;

• шахснинг интеллектуал, маданий ва ахлоқий ривожланиш талабларини қондириш;

• ўқув жараёнига янги педагогик ҳамда ахборот технологияларини, таълимнинг фан ва ишлаб чиқариш билан интеграциялашувининг жорий механизмларини киритиб бориш;

• фан, техника, технология раванги, илмий педагогик кадрлар ҳамда таълим олувчиларнинг илмий тадқиқотлари самарадорлиги ва ижодий фаоллигини ўстириш, олинган натижалардан таълим жараёнида фойдаланиш;

• олий малакали илмий-педагогик кадрлар тайёрлаш;

• республика олий таълим тизимига бюджетдан ташқари воситаларни, шу жумладан, хорижий инвестицияларни жалб қилиш;

• юксак тараққий этган мамлакатлар билан олий таълим соҳасида ўзаро манфаатли алоқаларни ривожлантириш;

Олий таълим тизимига қуйидагилар киреди:

• мулкчилик шакллари ва бўйсунитишдан қатъий назар давлат таълим стандартларига мувофиқ касбий таълим дастурини амалга оширувчи олий таълим муассасалари;

• олий таълимнинг ривожланишига хизмат қиладиган тадқиқот ишларини олиб боровчи илмий педагогик муассасалар;

• олий таълимнинг бошқарув органлари ва унинг тасарруфидаги корхона, муассаса ва ташкилотлар.

Олий таълим соҳасидаги давлат сиёсати қуйидаги тамойилларга асосланган:

- таълим ва тарбиянинг инсонийлик, халқчиллик характери;
- университет таълимининг устуворлиги;
- ўрта махсус, касб-хунар, олий ва олий таълимдан кейинги таълимнинг узлуксизлиги ҳамда узвийлиги;
- таълимнинг дунёвий характери;
- давлат таълим стандартлари негизида таълимнинг ҳаммабошлиги;
- ўқув дастурларининг ягоналиги ва уларни танлашга дифференциал ёндашиш;
- қобилият ва истеъдод эгаларини рағбатлантириш;
- олий таълим тизимида давлат ва жамият бошқаруви бирлиги;
- олий таълим, фан ва ишлаб чиқариш интеграцияси.

Олий таълим икки босқичга эга - бакалаврият ва магистратура.

Бакалаврият – мутахассисликлар йўналиши бўйича фундаментал ва амалий билим берадиган, таълим муддати камида 4 йил давом этадиган таянч олий таълим.

Магистратура – аниқ ихтисослик бўйича фундаментал ва амалий билим берадиган, бакалаврият негизида камида икки йил давом этадиган олий таълим.

Ўзбекистон Республикасида олий ўқув юр்தларининг қуйидаги турлари белгиланади:

- университет. У билим соҳалари ва йўналишларининг кенг тармоқлари бўйича олий ва олий ўқув юр்தидан кейинги таълим дастурини амалга оширади;

- академия. У билим ва йўналишларнинг муайян соҳаси бўйича олий ва олий ўқув юр்தидан кейинги таълим дастурини амалга оширади;

- институт. У бир билим соҳаси миқёсида муайян йўналиш олий, шунингдек, олий ўқув юр்தидан кейинги таълим дастурини амалга оширади.

Хотима.

Ўзбекистон Республикасидаги олий мактабнинг ҳозирги даврдagi тараққиёти давлат ислоҳотлари билан амалга оширилади. Олий мактаб ислоҳотлари эса “Кадрлар тайёрлаш миллий дастури” билан белгиланади. Бу дастурга мувофиқ равишда республикадаги олий таълимнинг янги мақсади, вазифалари ва тамойиллари аниқланган.

Олий таълим тизими тузилмаси ҳам ўзгаришга юз тутди, унда икки босқич жорий этилди: бакалаврият ва магистратура.

1.2. Олий мактаб таълим мазмуни

1.2.1. Таълим мазмунини шакллантиришнинг моҳияти.

Олий мактаб таълим жараёни ўзининг мазмуни билан бўлажак мутахассис шахсини шакллантиришга қаратилган вазифани амалга оширади. Унга илмий ёндашувлар эса таълим мазмунини билимлар, малака ва кўникмалар, қарашлар қамда эътиқодлар, шунингдек, билиш

назарияси кучи, амалий тайёргарликлар ривожланишининг муайян даражаси тизими йиғиндиси сифатида изоҳлайди.

Таълим мазмунининг моҳияти унга бўлган турли ёндашувлар билан белгиланади.

Билимга йўналтирилган ёндашувида билим инсониятнинг бутун тарихий тажрибаларида тўпланган бой маънавий бойлик сифатида диққат марказда бўлади. Бироқ бу ёндашувнинг маълум салбий жиҳатлари ҳам бор. Билим бунда мутлақ даражага эга бўлади, шу сабабли шахсни бўйсунтиради ва у иккинчи даражага ўтиб қолади. Бу эса академизмга берилишнинг илмий асосини қондалаштиришга олиб келади.

Ҳозирги давр таълимни инсонпарварлаштириш ва таълим мазмунининг моҳиятичи шахсга йўналтирилган ёндашувини майдонга олиб чиқди. Бу ёндашув марказида шахс туради. Бундай ёндашув таълим мазмунини эркин танлаш имкониятини беради. Шахсга йўналтирилган ёндашувни амалга ошириш жараёнида шахснинг таълимий, маънавий, маданий ва ҳаётий талаблари қондирилади. Энг муҳими, шахсга нисбатан инсонпарварлик муносабати намोён бўлади, маданий-таълимий шароитда ўқиш индивидуаллиги ва мустақил ҳаракат қила олиш имконияти шаклланади.

Шахсга йўналтирилган ёндашув инсоннинг табиий, ижтимоий ва маданий хусусиятлари бирлиги ривожланишига қаратилган бўлади. Бундай ёндашув намояндалари И.Я. Ларнер, М.Н. Скоткин, В.С. Леднев, Б.М. Бим-Бада, А.В. Петровскийлардир.

Таълим мазмуни тарихий характер ҳам касб этади.

Жамият ривожланишининг ҳар бир босқичида таълим мазмуни муайян мақсад ва вазифаларга эга бўлади. Таълим мазмуни давр талаби, назарий билим ва ишлаб чиқариш тараққиёти даражасига мос равишда ўзгариб туради.

Таълим мазмуни ижтимоий ҳодиса сифатида майдонга келади ва у ўзининг бошланғич даврида амалий аҳамият касб этган, яъни инсонларнинг ҳаётий эҳтиёжлари учун зарур ҳисобланган билимга бўлган талабини қондиради.

Ижтимоий тараққиёт таълимнинг маданиятшунослик функциясини юзага келтирди.

Таълимнинг ривожланишига бошқа ижтимоий омиллар ҳам таъсир кўрсатди, натижада ҳукмрон синфлар умуммаданий ва такомиллашиб боровчи билимга ўз монополиясини ўрната бошладилар, аҳолининг асосий қатламлари эса кундалик турмушда зарур бўладиган амалий билимларнинггина эгалладилар.

XVIII-XIX асрлар Уйғониш даврида инсонпарварлик ғояси қарор топти. В. де Фельтре "Мактаб қувончи" асарида эркин жисмоний ва аклий ривожланиш ҳақида ёзган эди. Ж.Ж. Руссо бола ривожланишида унинг табиатидаги спонтан ҳолатларини кузатиш лозимлигини уқтиради, И.И. Песталоцци эса инсонни фаол ҳаётга тортиш орқали шакллантирадиган барча аҳамиятга молик кучларни тўла ривожлантириш ғоясини олға суради. Ушбу ғоя таъсирида Франция, Швейцарияда янги мактаблар, АКШ, Германия, Австрияда сара (элита) мактаблар пайдо бўлади, уларда шахснинг таълим ва тарбияси табиатда эркин ри-

вожланиш, бола ва катталар орасидаги табиий муносабатлар билан боғланади.

Таълим мазмунининг асосий назариялари XVIII аср охири ва XIX аср бошларида пайдо бўлди. Педагогика фани таълим мазмунининг материал ва формал назариясини белгилаб беради. Таълим мазмунининг материал назарияси айрим манбаларда дидактик материализм ёки комусийлик (энциклопедизм) деб юритилди.

Бу назариянинг асосий мақсади фanning турли соҳаларидан мумкин қадар кўп миқдорда билим беришидир. Бундай қарашни Я.А. Коменский ҳам ёқлаган ва ўзининг дарслигида ўқувчиларга зарур бўлган барча билимларни жойлаштиришга кўп йиллик ҳаётини бағишлади. Я.А. Коменскийнинг замондоши, инглиз шоири ва тарихчиси Джон Мильтон (1608-1674) ҳам таълим мазмунини шундай тушунган.

Формал назария ёки дидактик формализм таълим мазмунини қобилиятлар ва билишга бўлган қизиқишни ўстириш воситаси сифатида тушуниради. Дидактик формализмнинг назарий асосини бир фаолият соҳасида олинган билим ва кўникмаларни иккинчисига кўчириш ҳолати ташкил этади.

Юнон олими Гераклит дидактик формализм тарафдори бўлган, унинг фикрича, “Кўп билим ақл ўргата олмайди”. Цицерон ҳам шундай фикрда бўлган.

Янги даврга келиб, Песталоцци И. Кант фалсафаси ва неогуманизм ғоясига асосланган ҳолда, дидактик формализм назариясини олға суради. Унинг фикрича, ўқитишнинг бош мақсади *“ўқувчининг тўғри фикрлаш ёки формал таълими”*ни кучайтиришдан иборат. Бунга яқин фикрларни А. Дистерверг ўзининг “Немис ўқитувчиларига қўлланма”сида (1850) ҳам баён қилган эди.

Таълим мазмуни формал назарияси ўқитувчиларининг хизматлари шунда эдики, улар таълим олувчиларнинг қобилияти, билишга қизиқишлари, уларнинг диққати, хотираси, тасавури, тафаккурини ўстириш зарурлигига эътиборни қаратдилар. Бу назариянинг ожизлиги эса уларнинг таълим дастурларида кўпроқ кўргазмали предметлар (тил, математика) акс этган эди.

Хар иккала назария К.Д. Ушинский томонидан каттик танқид қилинди. У шундай ёзган эди: “Ақлнинг формал ривожланиши бу муҳим бўлмаган белги, чунки ақл ҳақиқий реал билимларда ривожланади” (К.Д. Ушинский, Асарлар тўплами. 8-жилд, 661-6.)

К.Д. Ушинский мактаб инсонни билимлар билан бойитиши ва айни замонда бу бойликдан фойдаланишни ўргатиши лозим. У дидактик формализм ва дидактик материализм бирлиги ғоясини ёқлаб чиқди.

XIX ва XX аср оралиғида, АҚШда дидактик утилитаризм концепцияси пайдо бўлди. Бу ғоя америкалик педагог Дж. Дьюига тегишлидир. Европада бундай қараш асосида таниқли немис педагоги Р. Кершенштейн фикрлар баён қилган.

Дж. Дьюининг айтишича, алоҳида олинган ўқув фанлари мазмуни орасидаги алоқаларнинг манбаи таълим олувчиларнинг индивидуал

ва ижтимоий фаолияти ҳисобланади. Бу фаолият турлари оптимал дастурни ўқув фанларининг кетма-кетлиги ва узвийлиги асосида эмас, балки ўқувчининг эркинлигида, унинг тажрибалари билан боғланган хулқининг янги муносабатлари ва типларини шакллантириш асосида таъминлайди.

Дидактик утилитаризм америка мактабларининг ҳам таълим мазмунига, ҳам ўқув ишлари методларига кучли таъсир этди, бунинг натижаси ўлароқ таълим олувчиларга максимал даражада эркинлик бериши, жумладан, мажбурий ва факультатив фанлар сифатида ажратилган ўқув фанларини танлаб ўқитишга ижозат берилди. Ўқув-тарбия жараёни ўқувчиларнинг индивидуал талаблари (танловлари)га мослаштирилди.

Польшалик олим В. Окунь функционал материализм деб номланувчи таълим мазмуни назариясини ишлаб чиқди. Бу назариянинг асосида эса билимнинг фаолият билан интеграл алоқаси қондаси ётар эди. Бу назарияда жамиятнинг таълимга қўйиладиган талабларни ва ўқувчиларнинг индивидуал танловлари бирлиги сезилиб туради.

50-йиллар ўрталарида дастурлаштирилган таълимнинг юзага келиши муносабати билан таълим мазмунининг операционал структуризация назарияси ишлаб чиқилди. Бу назария қай тарзда ўқитиш керак?— деган саволга жавоб беришга қаратилган. Бу назария тарафдорлари ўқув фанлари мазмуни ва улар орасидаги боғланишни синчиклаб таҳлил қилиш зарурлигини таъкидлайдилар. Бу таҳлил дастурлаштириладиган матнни олдиндан аниқ белгилаш имконини беради.

1.2.3. Таълим мазмунини танлаш тамойиллари ва меъёрлари

Педагогика назариясида таълим мазмунини шакллантиришнинг асосий тамойиллари В.В. Краевский томонидан ишлаб чиқилган. Улар қуйидагилардир:

1. **Таълим мазмунининг жамият, фан, маданият ва шахс мувофиқлиги тамойили.** Бу тамойил таълим мазмунига зарур бўлган билим, малака ва кўникмаларни, шунингдек, жамият, маданият ва шахс имкониятлари ривожланишининг замонавий даражасини акс эттирувчи билимларни киритишни кўзда тутади.

2. **Ўқитишнинг мазмун процессуал жиҳатларининг ягоналиги тамойили.** Бу тамойил ўқув жараёнининг конкрет хусусиятлари, унинг тамойиллари, уларни амалга ошириш технологиялари ва ўзлаштириш даражаси бирлигини акс эттиради.

3. **Турли даражадаги таълим мазмуни тузилмасининг ягоналиги тамойили.** Буни шакллантириш назарий тасаввур, ўқув фанлари, ўқув материаллари, таълим олувчининг шахси каби қисмларнинг мувофиқлаштирилишини тақозо қилади.

4. **Таълим мазмунини инсонпарварлаштириш тамойили.** Бу тамойил шахснинг умуминсоний маданияти, унинг маънавий эҳтиёжи ва қобилиятларининг фаол ижодий ва амалий ўзлаштирилишига шарт-шароит яратишни тақозо қилади.

5. **Таълим мазмунининг асосланганлиги тамойили.** Бу гуманитар ва табиий-илмий билимларни интеграциялаш, узвийлик ва фанлараро алоқаларни ўрнатишни талаб қилади.

6. *Таълим мазмуни асосий компонентларининг шахс ички (таянч) маданияти тузилмасига мувофиқлиги тамойили.*

Замонавий педагогика фани таълим мазмунининг қуйидаги компонентларини белгилайди:

- шахснинг когнитив тажрибаси;
- амалий фаолият тажрибаси;
- ижод тажрибаси;
- шахс муносабатлари тажрибаси.

Шахснинг когнитив тажрибаси. Бу компонент табиат, жамият, тафаккур, техника, фаолият усуллари тўғрисидаги билимлар тизимини ўз ичига олади. Бу асосий компонент ҳисобланади, чунки шахс шаклланишининг асосини *билим* ташкил этади. Билимлар борлиқни, табиат, жамият, тафаккурнинг ривожланиш қонуларини билиш натижаси сифатида белгиланади. Билимларнинг асосий функциялари дунёнинг умумий манзарасини яратиш, билим ва амалий фаолиятни таъминлаш, ягона илмий дунёқарашни яратишдан иборатдир.

Таълим мазмунининг амалий компоненти малака ва кўникмаларни шакллантиришни ўз ичига олади. Ташқи ёки амалий, ички ёки интеллектуал малака ва кўникмалар мавжуд.

Малака ва кўникмалар барча ўқув фанлари учун умумий бўлиши мумкин, ҳар бир ўқув фани учун ўзига хос ва характерли бўлади. Малака ва кўникмалар муайян фаолият турининг асосини ташкил этади. Фаолиятнинг эса билиш, меҳнат, бадний, ижтимоий, кадриятларга йўналтирилган ва коммуникатив турларини қайд қилиш мумкин.

Ижодий фаолият тажрибаси. У янги муаммоларни ҳал қилиш ва воқеликни ижодий қайта яратишга тайёр бўлишда намоён бўлади.

Шахс муносабатлари тажрибаси. Бу асослаш (мотивация) – баҳолаш, ҳиссийлик, иродалилик муносабатлар тизимидан иборатдир. Бу тажриба дунёга, воқеликка, одамларга баҳо бериш муносабатида намоён бўлади.

Хотима.

Мутахассис шахси ривожланишининг асосий воситаларидан бири ва уларнинг чуқур фундаментал билим ҳамда амалий тайёргарлиги олий мактабдаги таълим мазмуни билан белгиланади.

Таълим мазмунининг ривожланиши шуни кўрсатадики, у таълим олувчининг ижтимоий ва индивидуал талабларини ҳисобга олади ҳамда тобора такомиллаштириб бориш, тарбиялаш ҳамда билиш аҳамиятини касб этади.

Педагогика назарияси таълимнинг бир неча шаклланиш тамойилларини асослаб берди: таълим мазмунининг жамият, фан, маданият, шахс ривожланиши талабларига мувофиқлиги тамойили, таълимнинг ягона мазмун ва процессуал жиҳатлари мазмуни, турли даражаларда таълим мазмуни тузилмасининг ягоналиги, таълим мазмуни инсон-парварлаштириш, таълим мазмунининг асосланганлиги, таълим мазмуни асосий компонентларининг шахс ички (таянч) маданияти тузилмасига мувофиқлиги.

Таълим мазмунининг асосий компоненти қуйидагилар: шахснинг когнитив тажрибаси, амалий фаолият тажрибаси, ижод тажрибаси, шахс муносабатлари тажрибаси.

1.3. Олий мактабда ўқитишни ташкил этишнинг шакл ва методларига қўйиладиган талаблар

1.3.1. Асосий қоидалар

Хар бир фан объектив воқеликни ўрганиш қонунларини белгилаб беради. Дидактик қонунлар ўқитиш ва таълимот бирлиги ҳамда уларнинг ўзаро алоқадорлигида ўрганилади.

Ҳозирги олий мактаб дидактикасида қандай ўқитиш жараёни қонуниятлари мавжуд?

Олий мактабдаги ўқув жараёнига, системани-структур ёндашув нуктан назардан қаралганда унинг ўзаро боғланган икки тизими амал қилади.

Биринчидан, ўқув жараёни ўзининг ўқитиш мақсади, ўқитиш ва ўқув фаолияти, таълим мазмуни, ўқитиш воситаларидан иборат мураккаб тизим сифатида намоён бўлади. Улар ўзаро бир-бири билан боғланиб кетган.

Иккинчидан, ўқув жараёни нисбатан йирик тизим бўлган педагогик жараённинг тагтизимидир. Бу тагтизим ўқитиш, таълим бериш ва тарбия жараёни бирлиги сифатида намоён бўлади. Шу билан бирга бу тизимда салмоқли тизим сифатида олий ўқув юрти ўқув жараёни ривожланиши қонуниятларига бевосита таъсир кўрсатадиган ижтимоий жараёнлар ва талаблар тизими ҳам мавжуд.

Шундай қилиб, ўқув жараёнининг муҳим ташқи ва ички боғлиқлигини фарқлаш лозим. Шу асосда таълим қонунлари таснифланади. Дидактиканинг ўз қонуниятлари сифатида ўқув жараёни компонентлари орасидаги зарурий, такрорланувчи ва муҳим боғланишларни кўрсатиш мумкин.

Ижтимоий-педагогик қонуниятларга қўйидагиларни киритиш мумкин:

- *олий ўқув юртидаги таълим жараёни жамият ишлаб чиқариш тараққиётини акс эттиради;*
- *олий ўқув юртидаги таълим ва тарбия жараёни ҳамда талабалар ривожланиши бир-бири билан қонуний боғланган;*
- *олий ўқув юртидаги ўқув жараёни ташқи шароитга ҳам қонуний боғлиқ;*
- *олий ўқув юртидаги ўқитиш ва ўргатиш жараёнлари яхлит ўқитиш жараёни билан, муайян таълим мазмуни билан, икки томонлама қонуний алоқани ташкил этади;*
- *талабани у ёки бу фаолиятга ўргатиш уни шу фаолиятга мақсадга мувофиқ жалб қилиш орқали амалга оширилади;*
- *ўқитиш мақсади ва олий ўқув юрти таълим мазмуни, ўқитиш методлари ва шакллари ўртасида қонуний боғлиқлик мавжуд;*
- *ўқув жараёни талаба мақсадларининг ўқитувчи мақсадларига мувофиқ келган тақдирдагина давом этади. Бунда ўқитувчи фаолияти ўзлаштирилиши лозим бўлган мазмунга мос бўлиши шартдир;*
- *таълим мазмунининг ўзлаштирилиш суръати ва мустаҳкамлиги ўқитувчи томонидан амалга оширилиши лозим бўлган ўқув фаолиятига*

талабаларнинг билишга бўлган қизиқишини таъминлаш билан пропорционалдир;

- ўқитиш ва ривожлантиришнинг муваффақиятлилиги ва тезлиги талабани у ўзлаштириши мумкин бўлган ўқув-билиш жараёнига жалб қилинишига боғлиқ;

- аниқлаб олинган ўқув материали мазмунининг мустаҳкамлиги ушбу мазмунни доимо тўлиқ ва ҳисман такрорлашдан, уни аввал ўзлаштирилган билимлар тизимига киритишдан кўра муҳимдир.

Ўқув жараёни қонуниятларини асослаш йўли билан қўлга киритилган назарий билимлар ўқув жараёнини келгусидаги такомиллашишига хизмат қилиши лозим. Бунинг учун эса ўқитишнинг илмий тавсифидан уни лойиҳалашга, яъни назариядан амалиётга ўтиш лозим бўлади.

Ўқув жараёнида билиш қонуниятларидан қандай фойдаланиш мумкин? Бунинг учун дидактик тамойилларга амал қилиш зарур.

Дидактик тамойиллар. Бу идрок қилинган дидактик қонуниятларнинг методологик инъикоси; бу – амалиётнинг доимий меъёри сифатида фойдаланишга монелик қилмайдиган шаклдаги ўқитишнинг мақсади, моҳияти, мазмуни, тузилмаси тўғрисидаги билим.

Демак, олий мактабдаги ўқитиш назариясининг дидактик қонуниятлари тизимига ўқув жараёнини ташкил этиш ва режалаштириш учун зарур бўлган асосий қоидалар сифатида қатнашадиган дидактик тамойиллар тизими мувофиқ келади.

Дидактик тамойиллар В.И. Загвязинский, Л.И. Гриценко, М.А. Данилов, И.И. Кобиляцкий, М.Г. Гаруновлар томонидан ишлаб чиқилган.

Ўқитишнинг тамойилларини асослашда олий мактаб дидактикаси қуйидагиларни назарда тутади:

- жамият талабларига мувофиқ келувчи ўқитишнинг мақсади;
- ўқитишнинг объектив қонуниятлари;
- ўқув жараёни боришининг аниқ шароити.

Олий мактаб дидактикаси ўқитиш тамойилларини асослашга турлича ёндашувлар мавжуд. Улар қуйидагилар:

- ўқув ишларини илмий ишларга яқинлаштириш;
- мустақил ўқув – билиш фаолиятида талабаларнинг юқори фаоллигини таъминлаш.

Юқорида баён қилинганлардан қуйидаги хулосалар чиқади:

- асосий дидактик тамойиллар мактаб ва олий мактаб учун умумий бўлса-да, уларга мактабда ва олий мактабда амал қилиш фарқлидир;

- олий мактаб шароитида амал қиладиган махсус тамойиллар ҳам мавжуд.

Шундай қилиб, олий мактаб дидактик тамойиллари тизимини яратишда унга хос бўлган ўқитишнинг умумий қонуниятлари билан бирга умуман ўқитиш назариясининг қоидаларини ҳам ҳисобга олиш зарур.

Олий мактаб амалиётида қандай дидактик тамойиллар амалга оширилади?

Олий мактабдаги дидактик тамойиллар тизимида куйидагилар киради: илмийлик, қулайлик, изчиллик, узвийлик, назариянинг амалиёт билан боғлиқлиги, онглилик, фаоллик ва мустақиллик, кўргазмалилик, мустақамлик, гуруҳ қилиб ўқитиш ҳамда унда индивидуал ёндашнинг кўшиб олиб бориш, ўқитишнинг тарбияловчи ва такомиллаштирувчи характери, ўқитишнинг касбий йўналтирилганлиги.

1.3.1. Олий мактабда ўқитиш шакллари

Олий мактабдаги ўқитиш жараёни ўқитишнинг шакл ва методларини ташкил қилишнинг кўпқиррали ягона тизими рамкасида амалга оширилади.

Олий мактабдаги ўқитишнинг шакл ва методлари йиғиндиси ўқув жараёнининг объектив қонуниятлари билан белгиланадиган ягона дидактик комплексни ташкил этади.

Олий мактабдаги ўқитишнинг шакл ва методлари таснифи ўзаро боғланган ва ўзаро шартланган икки фаолиятга таянади:

- *ўқув жараёнини бошқариш ва ташкил этиш бўйича ўқитувчиларнинг фаолияти;*
- *талабаларнинг ўқув ва билиш фаолияти.*

Олий мактабдаги ўқув жараёни шаклларида лекция, семинар ва амалий машғулотлар, лаборатория машғулотлари, ўқув анжуманлари, маслаҳатлар, экскурсия, экспедиция, ўқув ишлаб чиқариш педагогик амалиёти, курс ва диплом ишлари, талабаларнинг мустақил таҳлили.

Лекция – у ёки бу илмий масалани тўғри, мантикий изчиликда ва аниқ изоҳлаб бериш.

С.И. Архангельскийнинг таъкидлашича, маъруза ўқитувчи шахсининг барча бойлиги: онги, ҳиссиёти, иродаси, туйғуси, этиқоди орқали талабалар ички дунёси билан мулоқотда бўлишнинг энг самарали, жонли шаклидир. Бунда ўқитишнинг йўналтирув, ахборот бериш, методологик ва тарбиялов функцияларини рўёбга чиқаришга ёрдам беради.

Лекциянинг *йўналтирув функцияси*да талабаларнинг диққати ўқув материалининг асосий қоидалари, уни ўрганишдаги ҳамда бўлғуси касбий фаолиятидаги роли ва аҳамияти, уни ўзлаштириш методларига жалб қилинади. Лекциянинг ахборот бериш функцияси ўқитувчи томонидан асосий илмий фактлар, қоидалар, хулосаларнинг моҳиятини очиб чоғида амалга оширилади. Ўқитишнинг методологик функциясини қўллаш тадқиқот методларини қиёслаш, чоғиштиришга, илмий изланишнинг тамойиллари ва ёндашувларини аниқлашга ёрдам беради. Ўқитишнинг тарбиялов функцияси лекция жараёнида ўқув материалга ҳиссий баҳо бериш муносабатларини уйғотиш, қизиқишларини ўстириш, мантикий фикрлаш ва исботлашни ойдинлаштириш йўли билан амалга оширилади.

Таҳлиллар шуни кўрсатадики, лекцияда ҳал қилинадиган асосий вазифалар куйидагилардан иборат:

- *илмий билимларнинг муайян миқдори баён қилинади;*
- *талабаларга фан ва тадқиқотларнинг методологияси таништирилади;*

- *ўқув фаолияти ва ўқув машғулотларининг барча турлари орасидаги методик алоқалар кўрсатилади.*

Лекциянинг дидактик мақсади, ўқитиш жараёнидаги ўрни, ахборотларни баён қилиш методларига кўра ўзига хос хусусиятларга эга бўлади.

Дидактик мақсадига (йўналганлигига) кўра кириш, тематик ва умумий - якуний лекциялар фарқланади.

Кириш (муқаддима) лекцияда курс (бўлим, мавзу) нинг илм-фан тизимидаги ўрни, ушбу материални амалиётда қўллаш имкониятлари, курс (бўлим, мавзу) мазмунини ўрганиш методлари очиб берилади. Бундай лекциянинг муҳим хусусияти шундаки, унда ўқитувчи асосий масаланинг у ёки бу томонларигагина тўхталади, бу масалалар кейинчалик албатта деталма-деталь ёритиб берилади.

Тематик лекциялар айниқса, кенг тарқалган. Бундай лекция у ёки бу мавзуга бағишланган бўлиб, унда фактлар, уларнинг таҳлиллари, хулосалар мазмуни баён қилинади ва аниқ илмий қондалар исботланади.

Умумий-якуний лекция аввал ўрганилган материалларни қайтадан умумлаштиришга қаратилган бўлади. Унинг мазмуни аввал баён қилинган мазмунга ўхшамайди, балки талабалар томонидан ўзлаштирилган ахборотларни юксак абстракция (мавҳумлаш) босқичида тизимга туширилади. Бундай лекциялар талабалар билимининг чуқурлашишида ва ўқув фани методологиясини яхши тасаввур қилишда алоҳида аҳамиятга молик бўлади.

Ахборотларнинг баён қилинишга кўра *лекциялар догматик, ахборот ва намойиш қилиш ҳамда муаммоли* лекциялардан иборат бўлади, лекин шуни таъкидлаш жоизки, ҳар бир лекциянинг ўзига хос хусусиятларини қайд қилган ҳолда, улардаги умумий жиҳатларни ҳам фарқлаш лозим, чунки лекция ўқиш ва уни лойиҳалаш жараёнида уларни амалга оширмасдан бўлмайди, улар қуйидагилар:

- *илмийлик;*
- *қулайлик;*
- *касбий йўналтирилганлик;*
- *оқибатли алоқани амалга ошириш.*

Олий мактаб ўқитиш тизимига лекция билан биргаликда амалий (машқ, семинар ва лаборатория) машғулот тури ҳам қирадики, улар: таълимий, тарбиявий ҳамда назарияни амалиёт билан боғлаш функцияларини бажаради.

“Амалий машғулот” термини педагогикага оид адабиётларда ҳам кенг, ҳам тор маънода изоҳланади. “Амалий машғулот” термини кенг маънода машқ, семинар (уларнинг барча турлари) ва лаборатория машғулотларини умумлаштиради. Амалий машғулотларнинг лекциядан фарқланадиган асосий меъёрларидан бири ўқув жараёни қатнашчиларининг биргаликдаги ҳаракатларида ўзига хос характер билан намойён бўлишдир. Улар вазифаларига кўра ҳам фарқланади. Агар лекцияда илмий билимлар асоси баён қилинадиган бўлса, амалий машғулотларда билимлар чуқурлаштирилади, кенгайтирилади ва деталлаштирилади.

Энг муҳими, амалий машғулотлар талабалар билимини синаш ҳам хизмат қилади.

Амалий машғулот шаклларида бири семинардир. Семинар машғулотлари куйидаги вазифаларни ечишга қаратилган бўлади:

- лекцияда баён қилинган назарий қондаларни мустаҳкамлаш;
- фан бўйича билимларни кенгайтириш ва чуқурлаштириш;
- талабаларнинг илмий-тадқиқот, билиш қобилиятларини ўстириш;
- назарий ўқитиш жараёнида эгалланган билимларнинг амалиётда тан олиниши.

Педагогика назарияси ва амалиётида семинар машғулотларининг уч тури фарқланади: *семинаролди машғулоти, семинар ва махсус семинар.*

Семинаролди машғулотлари, асосан, талабаларни мустақил ишнинг ўзига хос хусусиятлари билан таништириш мақсадида ўтказилади. Унда адабиётлар, маълумотнома-адабиётлар ва бошқа манбалар билан ишлаш усуллари ўргатилади, талабаларни бошланғич шаклда илмий-тадқиқот ишларига ўтишга ҳозирлайди. Семинаролди машғулотлари семинар машғулотларининг тайёргарлик шакли ҳисобланади ва одатда биринчи курсларда ўтказилади.

Семинаролди машғулотларида ўқитувчи етакчилик қилади, чунки талабалар муайян ихтисослик бўйича ўқув ишларига кам эътибор берадилар, шунинг учун ҳам етарли даражада ташаббус кўрсата олмайдилар.

Семинар машғулотларида семинаролди машғулотларига нисбатан ўта муҳим вазифалар ҳал қилинади. Масалан, айрим семинарлар тематик боғланган муайян мунтазам курсни чуқур ўрганишни мақсад қилиб қўяди. Бошқалари эса бирор мавзунинг ёки курснинг алоҳида, ниҳоятда муҳим ҳамда умумий бўлган мавзуларини методологик жиҳатдан ишлаб чиқишга бағишланган бўлади.

Махсус семинарлар лекция мавзуларига алоқадор бўлмайди ва бирор фаннинг дастури мазмунига кирмайди. Одатда фаннинг хусусий масалаларини чуқур ўрганиш мақсадини кўзлайди.

Семинар машғулотлари давомида ўқитувчи ва талаба ўртасида яқин алоқа, яъни улар ўртасида икки томонлама алоқа ўрнатилади. Бу эса тарбиявий аҳамиятга молик бўлади: ўқитувчи талабалар билан узоқ вақт яқин алоқада бўлади, лекция гуруҳларига нисбатан талабаларнинг кичик гуруҳларида жонли суҳбат олиб боради, ўзаро фикр алмашади, турлича қарашларини ифода этади.

Семинар жараёнида ўқитувчининг ўрни жуда юксак, яъни ўқитувчи талабанинг ўрнига жавобни айтиб бермайди, балки муҳокамаларни ташкил этади, унга дерижёрлик қилади.

Семинарда ўқитувчининг кириш сўзи аниқ шароитга қараб талабани муаммога жалб қилади, ҳал қилиниши лозим бўлган масалалар доирасидаги саволлар бўйича аниқликлар киритади, баъзан эса олдинги машғулотлардаги фикрлар эсага туширилади. Ўқитувчининг семинардаги кириш сўзи аниқ, кенг қамровли ва қисқа бўлиши лозим.

Талабаларнинг маърузалари бўйича изоҳлар куйидагича бўлиши керак:

- *мустақил фикрлашга йўналтириб туриш;*

- тавсия этилаётган масаланинг моҳияти ва шаклини аниқлаш;
- талабалар баҳсидаги нўқтан назарларни дарров фарқлаб олиш;
- масаланинг ностандарт ҳал қилинишини рағбатлантириш.

Бундай изоҳларда, ўқитувчи муҳокама жараёнида бефарқ турмаётганлигини, ҳар бир семинар иштирокчисининг билдирган нўқтан назарига эътибор бераётганлигини намоён қилиб туриши лозим.

Ўқитувчи ҳар бир семинар машғулотида яқун ясайди, унда қуйидагилар эътиборга олинади:

- *замонавий фан эришган муаммо муҳокамасининг ҳолати умумий даражасига тавсияф бериш;*
- *айрим талабаларнинг чиқишларини таҳлил қилиш ва баҳолаш;*
- *машғулотта умумий баҳо бериш (талабанинг фаоллиги, унинг тайёргарлик ва ўсиш даражаси, маданияти ҳамда фикрлашдаги хусусиятлари).*

Таъкидлаш жоизки, семинар машғулотларида талабаларни фаоллаштириш, мақсадида уларга рефератлар ёзиш ҳамда муҳокама қилиш ва тақриздан ўтказишга жабб эътилади.

Лаборатория машғулотлари. Лаборатория машғулотларининг асосий тавсифи шундаки, унда талабалар мустақил равишда вазифа бажарадилар ёки эксперимент ўтказадилар.

Илимий-техник тараққиёт шароитида лаборатория ишлари талабага назарий билимларни қўллаш механизмининг чуқур ва кўргазмали ўрганиш имконини беради. Лаборатория машғулотлари талабада тадқиқот ўтказиш кўникмаларини шакллантиради, фан ва техникага ижодий ёндашнишни таъминлайди, экспериментнинг умумий методикасини эгаллашга имкон беради.

Лаборатория машғулотларини ўтказишда қуйидаги дидактик таъминотларга амал қилинади:

- *лаборатория машғулотларини режалаштира олиш ва ўткази олиш;*
- *лаборатория машғулотларининг мақсадини аниқ белгилаб олиш;*
- *фан ва ишлаб чиқариш бўйича билимларни чуқурлаштириш имкониятларига талабаларда қизиқиш уйғотиш;*
- *талабада натижани мустақил равишда қўлга киритиш имкониятини таъминлаш;*
- *талабани назарий жиҳатдан тайёрлаш;*
- *лаборатория машғулотлари нафақат аниқ мавзу бўйича билимларни яқунлаш, балки талабаларни тарбиялаш манбаи ҳамдир.*

Мутахассислар тайёрлаш тизимини тубдан қайта қуришда, ўқув-тарбия жараёнининг аҳамиятини оширишда талабаларнинг мустақил ишлари муҳим ўрин эгаллайди. Таҳлиллар шуни кўрсатадики, мустақил ишлар деганда шундай ўқув фаолияти тушунилиб, унда билимлар эгалланиши билан бирга, кўникмаларни шакллантириш ҳам мустақил ташкил этилиши таъминланади. Бу эса амалиётда хусусий-дидактик мақсадларга боғлиқ равишда 4 та мустақил иш турида амалга ошади.

Мустақил ишлар хусусий-дидактик мақсадининг биринчи тури – бу сирдан қараганда фаолиятнинг алгоритми маълумотлари ва вазифалар шароитидан иборат, яъни дастлабки билимларнинг (билимларнинг биринчи билими) шакллантириш усуллари асосида талабаларда шакл-

6101

ланадиган ва улардан талаб қилинадиган малакаларни аниқлашдир. Бу мақсадга етиш учун талабалар томонидан идрок қилинадиган вазифаларни ечиш зарурлиги кўзда тутилди.

Мустақил ишлар хусусий-дидактик мақсадининг иккинчи тип. Бунда ўзлаштирилган ахборотлар хотирада қайта ишлашга ва типик вазифаларни, яъни билимларнинг иккинчи босқичини бажаришга қаратилган билимлар шаклланади.

Бу мақсадга идрок қилинадиган масалаларни ечиш чоғида талабалардан ё танлаб олинган фактларни тавсифлаш асосида объектлар ва ҳодисаларни аниқ баён қилиш ёки ўрганилаётган объект ва ҳодисалардаги ўзгаришларнинг сабабини асослаш ҳамда уни ифодалаш орқали етиш мумкин. Унисини ҳам, бунисини ҳам талабалар аввал эгаллаган, шаклланган билимлар тизимини тўғри жалб қила олиши ва фаоллаштира олиши асосида бажариши лозим. Талабаларнинг билиш (идрок қилиш) фаолияти аввал ўзлаштирилган ўқув ахборотининг мазмуни, тузимасини қайта ишлаш, қисман қайта лойиҳалаш ва янгилашдан иборат бўлади. Бундай қайта лойиҳалаш ва янгилаш тавсиф қилинаётган объектни таҳлил қилиш, вазифани турли йўллар билан бажариш, улардан энг тўғри ёки мантиқий изчиллигини топиш каби ечиш усулларини танлаш зарурлигини келтириб чиқаради.

Мустақил ишларнинг иккинчи тип барча турларининг умумий тавсифномаси шундаки, бундай ишларда вазифаларнинг ҳал қилиниш ғояси (тамойил) эълон қилинади, талабалардан ушбу ғояни (тамойилни) ривожлантириб, конкрет шароитга татбиқ этиш усул ва усуллари талаб қилинади.

Мустақил ишлар хусусий-дидактик мақсадининг учинчи тип талабаларда учинчи босқич – типик бўлмаган вазифаларни бажариш чоғида шаклланадиган билимлардан иборатдир.

Бу мақсадга талабалардан ўрганилаётган объектдаги ўзгаришлар сабабларининг алгоритм асосларини тузишни талаб қиладиган билиш (идрок қилиш) масалаларини ечиш жараёнида эришиш мумкин.

Мустақил ишларнинг учинчи типини бажаришдаги билиш фаолияти умуман олганда билим, малака, кўникмаларни кўчиришни амалга ошириш йўли билан аввал ўзлаштирилган ва қолипга тушган (муайян алгоритм ҳаракатлари тажрибаси) тажриба асосида янги фаолият тажрибасини тўплаш ҳамда намоён қилишдан иборат бўлади. Бу типдаги ишлар вазифасининг моҳияти изланиш, ечимлар ғоясини ифода қилиш, амалга оширишдан иборатдир. Бу қолипга тушган тажрибалар доирасидан доимо четга чиқади ва фикрлашнинг жонли жараёнида талабалардан топшириқларни аввал ўзлаштирилган ўқув ахборотлари, уларга янги нуқтаи назардан ёндашиш (муайян топшириқлар талаблари нуқтаи назаридан) асосида турланади.

Мустақил ишлар хусусий-дидактик мақсадининг тўртинчи тип ижодий фаолиятга омиллар яратишдир.

Бундай ишларни бажаришдаги талабаларнинг билиш фаоллиги шундан иборатки, бунда талабалар муҳокама қилинаётган объект моҳиятига тобора чуқур кириб боради, зарур бўлган янги, олдиндан номаълум бўлган ғояларни топиш ва янги ахборотларни юзага келтириш тамойилларини ҳал қилиш учун зарур бўлган янги алоқалар, муносабатларни ўрнатади. Бунда талаба вазифаларни бажаришнинг ҳар

бир босқичида ўзи яратиши лозим бўлган, унинг учун янги бўлган ҳаракатлар моҳияти, у ёки бу ахборот характери устида бош қотиришга мажбур бўлади.

Педагогикага оид адабиётларда мустақил ишларнинг қуйидаги турлари қайд қилинади:

- *намуналар бўйича мустақил ишлар;*
- *реконструктив-вариатив;*
- *эвристик (қисман, ижодий);*
- *ижодий тадқиқот.*

Намуналар бўйича мустақил ишлар типик вазифаларни, турли машқларни намуна асосида ечишдир. Улар материални ўзлаштиришга омил бўлади, лекин талабаларнинг ижодий фаоллигини ўстирмайди.

Реконструктив-вариатив мустақил ишлар нафақат билимларнинг амалий тавсифномасини, балки билимлар тузилмасини қайта ишлаб чиқишни, масала, муаммони ечишда мавжуд билимларни жалб қилишни кўзда тутлади.

Эвристик мустақил ишлар лекция, лаборатория, амалий машғулотлар, семинарларда қўйилган айрим масала, муаммоларни ҳал қилиш билан боғлиқдир.

Тадқиқий мустақил ишлар тадқиқот муаммосини кўра олиш малакасини, уни мустақил ифодалай олиш, фаразни белгилаб олиш, муаммоннинг ҳал қилиниш режасини ишлаб чиқиш, уни ҳал қилишни мўлжаллайди.

Ижодий тадқиқот ишлари. Бундай ишларда вазифа муаммоли вазиятнинг юзага келишини тақозо қиладиган шароит яратишдан иборат бўлади. Талаба ўз фаолиятида тайёр намуналардан озод бўлган ҳолда масаланинг ҳал қилиниш йўлларини қидиради, тадқиқ қилади. Бундай ишлар сирасига эксперимент қўйиш, жиҳозлар, макетлар ва дастгоҳларни лойиҳалаш билан боғлиқ бўлган вазифалар киради.

Шундай қилиб, мустақил ишлар ўқитишнинг энг муҳим методи бўлиб, унда талабалар машғулотларга тайёрланиш, олишга билим, малака ва кўникмаларни мустақамлаш жараёнида уларнинг индивидуал фаоллиги ошади.

Мустақил ишларни самарали ташкил этишнинг асосий шартлари қуйидагилардан иборат:

- *мустақил ишларнинг илмийлиги, унинг тадқиқий характери;*
- *мустақил равишда ўз билимларини янада ошириб боришга бўлган эҳтиёжнинг шаклланиши;*
- *мустақил ишлар вазифаларини индивидуаллаштириш;*
- *мустақил ишларни ташкил этишга методик раҳбарлик қилиш.*

Олий мактабдаги ўқув жараёни мустақил таҳсилни ташкил этилишини ҳам кўзда тутлади. Талабаларнинг мустақил таҳсили уларнинг ўз билимларини кенгайтириш ва чуқурлаштириш, мавжуд малака ва кўникмаларни такомиллаштириш ҳамда уларнинг янгиликларини ўзлаштиришга бўлган интилиши сифатида қаралади.

Мустақил таҳсилнинг асосий мақсади талабаларнинг шахсий ва касбий сифатларини ўстиришдир.

Мустақил таҳсилнинг вазифалари: *шахснинг интеллектуал имкониятларини янгилаш, уларнинг ғоявий-назарий савиясини ошириш, касбий маҳорати ва маданиятини такомиллаштириш.*

Олий мактабдаги ўқув жараёни мустақил таҳсилга бўлган эҳтиёжни шакллантиришга йўналтирилган бўлиши ва талабаларнинг ўз-ўзини баҳолай олишини, уларнинг тайёргарлигини, янги билимларни эгаллашга бўлган онгли муносабатини аниқлаб бериши керак. Мустақил таҳсил бўйича машғулотларнинг изчиллигини ва мақсадга мувофиқлигини таъминлаш мақсадида унинг режаси тузилади.

Режага қуйидаги талаблар қўйилади:

- *режалаштирилаётган ишларнинг ҳажми ва олдинма-кетинлиги;*
- *уларнинг бажарилиш муддатлари;*
- *мустақил фаолиятнинг ҳар бир турига мақсадли кўрсатмалар бериш.*

Мустақил таҳсил жараёни унинг аниқ шакли, методлари ва усулларини камраб олиши шарт.

Мустақил таҳсилнинг асосий методи адабиётлар устида индивидуал ишлашдир. Бу метод ахборотлар оқимида энг муҳим ахборотни топиш, унга тўғри баҳо бериш, ушбу ахборотдан ўзининг касбий фаолиятида фойдаланиш малакасини шакллантиради. Қўлга киритилган ахборотлар асосида мустақил машқ қилиш методларидан фойдаланиш имконини беради. Бу методдан фойдаланиш амалий фаолиятида зарур бўладиган сифат кўрсаткичларини таъминлайди.

Шунингдек, мустақил таҳсилга амалий аҳамиятга молик бўлган вазифаларни бажариш ва аудиовизуал ускуналар билан ишлаш ҳам кирди.

Мустақил таҳсилнинг муҳим методларидан бири уларнинг мулоқотиidir. Мустақил таҳсилнинг пировард мақсади талабаларни ижодий изланишга, ўзи устида ишлаш, ҳар томонлама таққиқот юригишнинг моҳиятини англашга тортишдир.

1.3.3. Олий мактабда ўқитиш методлари

Педагогикага оид адабиётларда ўқитиш методларига катта аҳамият берилди. Дидактика билан шуғулланувчилар методни ўқув жараёнининг ўзаги, қўзланган мақсад ва пировард натижани боғловчи восита деб изоҳлайдилар.

Ўқитиш методи «ўқитишнинг мақсади – мазмуни, методи, шакли, усуллари» тизимида муҳим ўрин эгаллайди.

Метод деганда, таълимда мақсадга эришиш, масалаларни ҳал қилиш йўллари, усуллари тушунилади. Ўқитиш методи таркибида усуллар алоҳида ажралиб туради. Усул – методнинг унсури бўлиб, унинг таркибий қисми, методни амалга оширишда бир мартагина қўлланади ва алоҳида қадам ҳисобланади.

Ўқитиш методи – мураккаб, кўп қиррали, кўп сифатларга эга бўлган таълимдир.

Ўқитиш методида ўқитишнинг объекттив қонуниятлари, мақсадлари, мазмуни, тамойиллари, шакллари ўз аксини топади. Методлар бошқа дидактик категорияларга диалектик боғлиқ ва бири бош (аларини тақозо қилади, яъни ўқитишнинг мақсади, мазмуни, шакли ҳосиласи сифатида методлар дидактик категорияларга акс таъсир кўрсатади.

Методлар тузилмасида *объектив ва субъектив жиҳатлар* ажралиб туради.

Методларнинг объектив жиҳатларида барча дидактик қоидалар, қонунлар ва қонуниятлар, тамойиллар ва таърифлар, шунингдек, мазмун бутунлигининг доимий компонентлари, ўқув фаолиятининг шакллари хос бўлган умумий жиҳатлар акс этади.

Методларнинг субъектив жиҳати педагог шахси, таълим олувчиларнинг ўзига ҳослигига ва конкрет шароитга боғлиқ бўлади.

Ўқитиш методларининг кўп ўлчовчилиги уларнинг кўплаб таснифини келтириб чиқарди.

Ўқитиш методлари таснифи бу муайян белгилар асосида тартибга солинган тизимдир.

Дидактик тадқиқотлар ўқитишни диалектик жараён сифатида ўрганadi. Бунга кўра, ўқитиш методлари тизими динамикада, ҳаракатда, таълим мазмунида юз бераётган барча ўзгаришларни ҳисобга олган ҳолда деб қаралади.

Энг асосланган ўқитиш методлари таснифларига қуйидагилар қиради:

1. Анъанавий методлар. Бу методларнинг ибтидосини илк фалсафий ва педагогик тизимлар ташкил этади. Ҳозирги даврда улардан бештаси инobatга олинади: *амалий, кўргазмали, ифодали, китоб билан ишлаш, видео методлар*.

2. Мақсадига кўра методлар таснифи: (М.А. Данилов, Б.П. Есинов):

- *билимларни эгаллаш;*
- *малака ва кўникмаларни шакллантириш;*
- *билимларни қўллаш;*
- *ижодий фаолият;*
- *мустаҳкамлаш методлари;*
- *билим, малака ва кўникмаларни текшириш методлари.*

3. Идрок этиш-билиш фаолияти характериға кўра методлар таснифи:

• *тушунтириш – иллюстратив (ахборот – рецептив)*. Уларнинг характерли хусусиятлари; билимлар “тайёр ҳолда” тавсия этилади; бу билимларни идрок қилиш ташкил этилади; билимлар идрок (рецепция) қилинади ва тушуниб олинади, хотираға жойлаштирилади;

• *репродуктив метод*: билимлар тайёр ҳолда тавсия этилади, билим нафақат баён қилинади, балки тушунтирилади; билимлар онгли ўзлаштирилади, уларнинг тушунилиши ва эслаб қолинишиға эришилади, билимларнинг мустаҳкамлиги тез-тез такрорлаш йўли билан таъминланади.

• *муаммоли баён қилиш методи;*

• *қисман ижодий (эвристик) метод*. Билим тайёр ҳолда тавсия этилмайди, балки у мустақил равишда эгалланади; янги билимларни қидириш, излаш ташкил этилади; билиш вазифалари бўйича мустақил фикр юритилади, муаммоли вазиятлар яратилади ва ҳал қилинади;

• *тадқиқий метод*. Бунда муаммо белгилаб олинади, муаммонинг тадқиқоти жараёнида билим эгалланади.

4. Дидактик мақсади бўйича (Т.И. Шукина, И.Т. Огородников и др.) қуйидагилар фарқланади:

- *илк бор билимларни ўзлаштириш методлари;*
- *эгалланган билимларни мустақкамлаш ва такомиллаштириш методлари.*

5. Ўқитиш методларининг бинар (кўш) ва полинар (кўпқиррали) таснифи. М.И. Маҳмутовнинг бинар тизми *дарс бериш методи* ва ўргатиш методи мажмуидан иборат (1.01. - жадвали).

Ўқитиш методлари (М.И. Маҳмутов)	Ўргатиш методи
Дарс бериш методи	
Ахборот бериш – баён қилиш	Ижро этиш
Тушуштириш	Репродуктив
Кўрсатма бериш – амалий	Продуктив амалий
Тушуштириш – ишонтириш	Қисман ижодий
Ишонтириш	Ижодий

Ўқитишнинг полинар таснифи В.Ф. Паламарчук ва В.И. Паламарчук томонидан ишлаб чиқилган. Бу тасниф билимлар манбаи, билиш фаолияти даражаси, ўқув билимларининг маънавий йўллари йиғиндисидан таркиб топади. Дидактика бўйича немис мутахассиси Л. Клинберг таснифида методларни ўқитишдан ҳамкорлик шакллари билан бирга олиб қарайди. (1.02. - жадвали).

Ўқитиш методлари (Л. Клинберг)

(1.02.- жадвали)

Монологик методлар	Ҳамкорлик шакллари	Диалогик методлар
Лекция	Индивидуал	Сухба
Хикоя	Гуруҳ	
намойиш қилиш	Фронгал	
	Коллектив	

Академик Ю.К. Бабанский ўқитиш методларининг уч гуруҳини белгилайди:

- *ўқув-билиш фаолиятини ташкил этиш ва амалга ошириш методлари* (1.03. - жадвал)
- *ўқув-билиш фаолиятини мотивациялаш ва стимуллаш методлари* (1.04 - жадвал)
- *ўқув-билиш фаолиятининг самарадорлигини назорат қилиш ва ўз-ўзини назорат қилиш* (1.05. - жадвал).

Ўқув-билиш фаолиятини ташкил этиш ва амалга ошириш методлари

(1.03-жадвал)

Ифодали	Индуктив ва дедуктив	Репродуктив ва муаммони – ижодий	Ўқитувчи раҳбарлигида мустақил иш тодлари
Кўргазмали			
Амалий			
Манбалари	Маънавий	Тафаккур	Бошқарув

Ўқув-билиш фаолиятини мотивациялаш ва стимуллаш методлари
(1.04. – жадвали)

Ўрганишга қизиқиш уйғотишни стимуллаш ва мотивациялаш методлари	Ўрганишда бурч ва масъулиятни стимуллаш ва мотивациялаш методлари
---	---

Ўқув-билиш фаолиятини самарадорлигини назорат қилиш ва ўз-ўзини назорат қилиш

(1.05. – жадвали)

Оғзаки назорат қилиш ва ўз-ўзини назорат қилиш методлари	Ёзма назорат қилиш ва ўз-ўзини назорат қилиш	Ўз-ўзини назорат қилишнинг лаборатория-амалий методлари
--	--	---

Дидактикада ишлаб чиқилган функционал ёндашув методлар тизимини яратиш учун асос бўлган бўлиб, унда методлар дидактик мақсадларга эришишнинг нисбатан алоҳида йўллари ва усуллари сифатида намоён бўлади.

Шундай қилиб, тарихий мерос, педагогик ҳаёт, чет эл ва ўз тадқиқотчиларимизнинг илмий маҳсулотлари ўқитишнинг қуйидаги методларини белгилаш мумкинлигини кўрсатади: (1.06. – жадвал).

Ўқитиш методлари ва уларнинг функциялари

(1.06. - жадвал)

Ўқитиш методлари	Функциялар бажарилишига яроқли назарий мезонлар				
	Ўқитув	Тако-милла-шиб бо-риш	Тарбия-лов	Ишонти-риш	Назорат қилиш ва тузатиш
Баёи қилиш	+++++	+++++	+++++	+++++	++
Сухбат	+++++	+++++	+++++	+++++	++
Лекция	+++++	+++++	+++++	+++++	+
Мунозара	+++	+++++	+++++	+++++	++++
Китоб билан ишлаш	+++++	+++++	+++++	+++++	+++++
Намоён қилиш	+++++	+++++	+++++	+++++	++
Иллюстрация	+++++	+++++	+++++	+++++	++
Видео методи	++++	++++	+++++	+++	+++++
Машқ	+++++	+++++	+++++	+++++	+++++
Лаборатория методи	+++++	+++++	++++	+++++	+++
Амалий метод	+++++	+++++	+++++	++++	+++
Билиш (идрок қилиш) ўйинлари	++++	+++++	+++++	+++++	++++
Программлаштирилган ўқитиш методлари	+++++	+++	+++	++++	+++++
Ўргатувчи назорат	++	++	++	+++++	+++++
Вазият методи	++++	+++++	+++++	+++++	+++

Олий мактабдаги ўқитиш методлари муаммоси кўп сонли тадқиқотларнинг мавжудлигига қарамасдан хали тўла ҳал этилганича йўқ. Бу ўқитиш методларининг диалектиклиги, олий мактабдаги таълим мазмунининг такомиллашуви, илмий-техник тараққиётнинг ўсиб бориши билан изоҳланади.

Олий мактабдаги ўқитиш методлари муаммосини ҳал қилишдан аввал олий мактабдаги ўқитиш методларининг ўзига хослигини асослаш ўринли бўлади. И.Т. Огородников ўз тадқиқотларида олий мактабдаги ўқитиш методларининг ўзига хослиги деганда, унинг илм ўрганиш методлари билан яқинлашувидир деб билади. С.И. Архангельскийнинг фикрича, олий мактабдаги ўқитиш методлари нафақат дарс бериш усуллари ва услубларини бирлаштиради, балки билишнинг ўқув ва илмий фаолиятга йўналтирилган тизими эканлигини қайд қилади. Шундай қилиб, олий мактабдаги ўқитиш методлари ўзига хос хусусиятларга эга. Энди шундай савол тузлади, Олий мактаб методлари мактаб методларидан қай жиҳатлари билан фарқланади?

Мактабда фан асослари ўрганилади, умумий таълим берилади. Олий мактабда талаба замонавий фанни ўрганади ва ихтисослик бўйича таълим олади. Шунинг учун ҳам олий мактаб методлари билимларни етказиш ва аниқлашнинг усулларининга эмас, балки фан тараққиёти жараёнига тобора кириб адилаш, унинг методологик ва ғоявий асосини очиш методи ҳамдир.

Олий мактабдаги ўқитиш методларини асослашда дидактика билан шуғулланувчи олимлар олий мактабдаги ўқув жараёнининг хусусиятлари ва талабаларнинг билиш фаолиятини камраб оладилар, талабаларнинг касбий ва шахсий тайёргарлиги масалаларига катта аҳамият берадилар. Талабаларнинг фаол ижодий билиш фаолияти, уларнинг мустакил ишларидан иборат олий мактаб жараёни икки гуруҳ ўқитиш методларининг фарқланишини таъкид қилади: *ўқитиш методлари ва ўрганиш методлари*.

Ўқитиш методлари билимларни бериш усуллари сифатида қаралади ва талабаларнинг илмий билиш фаолиятига раҳбарлик қилишга қаратилган бўлади ҳамда ўқув жараёнида олим педагогнинг талабаларга таъсир кўрсатишини шакллантиради.

Ўрганиш методлари билим, малака ва кўникмаларни ижодий эгаллашга ҳамда методик ва ғоявий-сиёсий эътиқодларни ишлаб чиқишга қаратилган талабаларнинг илмий билиш фаолияти усули сифатида белгиланади.

Олий мактабдаги таълим хусусияти ўқув жараёнини ташкил этишда кўринади. Мактаб таълим методларни белгилаш ва ўқитиш шакллларини ташкил қилишни тавсия эгади, олий мактабда эса ўқитиш методлари ва шакллари қўшилиб кетади, яъни олий мактабдаги дарс бериш методи айни замонда ўқитишнинг ташкилий шакли ҳам ҳисобланади. Олий мактабдаги ўқитиш методлари ўзига қўшимча юкланма -- машғулотни ташкил этишни ҳам олади.

Олий мактабдаги ўқитиш методлари таснифи масаласи ўзининг долзарблигини сақлаб қолади. Олий мактабдаги ўқитиш методлари таснифининг дидактик ёндашувлари умумдидактик ёндашувларга монелик қилмайди, балки уларни ривожлантиради. Улар олий мактабдаги

ўқув жараёнининг хусусиятлари, уларнинг дидактик вазифалари характерига асосланади.

Олий мактабда ўқитиш ва ўрганиш методлари қуйидаги гуруҳлардан иборат кенг тарқалган таснифларга бориб тақалади.

1. *Билимларни бериш, идрок этиш ва ўзлаштириш, эътиқодни шакллантиришни таъминловчи методлар.* Методларнинг бу гуруҳига лекция, талабаларнинг мустақил ишлари, мустақил таҳсил олиш бўйича ишлар, ишлаб чиқариш жараёнларини кузатиш, маслаҳатлар, кўрсатма бериш, оммавий ахборот, программалаштирилган материалларни идрок этиш ва бошқалар қиради.

2. *Билимларни татбиқ этиш ва мустаҳкамлаш, малака ва кўникмаларни ҳосил қилиш, эътиқодни чуқурлаштириш методлари.* Бу гуруҳга семинар, амалий ва лаборатория машғулотлари, назорат ишларини бажариш, программалаштирилган ўқитув кабинетларидаги машғулотлар, ишлаб чиқариш амалиёти қиради.

3. *Билимлар, эътиқодларни шакллантириш, талабаларнинг касбий тайёргарлигини аниқлаш методлари.* Бу ўқув жараёнининг рейтинг баҳолари, коллоквиумлар, суҳбат ўтказиш, курс ва диплом ишлари лойиҳалари ва давлат аттестацияси натижаларини баҳолашдир.

Бу тасниф конкрет материаллар имкониятларини белгилловчи энг муҳим сифатлари асосига қурилган.

Биринчи гуруҳдаги шундай сифатларга билимларни идрок қилиш ва ўзлаштириш, иккинчи гуруҳга – татбиқ этиш ва мустаҳкамлаш, учинчи гуруҳга аттестация ва билимларни аниқлаш тааллуқлидир.

Олий мактабдаги ўқитиш методлари тизимига қуйидаги талаблар қўйилади:

- *методлар тизими таълимий функцияга эга бўлиши лозим.* Бу дидактик мақсадлар ва ўқитиш вазифаларига эришишнинг энг қулай усулидир;

- *методлар тизими тарбиялов-такомиллашув функциясига эга бўлиши лозим.* Бунда талабаларнинг мустақил ишлари, вазифалари, уларнинг ишга ижодий ёндашуви ҳал қилинади, талабаларнинг шахсий сифатлари, билим, малака ва кўникмалар егаллашга бўлган эҳтиёжлари шаклланади, уларнинг диққати, иродаси, хиссиёти, хотираси, тафаккури ўсади.

Энг жиҳдий дидактик муаммолардан бири таълим методларини танлаш нимага боғлиқ деган масаладир.

Дидактикага оид адабиётларда ўқитиш методларининг қуйидаги боғлиқликлари қайд қилинади:

- *биринчидан, ўқув машғулотларининг дидактик мақсадлари ва вазифаларига боғлиқ;*

- *иккинчидан, баён қилинадиган материалнинг характериға боғлиқ;*

- *учинчидан, таълим олувчиларнинг билими ва ривожланиш даражасига боғлиқ;*

- *тўртинчидан, ўқув жараёнида ўрганилаётган фан асосларининг муайян (ҳозирги) даврдаги методларига боғлиқ;*

- *бешинчидан, олий ўқув юрти ёки кафедранинг шароитларига боғлиқ;*

- олтинчидан, ўқув жараёнининг моддий-техник таъминоти билан боғлиқ;

- еттинчидан, ўқитувчининг педагогик маҳорати, унинг тайёрлаганлиги ва ўқув жараёнини ташкил этиш даражаси, ўқитувчининг ҳозирги замон методлари бўйича билимларига боғлиқ.

Шундай қилиб, олий мактабдаги ўқув жараёни ўқитишнинг шакл ва методларида ташкил этиладиган кўпқиррали яхлит тизим доирасида амалга оширилади. Бунда ҳар бир шакл ўз олдига қўйган вазифаларни бажаради, лекин шакл ва методлар тўплами ягона дидактик мажмуани (комплексни) ҳосил қилади. Дидактик мажмуанинг амалга оширилиши ўқув жараёнининг психологик-педагогик қонуниятлари билан белгиланади. Ўзбекистон Республикасидаги олий таълимни ислоҳ қилишнинг долзарб вазифаси талабаларнинг ўқув-билиш фаолиятини жонлантириш, ўқув жараёнига янги технологияларни татбиқ этишга хизмат қиладиган ўқитишнинг шакл ва методларини такомиллаштиришдан иборатдир.

1.4. Шарқ мутафакирларининг билиш фаолияти тўғрисидаги илмий-педагогик қарашлари

Олий мактаб таълим мазмунини қайта қуриш, мутахассислар тайёрлашнинг янги, самарали шаклларини излаб топиш бевосита талабаларнинг билиш фаолиятини жонлантириш билан боғлангандир.

Ҳозирги даврда талабаларнинг билиш фаолиятини жонлантириш муаммоси ўз моҳиятига кўра фалсафа, социология, педагогика, психология, хусусий методика фанлари вакиллариининг долзарб илмий-тадқиқот объекти бўлиб қолмоқда.

Бирок бу муаммони ўрта аср қомусий олимларининг қарашлари, таълимотини ўрганмасдан туриб тўла ёритиш мумкин эмас. Ўзбек олими Х.Х. Глашевнинг тадқиқотларида ўрта аср олимларининг дидактик қарашлари умумлаштирилган ҳолда таҳлил қилиб берилган. Хоразмий, Киндий, Фаробий, Беруний, Абу Али ибн Сино, Умар Ҳайём ва уларнинг бошқа замондошлари ва улар салафларининг илмий дунёқараш, билимлар манбаи ва объекти таҳлилидан аён бўлади. Билиш жараёни қандай босқичлардан ташкил топган, билиш ва амалий фаолият ўртасида қандай муносабатлар мавжудлиги уларни қизиқтириб келган.

Шу маънода шарқ мутафакирларининг асарлари алоҳида қизиқиш уйғотади, жумладан Ал-Хоразмий, Муҳаммад ибн Мусонинг математикага оид рисоласи, Ал-Киндийнинг "Арастуниг китоблари миқдори ва яна фалсафани ўзлаштириш учун нима зарурлиги ҳақида рисола"си, "Дастлабки фалсафа тўғрисида", "Беш моҳият тўғрисида китоб", "Пайдо бўлиш ва йўқ бўлишнинг яқин тасвирлари изоҳи", Ал-Фаробийнинг "Ақл манолари тўғрисида", "Фозил одамлар шахри", "Бахт-саодатга эришув тўғрисида", "Илмларнинг келиб чиқиши", "Алмагестр Птоломейга изоҳ", "Ихсо-ул-улум", Ибн Синонинг "Китоб аш ишорат ва ат танбиқот", "Донишнома" (мутлақ бахт ҳам, мутлақ бахтиқаролик ҳам йўқ), "Хай ибн Яқзон" ва бошқа асарларида, Абу Рай-

хон Беруний “Масъуд қопуни”, “Доривор ўсимликлар ҳақида китоб”, “Сайдана”, “Мунажжимлик санъатидан бошланғич тушунчалар”, “Ёдгорликлар”, Абдурахмон Жомий “Муסיқа” рисоласи, Алишер Навоийнинг “Маҳбубул ул қулуб” каби асарларга катта қизиқиш уйғотади.

Хоразмий билиш фаолияти назариясига улкан ҳисса қўшган. У билишнинг тажриба-қузатув ва эксперимент методига асос солган. Хоразмий томонидан қўйидаги умумдидактик тамойиллар, методлар ва шакллар асослаб берилган: мустақиллик; ижодий фаоллик; қузатилган фактларни ва ҳодисаларни тасвирлаш ва уни мунтазам баён қилиш; тажриба-қузатув; эксперимент методи; индукция ва дедукция аспектида яққалик ва умумийлик бирлиги тамойили; ўқитишнинг савол-жавоб шакли.

Хоразмийнинг салафи Ал-Киндий моҳиятни барча назарий билимларнинг бош мавзуси сифатида қарайди. У аввало, миқдор ва сифатни ҳиссий идрок қилиш зарурлигини таъкидлайди.

Киндий илмий билишнинг уч поғонали концепциясини илғари суради: табиий фанлар, мантиқ ва математикадан билимлар метафизика муаммосига олиб келади. Киндий ўз фалсафий қарашларини асослашда илмий билишни диний билимларга қарама-қарши қўйган ҳолда математика ва табиий фанларга алоҳида аҳамият беради. Киндий инсон билимлари ҳиссий ва ақлий билимларга бўлинади деб ҳисоблайди. Унингча, ҳиссий билимлар ўз предмети билан боғланган бўлиб, унинг объекти инсон танаси ва барча материаллардир. У таъкидлайдики, агар ҳиссий билимлар яққа билимлардан иборат бўлса, ақлий билимлар умумий билимлардир. Киндий фикрича, ҳаққонийликни билиш ва ўзининг хатти-ҳаракатларини ҳаққонийлик билан мувофиқлаштиришда киши онгидаги унинг сабабларини аниқлаш қалити ёрдам кўрсатади.

У шундай ёзади: “Сабабини топган ҳолатдагина биз ҳақиқатнинг тағига ета оламиз. Ҳар қандай нарсанинг моҳиятини аниқлаш эса ҳақиқатни билиш учун зарурдир, негаки мавжуд нарсаларнинг барчаси ҳақиқатдан иборатдир. Ҳақиқатни идрок этса бўлади, бинобарин, мавжуд нарсаларни ҳаммасини англамоқ мумкин”.

Билиш жараёнига Фаробий алоҳида аҳамият беради. У ўзининг “Ақл маънолари тўғрисида”, “Бахт-саодатга эришув тўғрисида” асарларида инсонларнинг билимга бўлган интилишларини ҳар томонлама кен ёритишга ҳаракат қилади. У шундай ёзади: “Киши бирор буюм ҳақида билишни истаса, унинг қандайдир бир ҳолатини билади, онгини ўша предмет шаклидаги билимга йўналтиради. Бу ўзи интилган ҳақиқатни қидириш демакдир”.

Фаробийнинг илмий ғояларини умумлаштирган ҳолда Х.Х. Тлашев унинг билиш тўғрисидаги назарий асосларга бағишланган ишлари, хусусан, мантиқ фанида билиш жараёни ва билиш шакллари, биринчи марта унинг моҳияти очиб берилганини таъкидлайди. Бу жараёнлар мантиқда унга риоя қилиш тафаккурни такомиллаштириш ва мураккаб билиш жараёнида қўпол хатоларнинг олдини олиш қонунари сифатида ақс этади.

Фаробий фикрлаш фаолиятини жонлантиришнинг дидактик тамойиллари ва методларини асослаб берди. Унга ўқитишнинг амалий йўналганлиги; назарий билимлар узлуксизлиги ва билиш методлари;

мантикийлик ва узвийлик, ҳукм методлари ва усуллари; индукция ва дедукция методлари киради.

Фаробийнинг билиш жараёни ҳақидаги қарашларини Абу Али ибн Сино ҳам тасдиқлайди. Унинг тушунишича, мантик инсон билимларининг асоси сифатида, қоида ва меъёрларни белгилаб беради; инсоннинг билиш фаолиятини жонлантиради, унинг тўғри фикрлашини ўстиради. Фаробий томонидан ишлаб чиқилган фанлар таснифи илмий билимлар ғоясининг ривожланишини таъминлайди. У шундай ёзади: *“Фанлар таснифи инсонга фанларни ўзаро қиёслаш, улардан қайси бирлари зарур, фойдали, тугалланган, ҳаққоний ва кучли ва қайси бирлари у қадар зарур эмас ва кучсизроқ, шунингдек, ўрганиш учун нимадан бошлаш, хусусан нимани ўрганиш, нима яроқли, қайси бири яроқсиз ва қай даражада уни эгаллашга ёрдам беради. Шундай қилиб, унинг фанга бўлган муносабати кўрликка, подонликка эмас, балки билим ва доноликка асосланади”*.

Ўрта аср олимлари ўз асарларида инсон фаолиятининг икки тури ҳақида фикр юритадилар. Бу меҳнат ва билиш фаолиятидир. Улар шунини таъкидлайдиларки: *“Билим – бу билувчининг қалбидаги билганидан тилсолдир. Билингни, фанни ўқитиш ва ўзлаштиришсиз билим бўлмайди. Ўқитиш – бу қалбдан чиқадиган, қалб учун долзарб, ички билишга асосланган эътиқод. Билимларни ўзлаштириш – бу билим шакллари қалбдан идрок этишдир. Билингни, қалб билиш предметлари шакллари уч томонлама қабул қилади: биринчидан, ҳис қилиш орқали, иккинчидан, далиллар орқали, учинчидан, фикр юритиш ва мушоҳада қилиш орқали”*.

Қайковуснинг *“Қобуснома”* асарида, билимнинг фойдаси ҳақида қуйидагича ёзилади: *“Агар молсизликдан қашшоқ бўлсанг, ақлдан бой бўлмакка савъ кўргузгилки, мол била бой бўлгондан, ақл била бой бўлгон яхшироқдур, пединким, ақл била мол жам этса бўлар, аммо мол била ақл ўрганиб бўлмас. Билгни, ақл бир молдурки, уни ўғри ололмас, у ўтда ёнмас, сувга оқмас”*.

Фаробий ўз асарларида билиш фаолиятини ташкил этиш тавсияларини ишлаб чиққан. Унда уч шарт белгиланади:

- муайян фан асосида ётган барча тамойилларни яхши билиш;
- муайян фан маълумотлари, яъни ҳукм чиқариш қоидаларини эгаллашга алоқадор тамойиллар ва маълумот асосида зарур хулосалар чиқара олиш;
- янглиш назарияларни инкор эта олиш, ёлгондан ҳақиқатни ажратиб ола билиш ва хатоларни тузата олиш учун бошқа муаллифларнинг фикрларини таҳлил қила олиш.

Беруний билиш объектига бўлган илмий-фалсафий ва конкрет-методологик ёндашув муносабатларига эътибор қаратиш лозимлигини уқтиради.

Беруний ҳиссий билишга алоҳида диққат қаратади. У шундай ёзади: *“Билим соҳалари кўпдур, тобора ривожланаётган давр инсонлар ақл-заковатининг унга кўшилиб бориши билан улар янада кўпаяди, унинг белгиси инсонларнинг фанга интилиши, уни эъзозлаши, фан кишиларини эъзозлашдир”*.

Воқеликнинг номаълум тамойилларини билиш ҳақида: “Билишни лозим бўлган барча ҳодисаларнинг йўли борки, унинг воситасида билимларга эришиш мумкин”, - дейди.

Абу Али ибн Синонинг ақл тараққиёти босқичлари ҳақидаги фикрлари қизиқиш уйғотади. Унда учта босқич белгиланади: Биринчи босқич – ақлий идрок бўлиб, унда ақлий категориялар тушунилади. Иккинчи босқич – икки томонлама идрокдир. Учинчи босқич – фикран идрок қилинадиган билимлар ўзлаштириб олинганда намоён бўлади.

Умар Хайём ўз таълимотида илмий билишга алоҳида эътибор қаратади. У шундай дейди: *“Ақл-заковат парса ва ҳодисаларнинг хусусий тасоифларини умумлаштирмаса, у ҳақда тасаввур ҳосил қила олмайди, парса ва ҳодисалардан ажралиб қолган мавҳумликни умуман акс эттирмайди”*.

Ўрта асрлар қомусий олимларининг қарашлари таҳлилдан шундай хулоса қилиш мумкинки, уларнинг илмий дунёқараши мавжуд ташқи олам ва унинг кишилар онгида акс этишини тан олишлари туфайли юзага келган. Улар билишнинг манбани реал воқелик деб ҳисоблаганлар. Уларнинг фикрича, инсон билимларни уни ўраб олган оламдан олади ва улар (билимлар) ушбу оламнинг инъикосидир.

Яқин ва ўрта шарқ қомусий олимларининг педагогик қарашлари таҳлил бу қарашларнинг яхлитлигини, уларнинг илмий билиш, инсонга бўлган муносабат ва унинг амалий фаолияти шаклланиши ва ривожланиш усуллари билан боғлиқлигини кўрсатади.

1.5. Олий мактаб талабаларининг билиш фаолияти

Олий мактабда мутахассислар тайёрлаш жараёнини фақат муайян фаилар бўйича билим, малака ва кўникма олиш билан чегаралаб бўлмайди. Шу туфайли ҳозирги шароитда ўқув жараёнини сифат жиҳатдан жиқдий қайта қуриш лозим бўлади. Шу муносабат билан олий мактабда талабаларнинг билиш фаолиятини жонлантириш муаммоси алоҳида аҳамият касб этади.

Билиш фаолияти масалалари таниқли психолог ва педагог П.П. Блонскийнинг ижодида ёритиб берилган.

П.П. Блонский илк бор педагогик психологияда мантикий ҳукм турларининг шаклланиши (муаммоли, олдиндан кўра билиш) ва хулоса чиқариш планида таълим олувчининг фикрлашини таҳлил қилиб берди. У билиш фаолиятини психологик ҳодисалар – хотира, ирода, идрок билан диалектик алоқадорликда деб қарайди ва хотира назариясини шакллантирар экан, хотиранинг фикрлаш ва нутқ билан ички алоқасини очиб беради. П. Блонскийнинг ўрганишга қизиқтириш асосида фаоллик ва мустақилликка ундаш, мустақил фаолият юритиш, таълим олувчиларнинг билиш қобилиятларини ўстиришни ташкил этиш гўғрисидаги гоғялари самарали ҳисобланади.

Билиш фаоллиги муаммоси бўйича Л.П. Аристова, М.А. Данилов, Б.П. Есипов, И.Я. Ларнер, Р.С. Нога, М.Н. Скаткин, М.И. Махмутов, И.Т. Огородников каби педагог ва психолог олимлар тадқиқот иши олиб борганлар.

Дидактика ва психологияга оид адабиётлар таҳлилидан “билиш” ва “ўқитиш” деган тушунчаларни фарқлаш лозимлиги кўринади.

“Билиш фаолияти” тушунчаси “ўқув фаолияти” тушунчасидан анча кенг. Билиш фаолиятининг мазмуний томони ўқув дастурларига асосланган формал ўқитиш доирасидан чиқади. Билиш фаолияти инсон қуролланиши учун зарур бўлган билим, малака ва кўникмалар шунингдек, унга зарур бўлган ижтимоий фаоллик ва моҳиятнинггина эмас, балки билимларни мукаммаллаштириш, такомиллаштириш эҳтиёжларига боғлиқ равишда уни танлай олиш, ташкил эта олиш ва уни ҳаётга татбиқ этишни шакллантиришидир.

Педагогика назарияси билиш фаолиятини жонлантириш масаласига хилма-хил омиллар мажмуи пуктан назаридан қарайди: ижтимоий омиллар (объектив ва субъектив шаклларда), субъектда муайян маънавий эҳтиёжнинг мавжудлиги омили.

Талабаларнинг билиш фаолиятини жонлантириш учун уларда қуйидагиларни шакллантириш зарур:

- *билишга тайёрлик;*
- *билиш фаолиятининг малака ва кўникмалари;*
- *билиш фаолиятига эҳтиёж.*

Талабаларда билиш фаолиятинга бўлган барқарор эҳтиёжни шакллантириш жараёни бу фаолиятнинг психологик далилланишига асосланади.

С.А. Рубинштейн таъкидлайдики: “Феъл-атвордаги барқарорликка эга бўлган ҳар бир интилиш бу бўлгуси характернинг қирраларидан биридир, характер эса бирин-кетин инсон хатти-ҳаракатларида намоён бўлиб, унга сингишиб, шахсий хислатга айланганидан интилишлар мажмуидир”.

Билиш фаолиятининг фаол қўзғатувчилари қуйидагилардир:

- *конкрет фаолиятга бевосита, фаол қизиқиш;*
- *ахлоқий – эстетик ва руҳий қониқиш (мотивлари).*

А.К. Громцеванинг тадқиқотлари шунинг кўрсатадики, билиш фаолиятини мотивациялаш ўсмирлик ёшида оғли характерга эга бўлади.

Ю.В. Шаров билиш эҳтиёжлари ривожланишининг бир неча босқичларини ишлаб чиққан:

- *элементар илмий-тадқиқот фаолияти йўналиши босқичи ва ташқи таассуротларга эҳтиёжни шакллантириш;*
- *ўраб олган олами билишга бўлган эҳтиёжни шакллантириш босқичи;*
- *билиш усулини эгаллаш фаолияти сифатида машқ қилиш эҳтиёжини шакллантириш босқичи;*
- *билиш эҳтиёжларини танлашга йўналганлигини шакллантириш босқичи;*
- *мустакил таҳсилга бўлган эҳтиёжни ривожлантириш босқичи.*

Билиш фаолиятини жонлантириш фақат билимларни ўзлаштириш жараёнини яхшилашгагина эмас, балки шахснинг энг муҳим сифати бўлган фаоллик ва мустакилликнинг шаклланишига ҳам йўналтирилган бўлиши зарур.

Талабалар олий ўқув юртида ўқиб турган вақтида билим, малака ва кўникмаларни эгаллашда барча турдаги ўқув жараёнига жалб қилинадилар. Бу даврда улар шахсининг асосий қиёфалари шаклланади. Фаолиятининг бу шаклларида уларнинг эҳтиёжлари, қизиқишлари, мойилликлари, ҳиссиёти, мотивлари, шунингдек, умумий ва хусусий қобилиятлари пайдо бўлади ва ривожланади.

Олимларнинг исботлашларича, ҳар қандай фаолиятнинг тарбиявий самарадорлиги кўпроқ унинг ташкил этилиш даражасига боғлиқ, қачонки, ёш хусусиятлар фаолият турларининг галма-галлиги, меърийдигида амалга ошади.

Билиш фаолиятини жонлантиришда қизиқиш алоҳида аҳамиятга эга.

Ўрганишга бўлган қизиқишни олимлар ижобий, ҳиссий бўёққа эга бўлган, билим, малака ва кўникмаларга бўлган алоҳида муносабат деб баҳолайдилар.

Билишга бўлган қизиқиш – ўқитишдаги ўзига хос қизиқиш туридир.

Г.И. Шукина билишга бўлган қизиқишни инсоннинг предмет ва атроф-муҳит ҳодисаларига бўлган мураккаб муносабати ва уларнинг муҳим хусусиятларини ҳар томонлама, чуқур ўрганиш ва билиш деб қарайди.

Билишга бўлган қизиқиш саралаб олишга йўналтирилган ва у шахсининг эҳтиёжларидан келиб чиқади.

Билишга бўлган қизиқиш билиш фаолияти моҳияти, фикрларнинг объектга бўлган бетиним яқинлиги билан боғлангандир.

Билимга бўлган қизиқишнинг белгилари қуйидагилардир:

- *интеллектуал характерда бўлиши;*
- *ижодий характерда бўлиши.*

Билимга бўлган қизиқишнинг ривожланиш босқичлари:

• *қизиқсиниш – мўлжалнинг элементар даражаси - "мўлжалланган қизиқиш";*

• *қизиқувчанлик – билишга бўлган эҳтирос, қувонч билан объект чегарасига кириб бориш;*

• *билишга бўлган қизиқиш – ҳодисаларнинг моҳиятига кириб боришга интилиш, ҳақиқатни қидириш.*

• *назарий қизиқиш – воқеликка фаол таъсир этиш орқали назарий асослар, қонуниятларни билишга интилиш;*

Қизиқишнинг пайдо бўлиши ва ривожланишини шартли равишда қуйидагича даражага ажратиш мумкин:

• *янги фактларга, машғулотларда олинadиган ахборотларда гавдаланadига машғулотларга бевосита қизиқиш, ҳар хил шароитларда ҳаракат қилувчи нарса ва ҳодисаларнинг муҳим хусусиятларини билишга қизиқиш;*

• *ўрганишга бўлган барқарор қизиқиш. У талабаларга таълим беришда муҳим характерга эга ва унда билишга бўлган қизиқиш ташқи омилларга муҳтож ҳамда у реал ўқув жараёни шарт-шароити ва усуллари билан боғлиқ бўлади.*

Билишга бўлган барқарор қизиқишга қуйидагилар қиради:

- интеллектуал фаоллик (кўрсаткичлари – савол ва жавоб мустақиллиги, жонли фаолиятга ўз ташаббуси билан киришишга интилиш);

- малака ва кўникмалардан фаол фойдаланиш, уларнинг фаол акс таъсири (билимлар янги билимларни эгаллаш методларига айланган, аксинча, билишга бўлган қизиқиш ўзининг энг юқори ривожланиш даражасига кўтарилади);

- ҳиссиётни намойиш қилиш (нафрат, қувонч, безовта бўлиш, интеллектуал ҳолатдаги ҳиссиёт);

- иродани намойиш қилиш жиддий диққат қилиш, кучсиз чалғиш, ўқув ишларини тугаллашга интилиш;

- ўз хатти-ҳаракатларини эркин танлаш – ўқув машғулотларидан бошқа вақтларда у ёки бу машғулотларни эркин танлай олиш.

Талабаларнинг билишга бўлган қизиқиши шаклланишининг муҳим шартларидан бири ҳиссий вазият, билишга бўлган эҳтиёж ва онли фикрлашни ривожлантиришни яратиб бўлиши ҳам мумкин.

Талабаларнинг билиш фаолияти тузимасига фаоллик қиради, яъни бу шундай иш фаолиятики, унда билиш фаолиятини жонлантирадиган интеллектуал, иродавий, ҳиссий жараёнлар биргаликда намоён бўлади.

Жонли билиш фаолияти учун билимга бўлган ҳар томонлама, чуқур қизиқиш, муайян куч сарф қилиниши, диққат, белгиланган мақсадга эришиш учун зарур бўлган ақлий ва жисмоний кучлар қаратишган бўлиши лозим.

Билиш фаолигини индивидуал бўлади, у шахснинг туғма қобилияти эмас, балки унинг хатти-ҳаракатлари жараёнида шаклланади.

Талабаларнинг жонли билиш фаолияти учун қуйидагилар ҳосил:

- билимга ва ўқув мақсадларига бўлган чуқур, ҳар томонлама қизиқиш;

- ақлий, жисмоний ва интеллектуал кучларни фаол намоён қилиш;

- диққат, хотира, ирода ва бошқа руҳий сифатларни тўплаш.

Билиш фаолигини жараёнида қуйидаги 4 сатҳ ажратилади:

- репродуктив фаоллик. Бунда “тайёр билимлар”ни эгаллашга тайёрлик, қизгин қайта ишлаш фаолияти амал қилади;

- апликатив фаоллик - ушга қизгин таъюв-яратиш фаолиятига тайёрлик характерлидир;

- изоҳлашдаги фаоллик – маъно-мазмунни қизгин изоҳлаш, тусунтириш ва очиб беришга тайёрлик;

- продуктив (самарали) фаоллик ушга янгиликни қизгин ижод қилишга тайёрлик характерлидир.

Билиш фаолиги ривожланиши бир печа босқичларни ўз ичига олади:

- мустақил хатти-ҳаракатларга интилишда намоён бўладиган амалий фаолиятдаги фаоллик;

- ўрганилаётган ҳодисаларнинг моҳияти ва тамойилларини қўлга киритишдаги интилиш;

• *ижодий фаоллик (олий босқич) бўлиб, у сабаб-оқибат боғланишдан, ижодий фикрларнинг ҳаққонийлигига, унинг ҳаётий ва билиш қимматига ишонч ҳосил қилишдан таркиб топади.*

Педагогика ва психологияга оид адабиётлар тахлили шундай хулоса қилишга изн беради: ўқитишда билиш фаолиятини жонлантириш деганда том маънода фикрлаш ишининг фаоллиги тушунилади.

Фикрлаш фаоллиги билиш фаолиятида мақсадга мувофиқ анализ ва синтезда, ўқув материалларини конкретлаштириш ва бир тизимга келтиришда, индукция ва дедукцияни қўллашда, билимлар тизимини эгаллашда, дунёқараш, тасаввурлар ва тушунчаларни ишлаб чиқишда намоён бўлади.

Талабаларнинг ижодий фаоллиги ривожланиши шахснинг ўрганилаётган нарса ва ҳодисалар моҳиятига чуқур кириб боришга интилиш ва билиш фаолиятига янгилик ва ижодийлик унсурларини олиб кира олиши қобилияти билан характерланади.

Талабаларнинг фаоллиги уларнинг мустақиллиги билан тифиз боғланган. Бу тушунчалар бир-бирини тўлдиради, чунки мустақил ҳаракатларнинг ўзидаёқ шахснинг фаоллиги намоён бўлади, аксинча, фаоллик кўпинча мустақил ҳаракатларни тақозо қилади.

Билиш мустақиллиги қуйидаги белгиларга эга:

- *мустақил фикрлаш олиш ва унга интилиш;*
- *янги вазиятларда мўлжални ола билиш, янги вазифаларни ечишга ўз ёндашувини топа билиш қобилияти;*
- *ўзлаштирилаётган билимларни нафақат тушунишни таш, балки уни қўлга киритиш усулларини топиш;*
- *бошқа ишларни баҳолашда танқидий ёндашув;*
- *ўз ҳукмларининг эркинлиги.*

Б.П. Есипов мустақил ишларни билимларни излаб топиш, малака ва кўникмаларни мустаҳкамлаш, билимлардан янги шароитларда фойдалана олиш, билимларни амалий қўллаш каби дидактик вазифалар билан боғлайди.

Г.И. Шукина билиш мустақиллигида билиш ва янги амалий вазифаларни белгилаш, уни ҳал қилиш усулини топиш қобилиятлари билан ажралиб турадиган аслида мустақил тафаккур сифатида характерланадиган ўрганишни мотивациялаш ва ундан фойдаланиш (операция) бирлигини таъкидлайди.

Психология ва педагогикага оид адабиётларда билиш фаолиятининг қуйидаги тиллари фарқланади:

- *перцептив;*
- *репродуктив;*
- *продуктив.*

Перцептив билиш фаолияти – бу фаолиятнинг шундай намунасики, унда предмет, воқеа, ҳодиса ва улар ҳақидаги айрим маълумотлар белгилари ва мазмуни оғзаки ва ёзма нутқ воситасида акс эттирилади. Перцептив фаолият сезгидан бошланади ва тасаввурларни ифодалаш билан якунланади.

Репродуктив билиш фаолияти – бу фаолият билимларни амалий ва ижодий фаолиятда пировард натижада қайта ишлаб чиқиш билан боғлангандир. Билиш фаолиятининг бу намунаси билимларни ўзлашти-

риш, уларни ижодий ишда қўллаш, ўқув фаолиятининг турли усуллари-
рини эгаллашни камраб олади.

Продуктив билиш фаолияти – у фаолиятнинг шундай намунаси-
ки, у турли гоифадаги ижодий вазифаларни ҳал қилишга қаратилган.
Продуктив билиш фаолиятининг турларидан бири эвристик фаолият-
дир. Эвристик фаолият талабаларнинг мустақил ишлари билан бирга
амалга оширилади.

Талабаларда перцептив, репродуктив ва продуктив билиш мала-
ка, кўникма ва қобилиятларини шакллантириш ва ривожлантириш
учун ўқув жараёнида уларнинг ҳар бирига хос бўлган фаолиятнинг
шакл ва мазмунини ташкил этиш, уларни ўзаро боғлаш, уларнинг тал-
ма-таланишини таъминлаш, улардан яхлитлик ҳолда фойдаланиш зарур.

Билиш фаолиги ҳам фаолият мақсади, ҳам унга эришиш воси-
таси, ҳам натижаси сифатида қаралади.

“Билиш фаолиги” тушунчасида мотивация, интеллектуал ва
ҳиссий-продавий компонентлар фарқланади.

Хотима. Талабаларнинг билиш фаолиятини жонлантириш де-
ганда ўқитувчининг талабалар томонидан билимларини эгаллаш, малака
ва кўникмаларни шакллантириш, улардан амалиётда фойдаланишга қи-
зиқлиш уйғотиш фаолиятини, ижодкорлигини, мустақиллигини ошириш
мақсадида таълимнинг мазмуни, шакли ва усуллари, метод ва воситала-
рини такомиллаштиришга қаратилган фаолияти тушунилади.

Ўз-ўзини назорат қилиш учун саволлар

1. Ўзбекистон Республикасида олий таълим тизимини ислох қи-
лиш қай тарзда амалга оширилади?
2. Олий мактабдаги таълим мазмуни деганда нимани тушунасиз?
3. Таълим мазмунининг моҳиятини белгилашда қандай ёндашу-
лар мавжуд?
4. Таълим мазмунини шакллантиришда қандай назарияларга
амал қилинади?
5. Ҳозирги замон олий мактаби дидактикасида ўқитиш жараёни-
нини қандай қонуниятлари бор?
6. Олий мактабда ўқув жараёнининг қандай шакллари амалга
оширилади?
7. Лекция, семинарлар, лаборатория ишлари, мустақил ишлар,
мустақил таҳсилнинг таснифлари, вазифалари ва мазмунини сўзлаб бе-
ринг.
8. Ўқитиш методлари таснифини сўзлаб беринг.
9. Олий мактабда ўқитиш методларининг қандай таснифлари
мавжуд?
10. Билиш фаолияти тўғрисида Шарқ қомусий алломаларининг
илмий педагогик қарашларини сўзлаб беринг.
11. Билиш ва ўқув фаолияти деганда нимани тушунасиз?
12. Билиш фаолиятининг ривожланишидаги қандай босқичлар-
ни биласиз?
13. Билиш фаолиятини жонлантириш усуллари сўзлаб бе-
ринг.
14. Билиш фаолиятининг асосий типларини сўзлаб беринг.

- Конституция Республики Узбекистан. – Т.: Узбекистон, 1993.
- Каримов И. Узбекистан на пороге XXI века. – Т.: Узбекистон, 1997.
- Каримов И. Узбекистан, устремленный в XXI век. – Т.: Узбекистон, 1999.
- Аль-Кинди. Трактат о количестве книг Аристотеля и о том, что необходимо для усвоения философии. О первой философии. Книга о пяти сущностях. Объяснение первой действующей причины возникновения и уничтожения. Избранные произведения мыслителей стран Ближнего и Среднего Востока IX-XIV вв.- М.: Соцэкзитиз, 1961.
- Аль-Фараби Абу Наср. Трактат о разуме/ Инв №2385/XVIII. Лл. с. 406.
- Аль-Фараби. Математические трактаты / Пер. с араб. и вступительная статья Б.А. Розенфельда и А. Кубясова. - Алма-Ата: Наука, 1972.
- Беруни Абу-Райхан Мухаммад ибн Ахмед. Собрание сведений для познания драгоценностей (Минералогия) / Пер. с араб. А.М. Беленицкого. - Л., 1963.
- Беруни Абу-Райхан. Канон Масъуда / Пер. с араб. и вступительная статья П.Г. Булгакова и Б.А. Розенфельда // Изб. произведения. - Т. V.-Т.: Фан, 1973-1976.
- Гармонично развитое поколение – основа прогресса Узбекистана. - Т., 1997.
- Громкова М.Т. Если вы – преподаватель. - М., 1998.
- Громкова М.Т. Педагогические основы образования взрослых. - М.: Изд. МСХА, 1993.
- Ибн Сина. Даниш-намэ / Пер. с араб. и вступительная статья А.М. Богоутдинова. - Сталинабад: Таджикгосиздат, 1957.
- Игамова М.И. Активизация учения школьников. - М., 1982.
- Кабус-намэ / Пер. с араб., статья и прим. Е.Э. Бертельса., 2-е изд. - М., 1958.
- Крысько В.Г. Психология и педагогика в схемах и таблицах. - Минск: Харвест, 1999.
- Леднев В.С. Содержание образования. - М., 1989.
- Лернер И.Я. Процесс обучения и его закономерности. - М., 1980.
- Омар Хайям. Трактаты / Пер. с араб. и вступительная статья Б.А. Розенфельда. - М.: ВЛ, 1961.
- Педагогика: педагогические теории, системы, технологии. - М.: Академия, 1999.
- Рубинштейн С.Л. Проблемы общей психологии. 2-е изд. – М.: Педагогика, 1976.
- Тллашев Х.Х. Общепедагогические и дидактические идеи ученых-энциклопедистов Ближнего и Среднего Востока эпохи средневековья. - Т.: Фан, 1989.
- Талызина Н.Ф. Управление процессом усвоения знаний. - М., 1975.

II боб. Талаба шахсининг ривожланиш тавсифи

Кадрлар тайёрлаш миллий моделининг асосий компонентлари: шахс - узлуксиз таълим – Фан - ишлаб чиқариш - давлат ва жамият.

Ўзбекистон Республикасида ҳозирги замон талабига асосан таълим тизимида туб ислохотлар олиб борилмоқда.

Босқичда асосий вазифа таълим тизimini вақт талаби даражасига кўтариш, мукамал, ката имкониятларга эга авлодни тарбиялиш ҳисобланади. Ана шу вазифалар кадрлар тайёрлаш миллий дастурида ўз аксини топди.

Кадрлар тайёрлашнинг бош объекти ва субъекти шахсдир.

Шахс - таълим соҳасидаги хизматларнинг истеъмолчиси ва уларни амалга оширувчи.

Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов Олий Мажлисининг XIV сессиясидаги маърузасида жамиятимизни ислох қилишнинг ва қайта қуришнинг устувор йўналишларидан бири *"жамиятнинг тобора маънавий янгиланиши"* деб кўрсатган эди. И.А.Каримов ўз нутқида маънавият ҳақида тўхталар экан, унинг инсонни руҳий поклаганиш ва юксалишга даъват этадиган, инсон ички оламига бойитадиган, унинг иймон-эътиқодини, иродасини мустаҳкамлайдиган, ижодини уйғотадиган қудратли ботиний кучини эътироф этади.

"Маънавият, - деган эди И.А.Каримов, - бу ўзлигини, ўзининг жамиятдаги ўрнини тобора чуқур билишга интилишидир. Бу кишиларнинг сиёсий, иқтисодий, ҳуқуқий билим савияларини оширишидир. Кишилар, айниқса ёшлар онгида мустаҳкам ахлоқий ва руҳий тушунчалар, инсонпарварлик ва демократик қадриятларни қарор топтиришидир."

Кадрлар тайёрлаш соҳасидаги давлат сиёсати инсоннинг интеллектуал ва маънавий-ахлоқий тарбияси билан узвий боғлиқ равишда узлуксиз таълим тизими орқали ҳар томонлама ривожланган шахсни таркиб топтиришни кўзда тутди.

Шахс таълим хизматларининг истеъмолчиси сифатида давлат томонидан сифатли таълим ва касбий тайёргарлик олишга кафолатланган.

Шахс таълим хизматларининг яратувчиси сифатида тегишли малака даражасини олгач, таълим, моддий ишлаб чиқариш, фан, маданият ва хизмат кўрсатиш соҳасида фаолият кўрсатади ва ўз билими ва тажрибасини ўргатишда иштирок этади.

Шундан келиб чиққан ҳолда, олий мактаб олдида нафақат бўлғуси мутахассиснинг касбий сифатлари, балки унинг шахсий сифатларини шакллантиришдек, бош вазифа туради. Бу вазифа ўзаро алоқада ва яхлитликда ҳал қилиниши ҳамда унинг ҳал қилинишига олий мактабнинг барча ўқув-тарбия жараёни багишланиши лозим.

2.1. Шахс ривожланишининг умумий қонуниятлари

Шахс – муайян ижтимоий гуруҳнинг вакили бўлган, бирор фаолият тури билан шуғулланадиган, атроф-муҳитга онгли муносабатда бўла оладиган ўзига хос индивидуал – психологик хислатларга эга бўлган конкрет инсон

Шахснинг психологик хислатларига қуйидагилар тааллуқли: характер, темперамент, қобилият, кучли ҳиссиётлари ва мотивлари шунингдек, психик жараёнларнинг кечиш хусусиятлари йиғиндиси (мажмуи).

Ҳар бир кишидаги бу такрорланмас индивидуал хислатлари тўшлами (мажмуи) ушдаги барқарор яхлитликни вужудга келтиради. Бу яхлитлик шахснинг нисбий турғун психологик қиёфаси ва бойлиги сифатида қаралади. У психик ҳолатлар ва жараёнларнинг тўхтовсиз ўзгариб туришига қарамасдан сақланиб қолади.

Шунингдек, шахснинг психик бойлиги шахснинг яшаш шароити ва ижтимоий тарбия жараёнларида юз бераётган ўзгаришларнинг оқибати сифатида маълум даражада ҳаракатчан, ўзгарувчанлигини сақлаб қолади.

Шахс атроф-муҳит, инсонлар билан фаол алоқада бўлиш жараёнида шаклланади. Шахс фаоллигининг манбаи бўлиб инсон шахсий эҳтиёжларининг кўп қирраллиги, у ўзи мансуб бўлган жамият, жамоа эҳтиёжлари ҳисобланади.

Мураккаб ҳосила эҳтиёжларига қизиқиш, мойиллик, дид, кўрсатма, эътиқод, истак кирадики, улар йиғиндиси "мотивация доираси"ни, шахснинг "йўналганлиги"ни ҳосил қилади.

Шахс воқеликка бўлган объектив ва субъектив муносабатларни ифода қилади. Шахс бир бутун ҳолдаги ички шарт-шароитлар йиғиндиси бўлиб, унинг воситасида ташқи таъсирларнинг инъикоси юз беради.

Шахснинг ривожланиши унинг фаолиятида амалга оширилади. Бу ривожланиш шахсга ҳос ва унинг учун муҳим ҳисобланган мотивлар тизими билан бошқарилади.

Шахсни ҳаракатга келтирувчи куч тобора кўпайиб борадиган эҳтиёжлар ва уларни қаноатлантирадиган реал имкониятлар орасидаги ички зиддиятлар ҳисобланади. Эҳтиёжлар эса шахс ривожлашишининг омиллари ва натижаси сифатида намоён бўлади.

А.В.Петровскийнинг тадқиқотларида кўрсатилишича, инсон шахснинг характерли томонларидан бири унинг индивидуаллигидир. А. В. Петровский шахс тузилмасида унга ҳос бўлган характер, темперамент, психик жараёнларнинг кечиш хусусиятлари, фаолиятнинг кучли ҳиссиётлари ва мотивлари йиғиндиси, шаклланган қобилиятлари заҳирадаги билим ва кўникмаларининг бетакрор уйғушлиги қайд қилинади. Инсон индивид сифатида жисмоний ва психик мазмун касб этади. Тадқиқотларнинг кўрсатишича, инсон психикаси эмоция ва онга бўлинади.

Онг инсонни дунёни миясида акс эттириши билан уни ҳайвондан фарқлайди. Онгина шахснинг ўзлигини ташкил этади.

Г.К.Селевкoning аниқлашича, шахс умумлаштирилган хилма-хил сифатлар тизимида кўринадиган инсоннинг психик, маънавий моҳиятидир.

Бушдай сифатлар тизимига қуйидагилар мансуб:

- *инсон хислатларининг ижтимоий аҳамиятга молик сифатлар йиғиндиси;*
- *дунёга бўлган ва дунё билан, ўзига ва ўз-ўзи билан муносабатлар тизими;*

- *ижтимоий вазифалар, ахлоқий кўринишлар йиғиндисини амалга оширадиган фаолият тизими;*

- *дунёни ва ундаги ўзини англаши;*

- *эҳтиёжлар тизими;*

- *қобилиятлар, ижодий имкониятлар йиғиндисини;*

- *ташқи шароитга бўлган эътиборлар йиғиндисини.*

Психология ва педагогика бўйича тадқиқотлар шахс ривожланишини уч омилга - *ирсият, муҳит ва тарбияга* боғлайдилар.

Ирсий омил ота-оналардаги айрим сифат ва хусусиятларнинг болаларга ўтишидир. Ирсиятни генлар вужудга келтиради. Ҳозирги фан организм хусусиятлари тўғрисида ахборотлар сақланадиган ва узатиладиган ўзига хос ген кодлари акс этганини исботлаган. Генетика инсон ривожланишининг ирсий дастурини очиб берган.

Тадқиқотчиларнинг таъкидлашича, инсон биологик тур сифатида инсонларга маълум бўлган тарихий давр тараққиётида сезиларли бўлмаган даражада ўзгаришга учраган.

Инсон ижтимоийлашининг жараёнидагина, яъни мулоқот, бошқа кишилар билан алоқаларда шахс бўлиб шаклланади. Тадқиқотларнинг гувоҳлик беришича, маънавий, ижтимоий ва психик ривожланиш кишилик жамиятсиз фаолиятда бўлмайди.

Муҳит шахс ривожланадиган реал воқелиқдир

Шахс ривожланишига таъсир этувчи ташқи шароитларига олимлар географик, ижтимоий муҳит, мактаб ва оилали келтирадилар.

Яқин ва йироқ муҳит фарқланади. Яқин муҳитга уй шароитини, узоқ муҳитга эса ижтимоий муҳит киритилади.

Ижтимоий муҳит *ижтимоий тузум, ишлаб чиқариш муносабатлари тизими, ҳаётнинг моддий шарт-шароити, ишлаб чиқариш ва ижтимоий жараёнлар оқими* характерини ўз ичига олади.

Яқин муҳитга *оила, қариндошлар, ўртоқлар* киради.

К.К.Платонов тадқиқотлари кўрсатадики, шахс тузилмасидаги биологик ва социал омиллар нисбати шахс сифатларининг тўртта поғонавий сатҳини фарқлашга имконият беради:

1. Ирсият билан боғланган сифатларни бирлаштирган темперамент сатҳи. Унга шахснинг эҳтиёж ва инстинкт хусусиятлари ва жинсий, ёш, миллий ва бошқа сифатларини киритади.

2. Психик жараёнлар хусусиятлари сатҳи. Бу сатҳ сезги, идрок, ҳаёл, диққат, хогира, тафаккур, хиссиёт, ироданинг индивидуал характерини ўз ичига олади. Шунингдек, бу сатҳга олимлар тафаккурнинг мантиқий акс этиши: ассоциация, қийслаш, абстракциялаш, индукция, дедукцияларни ҳам киритадилар.

3. Шахс тажрибаси сатҳи. Бу сатҳ билим, малака, кўникма, одат (қилиқ) каби сифатлар билан белгиланади.

4. Шахснинг йўналганлик сатҳи. Бу шахснинг шундай сифатики, унда инсоннинг атроф-муҳитга муносабати аниқланади ва у унинг хулқи асосини ташкил этади. Буларга қизиқиш, нуқтаи назар, эътиқод, ижтимоий кўрсатмалар, ўта муҳим йўналмалар, ахлоқий-этик тамойиллар ва дунёқараш киради.

Шахс сифатларининг бу сатҳлари унинг тарқоқлигини билдирмайди. Шахснинг барча сифатлари мураккаб яхлит тизимни ташкил этиб, ўзаро тигиз боғланган, шартланган ҳамда кўпинча улар бир-бирининг ўрнини босади.

Демак, шахс ташки ва ички омиллар таъсирида шаклланади ва ривожланади.

Психолог олимлар ташқи омилларга шахснинг *ижтимоий табиати, мукамаллиги ва поғоналилигини* киритади.

Шахснинг ижтимоий табиати ижтимоий муносабатлар билан белгиланади: ишлаб чиқаришдаги муносабати, моддий бойликни ишлаб чиқариш ва истеъмол қилиш, муайян ижтимоий гуруҳга бўлган сиёсий муносабати.

Шахснинг бир бутунлиги унинг нормал ва ҳар томонлама ривожланишини белгиловчи ташқи таъсирлар мажмуидир.

Поғоналик - инсоннинг шахс сифатида, маълум даврларда ёш ва ижтимоий шаклланиши.

Шахснинг ривожланиши потекислиги. Бир одамнинг индивидуал ва психологик хусусиятлари бошқаларга одамларникидан тезроқ ривожланиши мумкин.

Ўрнини тўлдириш. Шахснинг ривожланишида маълум генетик ёки психофизиологик камчиликлар ёки хусусиятлар мавжуд бўлишга қарамадан, кучлари ва иродасини аниқлаш ва шартлилик билан жамлаш ўзининг тўла мукамаллашшига эришиш имконини беради.

Шахс ва унинг ривожланиши муаммоси кўлаб психологлар, социологлар ва педагогларнинг тадқиқот объекти бўлиб келмоқда. Бу тадқиқотлар таҳлили унга бўлган бир қатор ёндашувларни келтириб чиқарди:

1. Социогенетик ёндашув шахс ривожланишини жамиятнинг тузилмаси, ижтимоийлашув усуллари, уни атроф-муҳит билан алоқасидан келиб чиққан ҳолда тушунтиради. Бундай ёндашувда *ижтимоийлашув, ўрганиш, ижтимоий вазифа назариялари* амал қилади.

Ижтимоийлашув назарияси таъкидлайдики, инсон биологик ҳосила сифатида дунёга келиб, ижтимоий шарт - шароитлар таъсиридагина шахс бўлиб егишади.

Ўрганиш назарияси (Э. Торидайк, Б. Скиннер ва б.) га кўра шахс ҳаёти, унинг муносабатлари таҳсил кўриш, ўрганишни мустаҳкамлаш, билим ва кўникмаларни ўзлаштириш натижасидир.

Роль бажариш назариясининг мазмуни шундан иборатки, шахсга жамиятда муайян ижтимоий роль (барқарор хулқ усуллари тўплами) тайин қилинади. Бу роль шахс хулқининг характерини, унинг бошқа инсонларга бўлган муносабатини белгилайди.

Бу назарияларнинг камчилиги шундаки, у инсон ҳаётининг объектив, ижтимоий-тарихий шарт-шароитларини ҳисобга олмайди.

2. Биогенетик ёндашув шахс ривожланишида организм етилишидаги биологик жараёнларни асос қилиб олади. Бу йўналишда З.Фрейд тадқиқотлари ажралиб туради. Унингча, шахс хулқи инсоннинг физиологик, беихтиёр майллари, ҳаваслари билан боғланган. Э.Кречмер шахс типларини инсоннинг гавда тузилиши хусусиятларидан келтириб чиқаради. С.Холл таъкидлашича, шахс ривожланиши доира шаклида,

яъни йиғишлар, иштиёқлар шаклидаги жамиятнинг босқичли ривожланишидир.

3. Психогенетик ёндашув на биология ва на муҳит аҳамиятини инкор этмайди, балки психик жараёнларнинг ривожланишини биринчи ўринга қўяди. Бу ёндашув психодинамик, когнитив ва персонологик назариялар амал қилади.

Психодинамик йўналиш (Э.Эриксон). Бунда шахс хулқи эмоция, иштиёқ ва бошқа психиканинг рационал бўлмаган компонентлари орқали тушунтирилади.

Когнитив назария вакиллари (Ж.Пиже, Д.Келли ва бошқалар) шахс психикасининг интеллектуал - билиш доираси хусусиятларига суянадилар.

Персонологик йўналиш вакиллари эса шахс ривожланишига яхлит ҳолда қарайдилар (Э.Шпрингер, А.Маслау ва б.). Бу борада Б.Г.Апаньев, К.А.Абулханова, А.Н.Леонтьев, А.В.Петровский, В.В.Мясищев, К.К.Платонов, Д.П.Узнадзе, Д.И.Фельдштейн ишлари эътиборлидир.

Б.Г.Апаньев шахсга 4 томонлама бирлиги нуқтаи назардан қарайди: 1) *инсонга биологик тур сифатида*; 2) *индивид сифатида онтогенез ва инсоннинг ҳаёт йўли*; 3) *инсонга шахс сифатида*; 4) *инсонга инсониятнинг бир қисми сифатида*

К.А.Абулханова шахсни ҳаёт йўли субъекти ва фаолият субъекти сифатида тасаввур қилади. Унинг ривожланиши асосида *фаоллик* (ташаббус, маъсулият), *ташқиллий вақтга нисбатан қобилият*, *ижтимоий тафаккур* каби сифатлар ётишини таъкидлайди.

А.Н.Леонтьев ва А.В.Петровскийлар бу ёндашувга биноан ҳар қандай психик ҳодисаларни тушунтиришда шахс *ички шароитларнинг бир бутун тизими* сифатида тавдаланади деб ҳисоблайдилар ва унинг воситасида барча ташқи таъсирлар ақс этади, бу эса шахсда умумийлик ва турғунликнинг ҳар хил компонентлари ўлчовларини фарқлаш имконини яратади.

В.В.Мясищев шахс ядросини инсоннинг атроф - муҳитни онгида ақс эттириш орқали шаклланадиган ташқи олам ва ўзига бўлган муносабатлар тизими деб тушунади.

К.К.Платонов фикрича, шахснинг динамик функционал тузилиши *йўналганлик*, *тажриба*, *психик жараёнлар ва унинг биопсихологик хусусиятларидан* иборатдир.

Д.Н.Узнадзе шахсни мотивлари ва хулқи ангамас характердаги *бир бутун ва маънавий тузилиш* тушунилмаслиги мумкин бўлган ҳислат деб қарайди. Д.Н.Узнадзе максалга мувофиқ фаоллиги жараёнида шахс психикасининг шаклланиши ва ривожланишини ёритиб берувчи умумпсихологик концепцияси сифатида кўрсатиш назариясига асос солган.

Д.И.Фельдштейн фикрига кўра, онтогенезда шахс ижтимоий етукликнинг турли босқичларини босиб ўтиш жараёнида ривожланади. Унинг шаклланишида ижтимоий аҳамият касб этган фаолият бош омили бўлиб ҳисобланади.

Демак, шахс фаол ва онгли мавжудот сифатида белгиланади. У фақат ижтимоий муносабатлар объекти эмас, балки субъекти ҳамдир.

Шахс ишлаб чиқариш ва моддий манфаатларни қабул қилиш жараёнида шаклланади.

Шахс сиёсий муносабатларни, (идеологик) ғоявий муносабатларни ифода этади. Шахснинг ривожланишига ижтимоий гуруҳдаги ўзаро муносабатлар ҳам ўз таъсирини кўрсатади.

2.2. Ўсмирлик даврида шахснинг шаклланиши

Социологлар шахсга, умуман, жамиятга аниқ ижтимоий гуруҳга алоқадор ижтимоий аҳамиятга молик хислат ва хусусиятларнинг кўриниши жиҳатидан қараш лозимлигини уқтирадилар. Ижтимоий муҳит шахснинг асосий ижтимоий функцияларини белгилайди.

Ўсмирлик даври ўзига хос ижтимоий гуруҳни ташкил этади. У ҳаёт, меҳнат ва тажрибаларнинг муҳим шартли, ижтимоий ҳуққ ва психологияси, йўналишликнинг муҳим тизими сифатида гавсиф қилинади. Ўсмирлик жисмоний етуклик даври ҳисобланади. Бу даврида организмнинг тез ўсиши ва ривожланиши тугалланади, жисмоний ривожланишнинг нисбий турғун даври бошланади. Ўсмирлик даврида гавданинг ўсиши секинлашади, сезиларли даражада мускул кучлари ва иш қобилияти ошади, кўкрак қафаси кенгайди, скелетнинг қотиши тугалланади, тўқималар ва органлар шаклланади ва функционал ривожланади.

Ўсмирлик даврида инсоннинг ҳаёт ва меҳнат фаолияти белгилаб олинади, уни мустақил меҳнат фаолиятга бўлган тўлақонли қобилиятли қиладиган психик, ғоявий ва фуқаролик етуклик даражасига эришади.

Ўсмирлар ва қизлар шахси ўзларни ўрин эгаллай бошлаган жамият, жамоа, ижтимоий муносабатлар тизимидаги янги муҳит таъсирида қарор топади.

Ўсмирлик давридаги асосий фаолият тури ўрганиш, таълим олиш, ишлаб чиқариш меҳнатидир. Бу жараёнда ўсмирлар ва қизларнинг ақлий ривожланишида характерли ўзгаришлар юз беради, меҳнат ва ўрганишга бўлган онгли муносабат ҳам ошади, келгусидаги меҳнат фаолиятида олинган билим, малака ва кўникмалар унда тўлақонли катнашиш учун зарур шартлардан бири деган онглилик шаклланади.

Ўсмирлик ёши учун қизиқишнинг кенглиги ва турли - туманлиги ҳам характерлидир. Билишга бўлган қизиқишлар кенг, барқарор ва шижоатли тус олади. Билиш фаолиятига қаратилган ва у билан боғланган ўқиш, муголаа қилишга қизиқиш ривожланади, ишда фикрни жамлаш малакаси, мантикий эслаб қолишнинг турли усулларида фойдаланиш шаклланади. Ақлий ишлар характери ўзгаради. Ақлий фаолият нисбатан фаол, мустақил ва ижодий характер олади.

Фикрлаш фаолияти - умумлаштириш ва абстракциялашнинг олий даражасига кўтарилади, ҳодисаларнинг сабабий боғланишлари йўналишини оширади, унда аҳволни асослаш ва исботлаш малакаси шаклланади, фикрлашда танқидийлик ривожланади. Фикрлаш фаолиятининг ривожланиши назарий тафаккурнинг шаклланишига, табиат ва жамиятнинг умумий қонунларини билишга, фалсафий категорияларни ўзлаштиришга бўлган қобилиятнинг шаклланишига омил бўлади.

Ўсмирлик ёшидаги психик ривожланишининг асосий хислатларидан бири дунёқарашнинг шаклланишидир, шунингдек, турли билим

соҳалари ва фаолиятининг ҳар хил турларида ижоднинг ривожланиши ҳам ажралиб туради.

Ўсмирлик даври ҳаётнинг хилма-хил жиҳатларига бўлган ҳиссий ва эмоционал муносабатларнинг бойлиги ва ранг-баранглиги билан ҳам характерлидир.

В.Г.Крыско назариясига кўра, ўсмирлик даври психик ривожланишининг асосий йўналишлари қуйидагилардан иборат:

- *атроф-муҳитга эркин, оғли муносабатда бўлиш;*
- *бош мия фаолиятининг эмоционал - иродавий доирасининг мураккаблашуви;*
- *воқеликнинг абстракт-логик тушунилиши;*
- *шахс фаолиятини бирин-кетин интеллектуаллаштириш;*
- *ижтимоий ва касбий муҳитга мослашиш.*

Ўсмирлик даври хусусиятлари таҳлилида фаолиятга алоҳида аҳамият берилади.

Фаолият деб инсоннинг эҳтиёжлари ва қизиқишларини қондиришга қаратилган хатти-ҳаракатлари йиғиндисига айтилади.

Социологлар, фаолият ўрганиб уни қуйидаги асосий гуруҳларга ажратадилар: ижтимоий характерли, мақсадга йўналганлик, режалилик, давомийлик.

Психология фаолиятнинг *уйин, ўрганиш, меҳнат* турларини қайд қилади.

Ўйин - шартли вазиятларда ижтимоий тажрибани ўзлаштиришга қаратилган фаолият тури.

Ўрганиш - бу меҳнат фаолиятини бажариш учун зарур бўлган билим, малака ва кўникмаларни мунтазам эгаллаш жараёнидир.

Меҳнат - инсонларнинг моддий ва маънавий эҳтиёжларини қондирувчи ижтимоий фойдали маҳсулот ишлаб чиқаришга қаратилган фаолиятдир.

Социологлар фаолиятнинг қуйидаги асосий гуруҳларини ажратадилар: *ижтимоий характер, мақсадга мувофиқлик, режалилик, изчиллик.*

Ўсмирлик даври фаолиятининг ижтимоий характери шундаки, улар бу даврда жамият тарихий ривожланиши, ижтимоий меҳнат жараёнида эришилган барча билимларни ўзларининг саъй-ҳаракатлари билан ўзлаштирадилар ва такомиллаштирадилар.

Фаолиятнинг мақсадга мувофиқлиги ўзининг асосий мақсади касбий билим, малака ва кўникмаларни эгаллаш учун оғли ва мунтазам интилишини билдиради.

Фаолиятнинг режалилиги эса бу даврдаги барча саъй-ҳаракатлар шундай тизимга эга бўладики, унда улар ўзаро боғланган, маълум бир тартибда жойлашган, мувофиқ равишда режа асосига қурилган бўлади.

Фаолиятнинг изчиллиги доимий равишда маълум бир вақт жадвали асосида, касбий фаолиятга тайёрлашдан иборатдир.

Шахс фаолиятида унинг йўналганлиги муҳим ўрин эгаллайди. Психологларнинг аниқлашларича, шахснинг йўналганлиги бу шундай психик хислатки, унда эҳтиёжлар, мотивлар, дунёқараш, йўл-йўриқ, ҳаёт ва фаолият мақсадлари ифодаланadi.

Шахснинг йўналганлиги тузилмасидаги талабаларнинг асосий эҳтиёжлари билимлар, касбий малака ва кўникмаларни эгаллаш билан характерланади.

Ўсмирлик даври эҳтиёжлари доим ўсиб бориш характерига эга. Улар нафакат ўқув фаолиятини, балки маънавий ва моддий ҳаётни қамраб олади. Бундан келиб чиқадиган зиждиятлар талаба шахсининг ҳаракатга келтирувчи кучлари бўлиб хизмат қилади.

Мотивлар - бу ички кучлар бўлиб, эҳтиёжлар билан боғланган ва у шахсни белгили фаолиятга ундайди.

Ўсмирлик даврнинг йўл-йўриқлари у ёки бу фаолият турини амалга оширишнинг ички шайлигидан иборатдир.

Мақсад шахс учун аҳамиятли бўлган предметлар, ҳодисалар, вази-фанлар ва объектларга етишиш билан характерланади.

Шахснинг дунёқараши табиат, жамият, инсониятга бўлган эътиқодлари, илмий қарашлари асосида юзага келган тизимдир. Дунёқараш шахснинг ботиний ҳолати, ҳаёт мақсадлари, қизиқишлари, муносабатлари, тутган мавқелари билан белгиланади.

Демак, ўсмирлик шахснинг шаклланишида муҳим давр ҳисобланади.

Ўсмирлар ва қизлар ҳаёти ҳамда фаолиятининг янги шароити, уларнинг фаол ўқув ижтимоий, меҳнат фаолиятлари бўлгуси мутахассис шахсининг шаклланишида ўз таъсирини ўтказди. Назарий билимларнинг ошиб, мулоқот доирасининг кенгайиб, турмуш тажрибаларининг бойиб бориши дунёқарашнинг шаклланишига таъсир этди.

2.3. Талабанинг ақлий фаолияти хусусиятлари

Педагогика назариясида ақлий тарбия шахсни ҳаётга ва меҳнатга тайёрлашнинг муҳим жиҳати сифатида белгиланади. Унинг моҳияти шундаки, интеллектуал фаолиятга қизиқиш уйғотиш, билимлар билан қуролланиш, уларни қўлга киритиш ва амалиётда қўллаш методлари, ақлий меҳнат маданиятини жорий қилиш орқали ақл ва билиш қобилиятларига раҳбарлик қилишдир.

Педагогика ва психологияга оид тадқиқотларда ақлий тарбия муаммосини тушуниш бўйича икки муҳим концепция мавжуд.

Улардан бири ўқитиш жараёнида кишилар томонидан тўшланган ва бир тизимга келтирилган билимларни эгаллашдан иборатдир. Бу қараш Платон давридан бошлаб аксарият фалсафа ва педагогика намоёндалари томонидан ривожлантирилган (Я.А.Коменский, Дж. Локк, И.Ф.Герберт ва б.) Бу концепция намоёндалари ақлий тарбияни белгилашда инсониятнинг ижтимоий тажрибасига асосландилар. Бу эса сўзсиз шу концепциянинг ижобий жиҳати эди, лекин бу концепцияда таълим олувчиларнинг имкониятлари, сўровлари, қизиқишлари ҳисобга олинмаган эди.

Бошқа концепция тарафдорлари (Ж.Ж.Руссо ва унинг издошлари) боланинг ақли ҳаммасидан аввал унинг ўз табиий фаолиятида ривожланади деган қоидага асосландилар. Таълим олувчига ишлаш, ҳаракат қилиш, мустакил бўлишга тўла имконият яратилиши зарур. Бунда фан иккинчи навбатга суриб қўйилган. Бу концепция ижобий ва салбий жиҳатларга эга.

Фаол мустақил фаолият жараёнида ақлий тарбия тўғрисидаги гоյ ижобийдир, бироқ унга ягона коида сифатида қарашнинг ўзи етарли эмас. Фанда тўпланган ва инсониятнинг тизимга туширилган тажрибаларини инкор этиб бўлмайдн.

Прагматика назарияси тарафдорлари тизимга туширилган билимларни ўзлаштириш концепциясини қаттиқ танқид остига олдилар. Дж.Дьюи таъкидлайдики, мактабдаги шахс ривожланиши, ҳаёти ва тажрибаси ўрганилиши лозим бўлган ва тизимли билимлар доирасини белгилайдиган ўқув дастурларига бўйсундирилган, зеро улар ўлик, механик ва формал манбалардир. У "мактаб фанлари"нинг анъанавийлигидан воз кечишни таклиф қилади ва ўқитишга "сунъий жараён" нинг киритилишини талаб қилади.

Ақлий тарбияни ривожлантириш жараёнида бу концепцияни бойитишга ҳаракат қилинган. К.Д.Ушинский ақлини ҳам формал, ҳам реал ривожлантириш мумкин деб ҳисоблайди.

Демак, турлича ёндашувлар, ақлий ривожланишига бўлган амалдаги муносабатлар билан зич алоқада деб қарашга имконият беради.

Шахснинг амалдаги муносабатлари деганда унинг табиат, жамият ва жамоа, салғатга бўлган муносабати тушунилади. Бу муносабатларда инсониятнинг кўп асрлик тажрибасида тўпланган ва тизимга туширилган илм-фанни эгаллаш катта аҳамиятга моликдир.

Бунда фақат билимларни эгаллашга эришишгина эмас, балки уларнинг моҳиятига чуқур кириб бориш, уларни эгаллаш ҳамда қўллаш методларини ўрганиш, билимларни эътиқодга, фикрлаш ва фаолият курулига айлантириш ҳам зарур.

Ақлий ривожланиш билимларни ўзлаштиришнинг фақат ҳажми ва сифати эмас, балки фикрлаш жараёни тузилмаси, мантикий иш юритиш ва ақлий ҳаракатларнинг бойлиги, ҳамда уни тўғри қўллаш билан ҳам белгиланади.

Ақлий тарбиянинг умумий шарти кен қамровли фаолиятдир. Фаолиятнинг характери ҳам муҳим аҳамиятга молик. Ўзи асосланадиган илмий асосларнинг кенгайиши жараёнида ақлий ривожланиш интенсивлашади. Бунга фаолиятсиз ҳолат ва мақсадсиз вақт ўтказиш зид туради. У интеллектуал ожизликни, қолоқликни юзага келтиради.

Ақлий ривожланишнинг асосий жараёnlари Л.С.Вигодский, С.Л.Рубинштейн, А.Н.Леонтьев, Н.А.Менчинская, Л.В.Запков, М.А.Данилов, Б.П.Есинов, М.Н.Скаткин тадқиқотларида ёритиб берилган. Уларда ақлий ривожланиш ўрганиш, меҳнат, ўйин, ҳаётий вазиятларда такомиллашиб борувчи тўхтовсиз жараён эканлиги таъкидланади.

Ақлий ривожланиш, билимларни фаол ўзлаштириш ва ижодий қўллаш жараёнида жуда интенсив юз беради.

Ақд ривожланишининг характерли хислатларига қуйидагиларни киритиш мумкин:

- *атроф-муҳитга фаол муносабатда бўлиш;*
- *ўзига маълумлар чегарасидан чиқишга интилиши;*
- *назарий ва амалий мақсадларда билимларини ошириш ва уларни ижодий қўллашнинг доимий зарурляти;*

• кузатувчанлик, ҳодисалар ва фактларнинг энг моҳиятли жиҳатларини ва алоқаларини ажрата олиш қобилияти;

• муаммоларни рационал ҳал қилиш учун зарур бўлган вазифалар ва воситалар ўртасидаги алоқаларни таъминловчи ҳаракатлар ва ивланишларнинг изчиллиги;

• ишдаги аниқлилик ва натижаларни кўлга киритишдаги ишончлиликни таъминловчи интизомлилик;

• ақлий кенглик - бу ақлий фаолият ва хотира ривожини изчиллигига асосланган ҳосила сифатдир;

• кенг илмий ахборотларга асосланиш қобилияти;

• кенг илмий уфқ, техник ва компьютер воситаларидан фойдаланиш малакаси;

• реал воқелик жараёнларини тўхтовсиз акс эттирувчи тушунчаларни ўзлаштириш ва фойдаланишга мойиллик;

• ақлий фаолиятнинг динамиклиги;

• мустақиллилик ва ижодий характер.

Ривожланган ақлнинг энг олий шакли ижодий тафаккурдир. У инсоннинг билиш босқичи ва объектив воқеликни акс эттириш жараёнининг олий шаклидир. Ижодий тафаккур фаоллигининг ва кишининг мустақил фаолиятининг олий шакли сифатида ижтимоий аҳамият ва бетакрорлик касб этади. *У ижодий жавоб талаб қилганидан масаланинг қўйилиши; муаммони кўра олиши; олдиндан қўйилган гипотеза ва масалани ечиш йўллари ва усуллари аниқлаш учун зарур бўлган билимларни сафарбар қилиш; махсус кузатувлар ва экспериментлар, тузилган фикрларни ифодаланиш акс эттиради.*

Ривожланган ақл учун кузатиб борилган фактлар негизида шароитни синчиқлаб таҳлил қилиш ва мантиқий асосланган синтездан иборат мантиқий тафаккур ҳосил.

Г.Селевконинг таъкидлашича, тафаккур атроф-муҳитдаги объектлар ва ҳодисалар, улар орасидаги боғланишлар, ҳаётий муҳим вазифаларни ечиш, номатлумни ахтариш, келажакни кўра олишдаги инсоннинг билиш жараёнларини билдиради. Г. Селевко томонидан тавсия этилган ақлий фаолият таснифи куйидагилардан иборат:

• фикрлаш воситалари характерига кўра: предметли, ҳаракатли, кўргазмали, образли, абстракт, ҳиссий;

• мантиқий схема жараёнига кўра: қиёс, таҳлил, абстракциялаш, умумлаштириш, синтез, тасниф, индукция, дедукция, инверсия, рефлексия, антиципация, гипотеза, эксперимент ва б.;

• натижа шаклига кўра: янги намуна яратиш, тушунчани аниқлаш, ҳукм, ҳулоса чиқариш, теорема, қонуният, қонун, назария;

• мантиқий фикрлаш типига кўра: ақлий-ҳиссий ва фахмий-назарий ёки, В.В.Давидов белгилашига кўра, диалектик-мантиқий.

И.С.Якиманская "ўқув ишлари усуллари"ни ишлаб чиққан. Бу тушунча ўрганиш жараёнининг самарадорлигини белгилайдиган малака жараёнига оид соҳани ўз ичига олади. Шундан келиб чиққан ҳолда ишларнинг умумтаълим усулларини фарқлайди:

• ўқув фаолиятини режалаштириш малака ва кўникмаси;

- *ўқув фаолиятини ташкил этиш малака ва кўникмаси;*
- *ахборотни идрок қилиш малака ва кўникмаси;*
- *фикрлаш фаолияти малака ва кўникмаси;*
- *ўқув фаолияти натижаларини баҳолаш ва англаш малака ва кўникмаси.*

Талабаларнинг фикрлаш фаолияти жараёнида бош натижа билим, малака ва кўникмаларнинг шаклланишидир.

Г.Селевко тавсия этган таснифда билим *акс этиш шакли, ёритилишини чегаралаш, билиш соҳаси ва предмети, психологик ва умумлаштириш даражасига кўра* ажралиб туради.

Акс этиш чегарасига кўра қуйидагилар фарқланади:

- *индивидуал билимлар* - вокелик билан ўзаро алоқаси, унинг шахсий тажрибаси, меҳнати ва дунёни билишда юзага келадиган ҳиссий ва ақлий тимсоллар ва уларнинг ўзаро боғланишлари йиғиндиси;

- *ижтимоий билимлар* - фан, техника, моддий ва маънавий қадриятларда акс этган атроф-муҳит умумлашмалари ҳосиласи ва билиш натижалари.

Акс этиш шаклига кўра қуйидагилар фарқланади:

- *иншоравий, вербал билимлар ёки назарий билимлар;*
- *образли* - ҳиссий органларда идрок қилинган ва тимсолларда тавсия этилган билимлар;
- *моддий* - меҳнат, санъат предметларида мавжуд бўлган билимлар;
- *тадбирий* - инсонларнинг жорий фаолиятида қайд қилинган билимлар.

Билиш соҳаси ва предмети бўйича қуйидагилар фарқланади: *гуманитар ва аниқ математик фанлар, фалсафа, жонли ва жонсиз табиат, жамият, техника, санъат.*

Психологик даражасига кўра қуйидагилар фарқланади: *таниш, тиклаш, тушуниш, қўллаш, автоматик ҳаракат қилиш, муносабат ва билим - эҳтиёж.*

Умумлаштириш даражасига кўра *факт* - ҳодисалар, *тушунча-терминлар, алоқа-қонуниятлар, гипотеза* - назариялар, *методологик билимлар, баҳолаш билимлари.*

Буларнинг барчаси амалиётда синалган билимларнинг атроф-муҳитни билиш натижалари, унинг инсон онгида ҳақиқий акс этишидир, дейишга имконият беради.

Малака - мавжуд билимлар асосида ўзгариб турувчи ёки янги шароитда шахснинг муайян фаолиятни самарали бажаришга қаратилган қобиляти сифатида белгиланади.

Кўникмалар - автоматик тарзда бирор ҳаракатни бажариш қобиляти.

Талабаларнинг фикрлаш фаолиятини таҳлил қилиш бу муаммо жуда ҳам мураккаб эканини кўрсатди.

Талабаларнинг ақлий ривожланишини аниқлашга ижтимоий аҳамиятли фаолият турларини таҳлил қилиш жараёнида эришилади.

Ўз-ўзини назорат қилиш учун савол ва топшириқлар.

1. *Шахс ривожланишининг қандай умумий қонуниятлари бор?*
2. *Шахс ривожланишини ҳаракатга келтирувчи қандай кучлари мавжуд?*
3. *Шахс ривожланишининг асосий психологик ва педагогик омиллари.*
4. *Ижтимоий гуруҳ сифатида талабалikka баҳо беринг.*
5. *Талабалар психик ривожланишининг асосий йўналишлари де-ганда нимани тушунасиз?*
6. *Талаба шахсининг йўналганлиги ҳақида сўзлаб беринг.*
7. *Талабаларнинг ақлий фаолияти хусусиятлари қандай изоҳланади?*

АДАБИЁТЛАР

Конституция Республики Узбекистан. – Т.: Узбекистон, 1993.

Каримов И. Узбекистан на пороге XXI века. – Т.: Узбекистон, 1997.

Каримов И. Узбекистан, устремленный в XXI век. – Т.: Узбекистон, 1999.

Аль-Кинди. Трактат о количестве книг Аристотеля и о том, что необходимо для усвоения философии. О первой философии. Книга о пяти сущностях. Объяснение первой действующей причины возникновения и уничтожения. Избранные произведения мыслителей стран Ближнего и Среднего Востока IX-XIV вв.- М.: Соцэкзитиз, 1961.

Аль-Фараби Абу Наср. Трактат о разуме/ Инв №2385/XVIII. Лл. с. 406.

Аль-Фараби. Математические трактаты / Пер. с араб. и вступительная статья Б.А. Розенфельда и А. Кубясова. - Алма-Ата: Наука, 1972.

Беруни Абу-Райхан Мухаммад ибн Ахмед. Собрание сведений для познания драгоценностей (Минералогия) / Пер. с араб. А.М. Беленицкого. - Л., 1963.

Беруни Абу-Райхан. Канон Масъуда / Пер. с араб. и вступительная статья П.Г. Булгакова и Б.А. Розенфельда // Изб. произведения. - Т. V.-Т.: Фан, 1973-1976.

Гармонично развитое поколение – основа прогресса Узбекистана. - Т., 1997.

Громкова М.Т. Если вы – преподаватель. - М., 1998.

Громкова М.Т. Педагогические основы образования взрослых. - М.: Изд. МСХА, 1993.

Ибн Сина. Даниш-намэ / Пер. с араб. и вступительная статья А.М. Богоутдинова. - Сталинабад: Таджикгосиздат, 1957.

Игамова М.И. Активизация учения школьников. - М., 1982.

Кабус-намэ / Пер. с араб., статья и прим. Е.Э. Бертельса., 2-е изд. - М., 1958.

Крысько В.Г. Психология и педагогика в схемах и таблицах. - Минск: Харвест, 1999.

Леднев В.С. Содержание образования. - М., 1989.

Лернер И.Я. Процесс обучения и его закономерности. - М., 1980.

Омар Хайям. Трактаты / Пер. с араб. и вступительная статья Б.А. Розенфельда. - М.: ВЛ, 1961.

Педагогика: педагогические теории, системы, технологии. - М.: Академия, 1999.

Рубинштейн С.Л. Проблемы общей психологии. 2-е изд. - М.: Педагогика, 1976.

Тлашев Х.Х. Общепедагогические и дидактические идеи ученых-энциклопедистов Ближнего и Среднего Востока эпохи средневековья. - Т.: Фан, 1989.

Тальзина Н.Ф. Управление процессом усвоения знаний. - М., 1975.

Щукина Г.И. Активизация познавательной деятельности учащихся в учебном процессе. - М., 1979.

III боб. Олий мактаб ўқитувчисининг инновацион фаолияти

Ҳозирги давр таълим тараққиёти янги йўналиш - инновацион педагогикани майдонга олиб чиқди. "Инновацион педагогика" термини ва унга хос бўлган тадқиқотлар Ғарбий Европа ва АКШда, 60-йилларда пайдо бўлди. Инновацион фаолият Ф.Н. Гоноволин, С.М. Годнин, В.И.Загвязинский, В.А.Қан-Калик, Н.В.Кузьмина, В.А. Славстенин, А.И.Шчербаков ишларида тадқиқ этилган. Бу тадқиқотларда инновацион фаолият амалиёти ва илғор педагогик тажрибаларни кенг ёйиш нуқтаи назардан ёритилган.

Х.Барнет, Дж. Бассет, Д. Гамильтон, Н.Гросс, Р. Карлсон, М. Майлз, А.Хейвюк, Д.Чен, Р.Эдем ишларида инновацион жараёнларни бошқариш, таълимдаги ўзгаришларни ташкил этиш, инновациянинг "хаёти ва фаолияти" учун зарур бўлган шарт-шароитлар масалалари таҳлил қилинган.

Янгилик киритишнинг ижтимоий-психологик аспекти америкалик инноватик Э.Роджерс томонидан ишлаб чиқилган. У янгилик киритиш жараёни қатнашчиларининг тоифа(типл)лари таснифини, унинг янгиликка бўлган муносабатини, уни идрок қилишга шайлигини тадқиқ этади.

Олий мактаб ўқитувчисининг инновацион фаолияти олий мактаб педагогикасининг бош муаммоларидан биридир.

Шу жиҳатдан ушбу бобда олий мактаб ўқитувчиси инновацион фаолиятининг шаклланиш концепцияси, инновациянинг ижтимоий-маданий ва ҳаёт фаолияти аспекти ҳақида баҳс юритилади.

3.1. Инновацион фаолиятнинг назарий омиллари

Инновация (инглизча innovation) - янгилик киритиш, янгиликдир.

А.И. Пригожин инновация деганда, *муайян ижтимоий бирликка - ташкилот, аҳоли, жамият, гуруҳга янги, нисбатан турғун унсурларни киритиб боровчи мақсадга мувофиқ ўзгаришларни тушунади. Бу инноватор фаолиятидир.*

Тадқиқотчилар (А.И. Пригожин, Б.В. Сазонов, В.С. Толстой, А.Г.Кругликов, А.С.Ахизезер, Н.П.Степанов ва бошқалар) инновацион жараёнлар таркибий қисмларини ўрганишнинг икки ёндашувини ажратдилар: *янгиликнинг индивидуал микросатҳи ва алоҳида-алоҳида киритилган янгиликларни ўзаро таъсирининг микросатҳи.*

Биринчи ёндашувда, ҳаётга жорий этилган қандайдир янги ғоя ёритилади.

Иккинчи ёндашувда, алоҳида-алоҳида киритилган янгиликларнинг ўзаро таъсири, уларнинг бирлиги, рақобати ва натижада бирининг ўрнини иккинчиси эгаллашидир.

Олимлар инновацион жараён микротузилмасини таҳлил қилишда ҳаётнинг даврийлиги концепциясини фарқлайдилар.

Бу концепция янгилик киритишга нисбатан ўлчанадиган жараён эканлигидан келиб чиқади.

Педагогикага оид адабиётларда инновация жараёнининг схемаси бериледи. У қуйидаги босқичларни қамраб олади:

1. Янги ғоя туғилиши ёки янгилик концепциясини пайдо қилиш босқичи, у кашфиёт босқичи деб ҳам юритилади.

2. Ихтиро қилиш, яъни янгилик яратиш босқичи.

3. Яратилган янгиликни амалда қўллай билиш босқичи.

4. Янгиликни ёйиш, уни кенг тадбиқ этиш босқичи.

5. Муайян соҳада янгиликнинг ҳукмронлик қилиш босқичи. Бу босқичда янгилик ўзининг янгилигини йўқотади, унинг самара берадиган муқобили пайдо бўлади.

6. Янги муқобиллик асосида, алмаштириш орқали янгиликнинг қўлланиш доирасини қисқартириш босқичи.

7. В.А.Сластенин янгилик киритишни мақсадга мувофиқ йўналтирилган янгилик яратиш, кенг ёйиш ва фойдаланиш жараёни мажмуи, унинг мақсади инсонларнинг эҳтиёжи ва интилишларини янги воситалар билан қондириш деб биледи.

Янгилик киритишнинг тизимли концепцияси муаллифлари (А.И.Пригожин, Б.В.Сазонов, В.С. Толстой) инновацион жараёнларнинг икки муҳим шаклини фарқлайдилар.

Биринчи шаклга, янгилик киритишни оддий ишлаб чиқиш киритилади. Бу илк бор маҳсулот ўзлаштирган ташкилотларга тааллуқлидир.

Иккинчи шаклга, янгиликни кенг қўламда ишлаб чиқиш тааллуқлидир.

Янгилик киритиш ҳам ички мантик, ҳам вақтга нисбатан қонуний ривожланган ва унинг атроф-муҳитга ўзаро таъсирини ифодаладиган динамик тизимдир.

Педагогик инновацияда "янги" тушунчаси марказий ўрин тутеди. Шунингдек, педагогик фанда хусусий, шартли, маҳаллий ва субъектив янгиликка қизиқиш уйғотади.

Хусусий янгилик В.А. Сластениннинг аниқлашича, жорий замонавийлаштиришда муайян тизим маҳсулоти унсурларидан бирини янгилашни кўзда тутеди.

Мураккаб ва прогрессив янгиланишга олиб келувчи маълум унсурларнинг йиғиндисини шартли янгилик ҳисобланади.

Маҳаллий янгилик аниқ объектда янгиликнинг фойдаланиши билан белгиланади.

Субъектив янгилик маълум объект учун объектнинг ўзи янги бўлиши билан белгиланади.

Илмий йўналишларда янгилик ва инновация тушунчалари фарқланади. Янгилик - бу восита: янги метод, методика, технология ва бошқалар.

«Инновация» - бу таълим: маълум босқичлар бўйича ривожланган жараён.

В.И. Загвязинский янги тушунчасига таъриф бериб, педагогикада янги факатгина бу ғоя эмас, балки ҳақиқ фойдаланилмаган ёндашувлар, методлар, технологиялардир, лекин бу педагогик жараённинг унсурлари мажмуан ёки алоҳида олинган унсурлар бўлиб, ўзгариб ту-

рувчи вазиятда ва шароитда таълим ва тарбия вазибаларини самарали хал этишининг илгор бошланмаларини ўзида акс эттиради.

Р.Н.Юсуфбекова педагогик янгиликка ўқитиш ва тарбия беришда аввал маълум бўлмаган ва аввал қайд қилинмаган ҳолат, натижа, ривожланиб борувчи назария ва амалиётга элтувчи педагогик воқеликнинг ўзгариб туриши мумкин бўлган мазмун сифатида қарайди.

Педагогик инновацияда Р.Н.Юсуфбекова *инновацион жараён тузулмасининг уч блокани фарқлайди:*

Биринчи блок - педагогикадаги янгини ажратиш блоки. Бунга педагогикадаги янги, педагогик янгиликнинг таснифи, янгини яратиш шарт-шароити, янгиликнинг меъёрлари, уни ўзлаштириш ва фойдаланишга тайёрлиги, анъана ва новаторлик, педагогикадаги янгини яратиш босқичлари қиради.

Иккинчи блок - янгини идрок қилиш, ўзлаштириш ва баҳолаш блоки: педагогик ҳамжамиятлар, янгини баҳолаш ва уни ўзлаштириш жараёнарининг ранг-баранглиги, педагогикадаги консерваторлик ва новаторлик, инновация муҳити, педагогик жамиятларнинг янгини идрок этиш ва баҳолашга тайёрлиги.

Учинчи блок - янгидан фойдаланиш ва уни жорий этиш блоки, яъни янгини тадбиқ этиш, фойдаланиш ва кенг жорий этиш қонуниятлари ва турларидир. М.М.Поташникнинг инновация жараёнлари талқишлари киши эътиборини ўзига тортади. У инновация жараёнининг қуйидаги тузилмасини беради:

- *фаолият тузилмаси - мотив - мақсад - вазифа - мазмун - шакл - методлар - методика компонентлари йиғиндиси;*
- *субъектив тузилма-инновацион фаолият субъектларининг халқаро, минтақавий, туман, шаҳар ва бошқа сатҳлари;*
- *сатҳий тузилма-инновацион фаолият субъектларининг халқаро, минтақавий, туман, шаҳар ва бошқа сатҳлари;*
- *мазмун тузилмаси - ўқув-тарбиявий ишлар, бошқарув (ва б.)да янгиликнинг пайдо бўлиши, ишлаб чиқилиши ва ўзлаштирилиши;*
- *босқиччиликка асосланган ҳаёт даврийлик тузилмаси - янгиликнинг пайдо бўлиши - илдам ўсиш - етуқлик - ўзлаштириш - диффузия (сингиб кетиш, тарқалиш) - бойиш (тўйиниш) - қолоқлик - инқироз - иррадиация(алданиш) - замонавийлаштириш;*
- *бошқарув тузилмаси - бошқарув ҳаракатларининг 4 та турининг ўзаро алоқаси: режалаштириш, ташкил этиш, раҳбарлик қилиш, назорат қилиш;*
- *ташқилий тузилма - диагностик, олдиндан кўра билиш, соф ташқилий, амалий, умумлаштирувчи, татбиқ этувчи.*

Инновация жараёни, таркибий тузилмалар ва қонуниятларни қамраб олган тизимдан иборатдир.

Педагогикага оид адабиётларда инновацион жараёни кечишининг 4 та асосий қонуниятлари фарқланади:

- *педагогик инновация муҳитининг аёвсиз бемаромлик қонуни;*
- *ниҳоят амалга ошиш қонуни;*

- *қолиплаштириш (стереотиплаштириш) қонуни;*
- *педагогик инновациянинг даврий такрорланиши ва қайтиши қонуни;*

Аёвсиз бемаромлик қонунида педагогик жараён ва ҳодисалар тўғрисидаги яхлит тасаввурлар бузилади, педагогик онг бўлинади, педагогик янгилик баҳоланади ва у янгиликнинг аҳамияти ва қимматини кенг ёяди.

Ниҳоят амалга ошиш қонуни янгиликнинг ҳаётийлиги бўлиб, у эрта ё кеч, стихияли ёки онгли равишда амалга ошади.

Қолиплаштириш (стереотиплаштириш) қонуни шундан иборатки, унда педагогик инновация фикрлашни бир қолишга тушириш ва амалий ҳаракатга ўтиш тенденциясига эга бўлади. Бундай ҳолатда педагогик қолип (стереотип) қолюқликка, бошқа янгиликларнинг амалга ошиш йўлига тўсиқ бўлишга мажбур бўлади.

Педагогик инновациянинг даврий такрорланиши ва қайтиши қонунининг моҳияти шушдаки, унда янгилик янги шароитларда қайта тикланади.

Педагогик инновация тадқиқотчилари инновация жараёнининг икки типини фарқлайдилар:

Инновациянинг биринчи типини стихияли ўтади, яъни инновацион жараёнда унга бўлган эҳтиёж ҳисобга олинмайди, уни амалга оширишнинг барча шарт шароитлари тизими, усуллари ва йўлларига онгли муносабат бўлмайди.

Инновациянинг иккинчи типини онгли, мақсадга мувофиқ, илмий асосланган фаолият маҳсулидир.

Олий мактабдаги инновацион жараёнлар В.А.Сластенин, М.М.Левина, М.Я.Виленский ва бошқалар томонидан тадқиқ қилинган.

Олий мактаб инновацион жараёнлари негизда қуйидаги ёндашувларни белгилаш мумкин:

- *маданиятшунослик жиҳатидан (инсоннинг билишнинг устувор ривожланиши) ёндашув;*
- *шахсий фаолият жиҳатидан (таълимдаги янги технологиялар) ёндашув;*
- *кўп субъектли (диалогик) ёндашув, касбий тайёргарликни инсонпарварлаштириш;*
- *индивидуал - ижодий (ўқитувчи ва талабаларнинг ўзаро муносабатлари) ёндашув.*

Олий мактабда инновацион фаолиятнинг субъекти ўқитувчи, унинг шахсий имконияти ҳисобланади. Бунда ўқитувчи шахсининг ижтимоий-маданий, интеллектуал ва ахлоқий имкониятлари юксак аҳамиятга молик бўлади.

С.М.Голдиннинг ишларида талабанинг шахсий хислатлари педагогик жараёнининг субъекти сифатида ёритилади. Унга қуйидагиларни киритади: ўқитишнинг ҳозирги ва келгуси босқичлари учун қабул қилинган ўқув - тарбия жараёнининг мақсади, вазифаси ва кўрсатмаларини англай билиш; интеллектуал меҳнатнинг янги тадбирларини эгаллаш; мақсадга мувофиқ касбий ўз-ўзини тарбиялаш ва мустақил таҳсил олиш, қийинчиликларни аъло даражада енга билиш, ўсиш ва мустақам ўрин эгаллашнинг кенгайиб бораётган интеллектуал ва касбий

имкониятлари, истиқболлари билан қониқиш, ўзининг ижтимоий роли функциясини бажаришида фаол муносабатда бўлиш ва ҳоказо.

Инновацион педагогик жараённинг муҳим унсурлари *шахснинг ўз-ўзини бошқариши ва ўзини-ўзи сафарбар қила олиши* ҳисобланади. Унинг энг муҳим йўналишларидан бири талабаларнинг билиш фаолиятини ривожлантириш.

Бундай йўналиш талабаларнинг ўқув ишларини фаоллаштириш, уларнинг касбий ихтисослашишини аниқлаб олиш фаоллигини ўз ичига олади.

Таянч йўналишлар - таълим, фан ва ишлаб чиқаришнинг интеграциялашуви, уларнинг ўзаро алоқаларида янги тамойилларга ўтиш.

Шундай қилиб, инновацион фаолият омиллари назарияси таҳлили унинг энг муҳим йўналиши *гуманистик аксиология* экан деган хулосага олиб келади.

Инновацион фаолиятга, аксиологик ёндашув инсоннинг ўзини янгилик яратиш жараёнига бахшида қилиши, у томонидан яратилган педагогик кадриятларни англатади.

Аксиология инсонга олий кадрият ва ижтимоий тараққиётнинг бирдан-бир мақсади сифатида қарайди.

3.2. Ўқитувчининг инновацион фаолияти тузилмаси

Ўқитувчининг инновацион фаолиятига яратувчилик жараёни ва ижодий фаолият натижаси сифатида қаралади.

В.А.Сластенин ўқитувчининг инновацион фаолиятини тузишда унга акмеологик жиҳатдан ёндашади.

Акмеология (акме) - юнонча олий нуқта, ўткир, гуллаган, етук, энг яхши давр деган маъноларни билдиради.

Б.Г. Ананьев, Н.В.Кузьмина, А.А.Деркач ва бошқалар касбий фаолиятнинг самарасини ошириш билан боғлиқ бўлган инсон ҳаётининг энг ижодий давлари, етуклик босқичлари тўғрисида фикр юритадилар. Улар етук инсонларнинг профессионализи, шахс ривожланишининг гуллаган давридаги психик қонуниятлари, профессионализмга етишдаги баландликлардан ўта олиш масалалари билан шуғулланганлар.

В.А.Сластенин акмеологиянинг юксак профессионализмга, мутахассиснинг узок ижодий умр кўришига олиб келадиган субъектив ва объектив омилларини асослаб берди. Объектив омилларга олинган таълимнинг сифатини, субъектив омилларга эса инсоннинг истеъдоди ва қобилиятини, ишлаб чиқариш вазибаларини самарали ҳал қила олишидаги масъулияти, мутахассисларга ёндашувини киритади.

Юксак профессионализмга эришишнинг омиллари сифатида қуйидагилар кўрсатилади:

- *истеъдод нишонлари;*
- *уқувлилиқ;*
- *қобилият;*
- *истеъдод;*

- *оила тарбияси шароити;*
- *ўқув юрти;*
- *ўз хатти-ҳаракати.*

Акмеология илмий нуқтаи назардан профессионализм ва ижод муносабатида олиб қаралади. Бунда қуйидаги категориялар фарқланади:

- *ижодий индивидуаллик;*
- *ўзининг ўсиш ва такомиллашиш жараёни;*
- *ўз имкониятларини амалга ошириш сифатидаги креатив тажрибаси.*

Ўқитувчининг ижодий индивидуаллиги қуйидагилардан иборат:

- *интеллектуал - ижодий ташаббус;*
- *билимлар кенлиги ва чуқурлиги интеллектуал қобилияти;*
- *зиддиятларга нисбатан хушёрлик, ижодга танқидий ёндашув, вужудан яратувчиликда курашчанлик қобилияти;*
- *ахборотларга ташналик, муаммолардаги гайри одатийликка ва янгиликка бўлган ҳис-туйғу, профессионализм, билишга бўлган чапқоқлик (Н.В.Вишнекова).*

В.А.Сластенин ижодий индивидуализмин рўёбга чиқаришнинг асосий вазифаларини қуйидагича белгилайди:

- *ижтимоий моҳият касб этган маданиятни бойишти;*
- *педагогик жараёни ва шахс билимларини янгилаб туриш;*
- *самарали ва аҳамиятли меъёрларни белгилайдиган янги технологияларни топиш;*
- *шахснинг ўз тақдирини ўзи белгилаш ва ўзини ўзи намоён қила олиши асосида ўз ривожланишини таъминлаш;*

Шу тариқа ўқитувчининг ижодий индивидуаллигини шакллантириш шахс ривожланиши ва янгилашнинг динамик инновацион жараёни сифатида тушунилади.

Ижодий индивидуалликни характерлайдиган, самарали ўз-ўзини англаш қуйидагиларни ўз ичига қамраб олади: ўзини бошқаларга қиёс қилиш асосида ўз шахсининг бетакрор эканлигини англай олиши; ўзи тўғрисидаги креатив кўринишлар ва тасаввурлари тўплами; индивидуал креатив ўзига хосликларнинг бир бутунлиги ва уйғунлиги, ички бирлиги; шахснинг ўз ривожланишидаги динамиклик ва доимийлик жараёни ва унинг ижодкор сифатида шаклланиши; шахс ўзини намоён қила олиши ва ўзининг муайян ишларни амалга оширишга тайёр турганлиги; ижодкор сифатида ўзини бахшида қила олиши ва шахсий ҳамда ижтимоий вазиятларда ўзининг ўрнини англай олиши (В.А.Сластенин).

Инновацион фаолият тузилмаси таҳлилида акмеологик ёндашув ўқитувчининг касбий маҳорати чўққиларига эришувида унинг шахси ривожланиш қонуниятларини очиб имконини беради.

Ўқитувчи инновацион фаолиятининг энг муҳим тавсифи креативликдир.

Креативлик термини англия-америка психологиясида, 60-йилларда пайдо бўлди. У индивиднинг янги тушунча яратиши ва янги кўникмалар ҳосил қилиш қобилияти, ҳислатини билдиради.

Ж.Гилфорд креативликни тавсифлайдиган катор индивидуал қобилиятларни кўрсатади:

- *фикрининг равонлиги;*
- *фикрни мақсадга мувофиқ йўллай олиши;*
- *ўзига хослик (оригиналлик);*
- *қизиқувчанлик;*
- *фаразлар яратиш қобилияти;*
- *хаёл қила олиш, фантастик (фантазия.)*

М.Н.Гнатъко креативликни кишининг ижодий имконияти, ижтимоий - ижодий фаолликни намоён қила олиш қобилияти билан индивидларнинг қандайдир махсус хислати деб қарайди.

Ижод тушунчасини белгилашда у жараён – натижа тавсифидан, креативликни белгилашда эса субъект – шартлилик тавсифидан фойдаланади.

Ижод мезонлари, унинг психологик механизмлари, ижодий тафаккурнинг ривожланиш техникаси В.А.Кан-Калик, Я.А.Пономарев, С.Ю.Степанов, Т.В.Фролов ва бошқаларнинг ишларида тадқиқ этилган.

Д.Б. Богоявленская ишларида ижод таҳлили бирликлари белгилаб берилган. Бушдай бирлик сифатида муаллиф интеллектуал фаолликни кўрсатади ҳамда унинг учта босқичини ажратади:

- *рағбатлантиришнинг самарали ёки сусткашлик босқичи. Шахснинг бу босқичига унга ташқаридан берилган вазифаларни ташаббуссиз қабул қилиш характерлидир:*

- *интеллектуал фаолликнинг эвристик босқичи. Бу босқичда ўз фаолияти таркиби ва тузилмасини таҳлил қилиш давом этади, янгилик очиш, оқиллона ҳал қилишга имконият берадиган айрим вазифалар қиёсланади;*

- *интеллектуал фаолликнинг креатив босқичи. Бу босқичда қўлга киритилган эмпирик қонунлар келуси тадқиқотлар учун мақсад бўлиб қолади.*

Рағбатлантирувчи, самарали ва эвристик босқичга қолоқ (экстенсив) ақлий фаолият, креатив босқичга интеллектуал фаолият хосдир.

Н.М. Гнатъко креативлик механизмларни қуйидаги бўлимларга бўлиб ўрганишни таклиф этади:

- *потенциал креативлик;*
- *фаолиятдаги креативлик.*

Потенциал креативлик Н.М. Гнатъконинг фикрича, муайян ташқи шароитларда фаол креативликка айланишга назарий тайёр шаклда намоён бўладиган индивидуумнинг потенциал жойлашишини аниқлаш фаолиятдир. Потенциал креативлик ижоднинг зарурий субъектив шартидир.

Фаолиятдаги креативлик - фаолиятнинг бирор турида ижодий фаоллик кўрсатувчининг, бевосита тайёргарлигини таъминлайдиган фаолиятнинг у ёки бу тури индивидуал тавсифлари алоқаларини юзга келтиради. Фаол креативлик ижоднинг энг муҳим субъектив шартидир (Н.М.Гнатъко).

Тадқиқотлар кўрсатадики, потенциал креативлик амалга ошириш мумкин бўлган креативликдир. Уни фаолиятдаги креативликка ўтказиш

муайян фаолият туриги ташувчи (субъект) томонидан унинг ўзлаштирилишида туб ўзгартиришлар қилиш орқали амалга ошади.

В.А. Слостенин, Н.М.Гнатъконинг потенциал креативликни мунтазам фаолиятдаги креативликка тақлид қилиш асосида ўзгартириб бориш ҳақидаги қарашларига кўшилган ҳолда уни тўлдириб, креативлик тақлид қилиш, нусха олиш йўли билан ривожланади ҳамда тақлид қилиш асосидаги ижод ҳақиқий ижодга олиб келади, деб ҳисоблайдилар.

Ўқитувчи фаолиятидаги креативликнинг бир печа босқичларини белгилаш мумкин:

Биринчи босқичда, тайёр методик тавсияномалар аниқ қилиб кўчирилади; иккинчи босқичда, мавжуд тизимга айрим мосламалар (модификациялар), методик усуллар киритилади; учинчи босқичда, ғояни амалга ошириш мазмуни, методлари, шакли тўла ишлаб чиқилади; тўртинчи босқичда ўқитиш ва тарбиялашнинг ўз бетакрор концепцияси ва методикаси яратилади.

Ўқитувчининг инновация фаолияти тузилмасидаги энг муҳим компоненти бу рефлексиядир.

Рефлексия ўқитувчининг ўз онги ва фаолиятини белгилаши ва таҳлил қила олиши деб қаралади (ўз фикри ва ҳаракатларига ташқаридан назар. В.А.Слостенин).

Педагогикага оид адабиётларда рефлексив жараёнларни изоҳлашнинг икки анъанаси мавжудлиги айтилади:

• *объектлар моҳиятини изоҳлашга ва уларни конструкциялашга олиб келадиган онгининг рефлексив таҳлили;*

• *шахслараро мулоқот маъносини тушуниш рефлексияси;*

Бу билан боғлиқ равишда педагог олимлар қуйидаги рефлексив жараёнларни фарқлайдилар:

• *ўз-ўзини ва бошқаларни тушуниш;*

• *ўз-ўзига ва бошқаларга баҳо бериш;*

• *ўз-ўзини ва бошқаларни изоҳли таҳлил қилиш.*

Рефлексия (лотинча Reflexio- орта қайтиш) субъектнинг ўз (ички) психик туйғу ва ҳолатларини билиш жараёни сифатида қаралади.

Фалсафа ва педагогикага оид адабиётларда рефлексия шахснинг ўз онгидаги ўзгаришларни фикрлаш жараёни деб ёзилади.

Психологик луғатда шундай изоҳ берилади: "Рефлексия - фақат субъектнинг ўз-ўзини билиши ва тушуниши эмас, балки бошқалар унинг шахсий хислатлари, ҳис қилиш туйғуси ва билиш (когнитив) тасаввурларини билиш ҳамда тушунишини аниқлаб олишини ҳам англатади.

В.А.Лефевр таъкидлаган эдики, инсон ўзининг хатти-ҳаракатларига, фикрларига нисбатан кузатувчи, тадқиқ қилувчи бўлиб қолмаслиги, балки бошқа персонажлар, уларнинг хатти-ҳаракатларини ўрганувчи мавқеини эгаллаши ҳам керак.

М.В.Кларин ижодий тафаккур хусусиятларини рефлексия билан боғлайди. Бундай ўзаро алоқаларда рефлексия ўзида ҳулоса чиқариш, умумлаштириш, аналогия, қиёслаш ва баҳолаш ҳамда муаммоларни эслаш, энга олиш ва ҳал қилишларини бирлаштиради.

В.А.Петровский рефлексия фаолияти таҳлилида унинг икки турини фарқлайди:

- *ретроспектив*;
- *проспектив*.

В.А.Петровскийнинг аниқлашича, ретроспектив рефлексия бу "со-дир этилган фаолият тарихининг ретроспектив тикланиш шаклидаги рефлексиясидир".

Проспектив рефлексия - бу фаолиятнинг амалга ошишига бўлган талабнинг ҳукм суриш динамикаси.

С.Ю. Степанов, И.Н. Семенов ишларида интеллектуал ва шахсий рефлексиялар фарқланади. В.В.Давидов ўз тадқиқотларида формал ва мазмун рефлексиясини асослаб берди. И.С.Лаценко аналитик ва синтетик рефлексияни фарқлайди.

Демак, ўқитувчининг инновацион фаолияти тузилмаси мотивацион, креатив, технологик ва рефлексив компонентлардан иборатдир.

Инновацион фаолият тузилмаси ҳақидаги муҳим тизимли тасав-вурлар, уларнинг вазифаларини асослаш, уларнинг шаклланганлик меъёрлари ва сатҳлари уларни олий мактаб амалиётига татбиқ этиш-нинг зарур омили ҳисобланади.

3.3. Ўқитувчининг инновацион фаолиятини шакллантириш шартлари.

Инновационлик педагогик жараёнини ифодалаб, нафақат унинг ди-дактик қурилмасига, балки ўқитувчининг ижтимоий, моҳиятли натижа-лари ва руҳий қиёфасига ҳам таълуқлидир.

Инновацион очкилик, бошқалар фикрининг тап олинишини бил-диради.

Ўқитувчининг инновацион фаолияти турли ҳилдаги қарашларнинг тўқнашуви ва ўзаро бойитилиш динамикасида амалга ошишини кўзда тутати.

Ўқитувчининг инновацион фаолиятини самарали амалга ошириш бир қатор шарт-шароитларга боғлиқ. Унга ўқитувчининг тайинли му-локоти қарама-қарши фикрларга нисбатан бегараз муносабат, турли ҳолатларда рационал вазиятнинг тап олинишини уқтиришга тайёрлиги киради. Бунинг натижасида ўқитувчи ўз билим ва илмий фаолиятини таъминлайдиган кенг қамровли мавзу (мотив)га эга бўлади.

Ўқитувчи фаолиятида ўз-ўзини фаоллаштириш, ўз ижодкорлиги, ўз-ўзини билиши ва яратувчилиги мавзу (мотив)лари муҳим аҳамият қасб этади. Бу эса ўқитувчи шахсининг креативлигини шакллантириш имкониятини беради.

Янгилик киритишнинг муҳим шarti мулоқотнинг янги вазиятини тўғдиришдир.

Мулоқотнинг янги вазияти - бу ўқитувчининг ўз мустақиллик мав-кеини, дунёга, педагогик фан, ўзига бўлган янги муносабатни ярата олиш қобилиятидир. Ўқитувчи ўз нуқтаи назарларига ўралашиб қол-майди, у педагогик тажрибаларнинг бой шакллари орқали очилиб, му-каммаллашиб боради. Бундай вазиятларда ўқитувчининг фикрлаш усуллари, ақлий маданияти ўзгариб боради, хиссий туйғулари ривожла-нади.

Кейинги шarti - бу ўқитувчининг маданият ва мулоқотга шайли-ги.

Ўқитувчининг инновацион фаолияти воқеликни ўзгартиришга, унинг муаммолари ва усулларини ечишни аниқлашга қаратилгандир.

Ўқитувчи ва талаба ўртасидан мулоқот намунасининг ўзгариши инновацион фаолият шартларидан биридир.

Янги муносабатлар анъаналарда бўлганидек, қистовлар, ҳукмга бўйсунуш каби унсурлардан ҳоли бўлиши лозим. Улар ҳамкорлигининг, ўзаро бошқариллиши, ўзаро ёрдам шаклида қурилган бўлиши даркор. Улар муносабатларидаги энг муҳим хусусияти бу ўқитувчи ва талабанинг ижоддаги ҳамкорлигидир.

Инновацион фаолият куйидаги асосий функциялар билан изоҳланади:

- *касбий фаолиятнинг онгли таҳлили;*
- *метёрларга нисбатан танқидий ёндашув;*
- *касбий янгиликларга нисбатан шайлик;*
- *дунёга ижодий яратувчилик муносабатида бўлиш;*
- *ўз имкониятларини рўёбга чиқариш, ўз турмуш тарзи ва ингилишларини касбий фаолиятда мужассам қилиш.*

Демак, ўқитувчи янги педагогик технологиялар, назариялар, концепцияларнинг муаллифи, ишлаб чиқарувчиси, тадқиқотчиси, фойдаланувчиси ва тарғиботчиси сифатида намоён бўлади.

Ҳозирги жамият, маданият ва таълим тараққиёти шароитида ўқитувчи инновация фаолиятига бўлган зарурият куйидагилар билан ўлланади:

- *ижтимоий-иқтисодий янгилаш ш таълим тизими, методология ва ўқув жараёни технологиясини тубдан янгилашни талаб қилади. Бундай шароитда ўқитувчининг инновация фаолияти педагогик янгиликларни яратиш, ўзлаштириш ва фойдаланишдан иборат бўлади:*

- *таълим мазмунини инсонпарварлаштириш доимо ўқитишнинг янги ташкилий шакллари, технологияларини қидиришни тақозо қилади:*

- *педагогик янгиликни ўзлаштириш ва уни татбиқ этишга нисбатан ўқитувчининг муносабатининг характери ва ўзгариши.*

Ўқитувчи инновацион фаолиятининг таҳлили янгилик киритишнинг самарадорлигини белгилловчи муайян метёрлардан фойдаланишни талаб қилади. Бундай метёрларга - янгилик, мақбуллик (оптимальность), юқори натижаллик, оммавий тажрибаларда инновацияни ижодий қўллаш имкониятлари киради

Янгилик, педагогик янгилик метёри сифатида, ўзида таклиф қилинадиган янги, янгилик даражаси моҳиятини акс эттиради. Педагог олимлар янгиликнинг қўлланиш машхурлиги даражаси ва соҳасига кўра фарқланадиган мутлоқ, чегараланган мутлоқ, шартли, субъектив даражаларини фарқлайдилар.

Мақбуллик метёри ўқитувчи ва талабанинг натижага эришиш учун сарфланган куч ва воситаларини билдиради.

Натижаллик ўқитувчи фаолиятидаги муайян муҳим ижобий натижаларни билдиради.

Педагогик янгилик ўз моҳиятига кўра оммавий тажрибалар мулки бўлиб қолиши лозим. Педагогика янгилик дастлаб айрим

Ўқитувчиларнинг фаолиятига олиб кирилади. Кейинги босқичда си-
налгандан ва объектив баҳо олгандан сўнг педагогик янгилик оммавий
татбиқ этишга тавсия этилади.

В.А.Сластенин ўтказган тадқиқотлар ўқитувчининг инновацион
фаолиятга касбий тайёргарлигини аниқлаш имкониятларини беради.
Улар қуйидаги тавсифлардан иборат:

- муўжалланган янгиликни ялли ва унинг алоҳида босқичлари муваффақиятини башорат қилиш;
- келгусида, қайта ишлаш мақсадида янгиликнинг ўзидаги ва уни татбиқ қилишдаги камчиликларни аниқлаш;
- янгиликни бошқа инновациялар билан қиёслаш, улардан самардорларини танлаб олиш, уларнинг энг ахамиятли ва пишиқлик даражасини аниқлаш;
- янгиликни татбиқ этишнинг муваффақиятлилик даражасини текшириш;
- янгиликни татбиқ этадиган ташкилотнинг инновация қобилия-тига баҳо бериш.

Ўқитувчининг инновацион фаолияти ўз ичига янгиликни таҳлил қилиш ва унга баҳо бериш, келгусидаги ҳаракатларнинг мақсади ва концепцияси-ни шакллантириш, ушбу режани амалга ошириш ва таҳлил қилиш, самарадорликка баҳо беришни қамраб олади.

Инновацион фаолиятнинг самарадорлиги педагог шахсияти билан белгиланади.

В.А.Сластенин тадқиқотларида ўқитувчининг инновацион фаолиятга бўлган қобилиятларининг асосий хислатлари белгиланган. Унга қуйидаги хислатлар тааллуқли:

- шахснинг ижодий-мотивацион йўналганлиги. Бу - қизиқувчанлик, ижодий қизиқиш; ижодий ютуқларга интилиш; пешқадамликка интилиш; ўз камолотига интилиш ва бошқалар;
- креативлик. Бу – ҳаёлот (фантастлик), фараз; қолиплардан ҳоли бўлиш, таваққал қилиш, танқидий фикрлаш, баҳо бера олиш қобилияти, ўзича мушоҳада юриштиш, рефлексия;
- касбий фаолиятни баҳолаш. Бу - ижодий фаолият методологиясини эгаллаш қобилияти; педагогик тадқиқот методларини эгаллаш қобилияти; муаллифлик концепцияси фаолият технологиясини яратиш қобилияти, зиддиятни ижодий бартараф қилиш қобилияти; ижодий фаолиятда ҳамкорлик ва ўзаро ёрдам бериш қобилияти ва бошқалар;
- ўқитувчининг индивидуал қобилияти. Бу - ижодий фаолият суръати; шахснинг ижодий фаолиятдаги иш қобилияти; қатъиятлик, ўзига ишонч; масъулиятлилик, ҳалоллик, ҳақиқатгўйлик, ўзини тута билиш ва бошқалар.

Инновацион фаолият тадқиқотлари ўқитувчининг инновацион фаолиятга ҳозирлиги меъёрларини белгилашга имкон берди (В.А. Сластенин):

- инновацион фаолиятга бўлган заруриятни англаш;
- ижодий фаолиятга жалб қилинишига тайёргарлик;
- шахсий мақсадларни инновацион фаолият билан мослаштириш;

- *ижодий муваффақиятсизликларни енгишга тайёргарлик;*
- *инновацион фаолиятни ижро этиш учун технологик тайёргарлик даражаси;*
- *инновацион фаолиятнинг касбий мустақилликка таъсири;*
- *касбий рефлексияга бўлган қобилият.*

Олий мактабдаги инновация жараёнлари характери киритилган янгиликлар хусусиятлари, ўқитувчиларнинг касбий имкониятлари, янгилик киритиш ташаббускорлари ва иштирокчиларининг инновацион фаолиятлари хусусиятлари билан белгиланади.

Инновацион фаолиятда энг муҳим масалалардан бири-ўқитувчи шахсидир.

Ўқитувчи новатор сермахсул ижодий шахс бўлиши, креативликни, кенг камровли кизиқиш ва машғулликни, ички дунёси бой, педагогик янгиликка ўч бўлиши лозим.

Инновацион фаолият асосий таркибий қисмлардан ташкил топади, улар қуйидагилардир:

Мотивацион, креатив, технологик ва рефлексив.

Ўқитувчини инновацион фаолиятга тайёрлаш икки йўналишда амалга оширилиши лозим:

- *янгиликни идрок қилишга инновацион тайёргарликни шакллантириш;*
- *янгича ҳаракат қила олишга ўргатиш.*

Инновацион фаолиятни ташкил этишда талабаларнинг ўқув-билиш фаолияти ва уни бошқариш алоҳида аҳамиятга эга.

Инновация жараёнлари, уларнинг функциялари, ривожланиш қонуниятлари, механизмлари ва уни амалга ошириш технологиялари, бошқариш тамойилларининг педагогик асосларини ўрганиш олий мактаб ўқув жараёнини замонавий педагогика ҳамда психология фанлари ютуқлари асосида, жаҳон стандартлари даражасида ташкил этиш имконини беради.

Ўз-ўзини назорат қилиш учун савол ва топшириқлар:

1. *Таълимда "инновацион жараёнлар" термини нимани аниқлатади?*
2. *Инновацион фаолиятдаги акмеологик ёндашувга изоҳ беринг.*
3. *Инновацион фаолиятдаги "креативлик" деганда сиз нимани тушунасиз?*
4. *Инновацион фаолият таркибидаги "рефлексия"ни тушунтириб беринг.*
5. *Инновацион фаолиятни шакллантириш шартларини изоҳлаб беринг.*

АДАБИЁТЛАР:

1. Н.В.Вишнякова. Креативная психопедагогика. – Минск, 1995.
2. С.М.Годник. О сущности профессионально-педагогической деятельности. Воронеж, 1992.
3. В.И.Загвязинский. Инновационные процессы в образовании и педагогическая наука. – Тюмень, 1990.

4. Инновационная обучение: стратегия и практика. – М., 1994.
5. Инновационные методы обучения в вузе. Сборник научных трудов. – Мурманск, 1993.
6. Кан-Калик В.А., Никандров Н.Д. Педагогическое творчество. – М., 1990.
7. Кларин М.В. Инновационные модели учебного процесса в современной зарубежной педагогике – М., 1994.
8. Слостенин В.А., Кодымова Л.С. Педагогика: Инновационная деятельность. – М.: Магистр, 1997.

IV боб. Педагогик технологиянинг илмий-назарий асослари

Илмий-техник тараққийёт нафакат, аксарият ишлаб чиқариш соҳасининг технологиялаштиради, балки у маданият, таълим соҳаларига ҳам кириб бормоқда. Бугунги кунда информацион ахборот тиббийёт, таълим ва бошқа технологиялар тўғрисида фикр юритиши мумкин.

Технологиялаштириш-бу объектив жараён бўлиб, таълим эволюциясининг янги вазифаларини сифатли ҳал қилиш учун тайёргарлик даври.

Тарихан технология тушунчаси техник тараққийёт билан боғлиқ равишда юзага келган ва бу тушунча санъат, ҳунар ва фан ҳақидаги таълимотга мувофиқ келади.

Технология деганда, одатда ашёларни қайта ишлаш методлари ва ишлаб чиқариш жараёни ҳамда уларнинг илмий тавсифларининг мажмуи тушунилади. Сиёсий луғат (М., 1989)да технологияга шундай изоҳ берилди: 1) ишлаб чиқариш жараёнида ашёлар, материаллар, ярим тайёр ашёларни қайта ишлаш, тайёрлаш ҳолати, ҳусусияти, шаклининг ўзгариш методлари йиғиндиси; 2) ашёлар, материаллар ва ярим тайёр ашёларга мувофиқ ишлаб чиқариш қуроллари орқали таъсир ўтказиш усуллари тўғрисидаги фан.

«Комусий луғат»да шунга яқин изоҳ берилди, лекин уни бир мунча кенроқ ёритади: «Фан сифатида технологиянинг вазифаси ҳар томошамга самарали ва тежамли ишлаб чиқариш жараёнларини аниқлаш ва амалиётда ундан фойдаланиш мақсадида физика, кимё, механика ва бошқа қонуниятларини бажариш.»(М., 1979)

Технология грекча сўз бўлиб, технос- санъат, маҳорат, логос- таълимот деган маъноларни билдиради.

Педагогик технология педагогнинг талабаларга таъсир қилишни ташкил этиш бўйича касбий аҳамиятга молик малакалар тизимини аниқлаб беради, педагогик фаолиятнинг технологиклигини аниқлаш усуллари тасдиқ этади.

Ҳозирги давр таълим технологиялари муаммоси, педагогик инновация тажрибалари уларни бир тизимга тушириш ва аниқлаштиришни талаб қилади. Олий мактаб олдида педагогик технологияларнинг илмий асослари, уларнинг таснифи, моҳиятини очиб бериш ва ўқув жараёнининг технологиклиги муаммоларини таъминлаш масаласи турибди.

4.1. Педагогик технологияларнинг илмий асослари

Педагогикага оид адабиётлар таҳлили шуни кўрсатадики, ҳозирги даврда педагогик технология тушунчаси таълим амалиёти ва назарияси илмда мустақкам ўрин эгаллади, лекин уни педагогиканинг мукамал лугатлари (тезаурус)даги ўрни ҳали номатлумлигича қолмоқда.

Педагогик технология тушунчасининг шаклланиши ва ривожланиши тарихида турли қарашлар мавжуд бўлган: у техник воситалар ҳақидаги таълимот деб ҳамда ўқитиш жараёнини лойиҳалаштирилган ҳолда изчил ва мунтазам ташкил этиши деб талқин қилинган. Ҳозир педагогик технологияларнинг бир қанча таърифлари мавжуд.

В.П. Беспалько педагогик технологияни *амалиётга татбиқ қилинадиган муайян педагогик тизим лойиҳаси* сифатида белгилайди. У педагогик тизим технологиялар ишлаб чиқиш учун асос бўлади, деб ҳисоблайди. Бунда асосий диққат ўқув-педагогик жараёни олдиндан лойиҳалашга қаратилади, дидактик вазифа ва ўқитиш технологиялари тушунчасидан фойдаланилади. Шу тариқа В.П. Беспалько ўқув жараёни лойиҳалаш ғоясини ишари суради, афсуски, педагогик технология ва лойиҳа тушунчалари ҳақида аниқлик йўқ.

Педагогик технология таълим жараёнига жадаллик билан кириб бораётган бўлса ҳам, унинг мақоми ноаниқлигича қолиб кетмоқда. Тадқиқотчиларнинг ишларида фан ва амалиёт оралиғидан ўрин эгалламоқда.

Н.Ф.Талызина ҳар бир педагог аниқ педагогик жараёни ташкил этишдан олдин ўқув жараёни ҳақида *технологик даражада билимлар тизимини билиб олган бўлиш шарт* деб ҳисоблайди. У фан ва амалиёт оралиғида тамойилларни олға сурувчи, методлар ишлаб чиқувчи, уларни изчил қўллаш каби масалалар билан шуғулланувчи алоҳида фан бўлиши керак, деб ҳисоблайди, уларсиз педагогик жараён асосланмай қолади (технология реал ўқитиш жараёни сифатида).

Айрим муаллифлар ўқитиш технологияларига фан ва санъат оралиғидаги фан деб қарайдилар, бошқалари уни лойиҳалаш билан боғлайдилар.

Шундай қилиб, бир ёндашувда ўқитиш технологиялари, ўқитишнинг барча воситаларини қамраб олган қандайдир жиҳозлаш сифатида ҳам белгиланади. Унда технология ўқув жараёнини техникалаштиришни тақозо қилади.

Бошқа ёндашувда технологияга таълим амалиётини янги ёки замонавийлаштирилган билимлар билан таъминлашнинг усули сифатида қарашга имконият беради. Бунда технологияга таълимнинг илмий тамойиллари ва амалиётини татбиқ этиш сифатида қаралади.

Технология тушунчаси 60-йилларда Америка ва Ғарбий Европада таълимни ислоҳ қилиниши билан боғлиқ равишда кириб келди. Б.Блуи, Ж. Королл, П.Я.Гальперин, В.И.Давыдов, Н.А.Менчинская, З.И.Калмыкова, Л.И. Запков технологиялари машҳур. Ўқитишни ташкил қилишнинг технологик ёндашувлари В.П.Беспалько, Н.Ф.Талызина, Л.М.Фридман, Ю.Н.Кудюткина, Г.С.Сухобской, Т.В.Кудрявцев, А.М. Матюшкин, М.И.Махмутов каби аксарият психолог ва дидактикачиларга тааллуқлидир.

Технологик ёндашувлар таҳлили шуни кўрсатадики, аксарият ўқитиш технологиялари бўш технологияланганлиги бўйича қолиб кетмоқда. Бир қатор технологияларда назарий асослар кучайтирилган, амалий томони у қадар ойдинлаштирилмаган.

Т.А.Балло технологиянинг бир томонини, яъни ўқитишда тошхирлики ёндашувни ёритади. Бошқаларида ё компьютер орқали дастурлаштирилган ўқитиш ёки ўқитишнинг муаммоли тузилмаси ажралиб туради.

Л.В. Занков, Т.Я.Гальперин, В.И.Давидов тадқиқотларида босқичли ўқитишнинг яхлит технологиялари ҳақида фикр юритилади.

1. Педагогик технологияда ҳали кўп аниқланмаган масалалар бор. Бу муаммони тадқиқ этиш ўқитиш технологиясининг тушунчаси ва методологик моҳиятини аниқлаш билан боғлиқ.

Педагогик технология ўзига хос ва потенциал яратиладиган педагогик натижаларга эришиш учун педагогик тизимнинг барча ташкилий томонларига алоқадор назарий ва амалий (таълим тизими доирасида) тадқиқотлар соҳаси сифатида белгиланади.

Педагогик технология моҳиятини ёритиш учун педагогикачилар томонидан берилган таърифларга тўхталишни мақсадга мувофиқ деб топамиз.

«Педагогик технология – психологик ва педагогик ўғитлар йиғиндиси бўлиб, шакллар, методлар, усуллар, ўқитиш йўллари, тарбиявий воситаларнинг махсус тўшамидир. Лини замонда у педагогик жараёнинг ташкилий-методик омилини ҳам билдиради» (Б.Лихачев).

«Педагогик технология – ўқув жараёнини амалга оширишнинг мазмуний техникаси» (В.П. Беспалько).

«Педагогик технология – режалаштирилган ўқитиш натижаларига эришиш жараёнининг тавсифи» (И.П. Волков).

«Технология – ишлов бериш, ҳолатни ўзгартириш санъати, маҳорати, малакаси ва методлар йиғиндиси» (В.М. Шепель).

«Педагогик технология – талаба ва ўқитувчининг уларга зарур шарт-шароит яратиш орқали ўқув жараёнини лойиҳалаштириш, ташкил этиш ҳамда ўтказиш бўйича педагогик фаолиятнинг ҳар томонлама ўйланган моделидир.»(В.М.Манахов).

«Педагогик технология – бу таълим шаклларини жадаллаштириш вазифасини кўзлаган ўқитиш ва билимларни ўзлаштиришнинг барча жараёнларини техника ва инсон омилиларида ва уларнинг биргаликдаги ҳаракатлари воситасида яратиш, татбиқ этиш ва белгилашнинг изчил методидир» (ЮНЕСКО).

«Педагогик технология – педагогик мақсадларга эришишда фойдаланиладиган шахсий имкониятлар, жиҳозлар ва методологик воситаларда амалда, бўлишнинг тизимли йиғиндиси ва тартибини билдиради»(М.В.Кларин).

«Педагогик технология – ўзида турли муаллифлар (манбалар)нинг барча таърифлари мазмунини қамраб олган мазмуний умумлашма ҳисобланади». (Г.К. Селевко).

Бу таърифлар таҳлилидан педагогик технология натижани қўлга киритиш учун таълим доирасида зарур бўлган воситалар тизимини режалаштириш ва татбиқ этиш деган ҳулосага келиш мумкин.

Таълим технологияси деганда таълимнинг белгиланган мақсади ва талабанинг билим даражасига кўра ўқув фаолиятини бошқаришнинг назарий лойиҳаси ва педагогик тизимнинг амалда бўлишини таъминловчи зарур воситалар тизими тушунилади.

Ўқитишнинг шахсга йўналтирилган технологияси бирор назария ва мақсад асосида ишлаб чиқилади. Педагогик тизимнинг амалда бўлиши, унинг мослашувчанлиги ҳамда талабанинг шахсий хусусиятлари, уларнинг технологик ва индивидуал меъёрлари билан боғланган. Бунда ушбу технологияларнинг мослашувчанлиги, уларнинг вариативлиги, талаба хатти-ҳаракатларининг босқичлилиги муҳим аҳамият касб этади.

Ўқитиш технологияси сатҳида ўқув жараёнининг барча компонентлари ёритилади.

Шахсга йўналтирилган технология асосида талабаларнинг интеллектуал ва эмоционал-мотивацион ривожланиши, билим ва касбий малакалар шаклланиши, таълим жараёнига қадрият сифатида ёндашиш муносабатини таъминлаш, фаолиятини ошириш, ўз-ўзини англаш ва мустақиллигини шакллантириш ётади.

Бу тадқиқотларни таҳлил қилган ҳолда ушбу таърифни бериш мумкин:

Педагогик технология таълим мақсадларига эришиш ва шахсни ривожланишига қаратилган педагогик фаолиятни муттасил равишда ривожлантириш тизими лойиҳасидир.

Олий таълимни ислоҳ қилиш бу масалаларга илмий асосланган нуқтан назардан ёндашишга мажбур этади. Ҳар қандай лойиҳалаш, ўқитишнинг илмий асосланган воситалари бўлгани ҳолда, бу унинг технологиклиги ҳисобланмайди.

Педагогик технологияларнинг асосий вазифаси – ўқув жараёни мақсадларини амалга ошириш ва ривожлантириш. Яъни, шулардан тизимни ривожланиш қонуниятларини кўзда тутувчи технологиялар яхлитлиги принципи келиб чиқади: унинг ҳамма таркибий элементлари муайян ўзаро алоқаларида унинг тузилиши инвариативлик.

Технологиянинг пайдо бўлиш иккинчи принципи-инвариатив шахсий таъкил топши, яъни унинг шахсий индивидуал хусусиятларига мослашувчанлиги, олий ўқув юртлиари педагог ва ўқувчиларнинг ўзаро алоқалари берилган.

Олий ўқув юртлиарида педагогик тизимни лойиҳалаштириш нуқтаи назаридан педагогик технологияларнинг ўзига хос жиҳатларини аниқлашда педагог ва ўқувчилар ўзаро муносабатлари кўрсатилган ўқитувчи фаолияти тизимларини ёки бу тизимларнинг фарқ қилишдан иборат бўлмаслигини эсда тутиш керак.

Лойиҳалаш методологик функция бажаради. У талабанинг психик ривожланиш қонуниятлари, ўқув жараёнининг ривожланиш хусусиятлари ва педагогик бошқарув усулларининг тадқиқот воситаси сифатида майдонга чиқади.

Олий ўқув юртида, таълимни такомиллаштириш мақсадида педагогик мулоқотнинг янги шакллари, ахборотларнинг таркибий қисмларини қайта ишлаб чиқиш, ўқув фаолиятини бошқаришнинг янги шакллари талаб қилинади.

Технологик таракқиёт бугунги кунда ижтимоий жараёнларни кузатиб боришга қодир энг муҳим компонентлардан биридир. Педагогик таълим технологиясини яхшилаш жамият маданий савиясини ва унинг иқтисодий қудратини шакллантириш шартидир.

Ўқитиш технологияси таълимнинг фаолиятини ва шу билан бирга, билимларни меҳнат жараёнига татбиқ этишни таъминлайди, педагогнинг онглилигини қолипга туширади, унинг жадал ҳаракат қилишига ва ҳаёт йўлига таъсир кўрсатади.

Касбий ўқитиш технологияси шахсни интизом, ирода ва ихтисосликка бўлган кизиклишни юзага келтиради. Мутахассисга бўлган ҳар томонлама талабни қаноатлантиришга қаратилган таълим технологиялари педагог ва талабанинг ҳамкорлигига психологик-педагогик шарт-шароитларни амалга оширишга йўналтиради.

Мутахассисларни касбий тайёрлаш технологик тамойили бўлажак касбига қаратилган мақсадлар, мазмун функциялари, ўқитиш методларидир. Шундан келиб чиққан ҳолда педагогик технологиялар ишлаб чиқилади.

Педагогик технологиялар таърифларига бўлган турли ёндашувлар шуни кўрсатадики, ҳақиқатдан ҳам ўқитиш технологиялари фақ, ишлаб чиқариш ҳамда ўқув-педагогик жараён оралигидан ўрин олади. Бу касбий дидактик тайёргарлик тизимидаги билимларнинг мустақил соҳаси бўлиб, у ўқитишнинг дидактика назарияси ва амалиёти билан чамбарчас боғланган. У ўқув фаолиятини бошқариш жараёнини лойиҳалаш функциясини ўзига қамраб олади.

Ўқитиш технологияси таркибига ўқув жараёнини бошқаришниш аниқ усуллари, бошқариш ва ўқитишнинг аини истиқболли тадбирлари ҳақидаги ҳам назарий, ҳам амалий билимлар киритилади. Ўқув жараёнининг бориши шароитларига мос равишда уларнинг изчиллиги белгиланади.

Ўқитиш технологияси, ўқитиш назарияси, ўқитиш техникаси. Улар ўқув фаолиятини бошқариш ҳақидаги педагогик соҳалардир, улар умумлаштирилган даражасига кўра амалга оширилади.

Педагогик технология таълим истиқболининг жараёнлаштирилган аспектидир.

Ўқитиш технологиясини белгилаш – бу касбий фаолият соҳасидаги таълимий ва такомиллаштиш самарасини таъминловчи ўқув жараёнини меъёрий бошқариб туришдир.

Лойиҳалаштириш ўқитиш тизимларини ёки бу тизимларнинг алоҳида компонентларини фарқ қилишдан иборат деб ҳисоблаш керак эмас.

Технологик субъект – субъектив муносабатларни ўрнатиш даражасида ишлайди.

Ўқитиш технологияси назариёт ва амалиёт ўртасида оралик ҳолат эгаллайди.

Илмий адабиётларда, педагогик технологиянинг уч аспекти тўғрисида фикр юритилади: *илмий, тавсифий, амалий*.

Илмий аспектда ўқитишнинг мақсади, мазмуни ва методлари илмий асосланади, педагогик жараён лойиҳалаштирилади.

Тавсифий аспектда режалаштирилган ўқитиш натижаларига эришишнинг мақсади, мазмуни, методлари ва воситаларининг иштироки асосида алгоритм жараёни ишлаб чиқилади.

Амалий аспектда педагогик технология жараёни амалга оширилади.

Таълим амалиётига нисбатан педагогик технологиянинг уч сатҳи белгиланади: *умумпедагогик, хусусий методик, локал (модул)*.

Умумпедагогик технология яхлит таълим жараёнини ифода қилади.

Хусусий методик технология бир фан доирасидаги ўқув -тарбия жараёнини амалга ошириш методлари ва воситаларидан иборат бўлади.

Локал (модул) технология ўқув тарбия жараёнининг махсус бўлимларига технологияни татбиқ қилишни ифода қилади. Бу технология хусусий дидактик ва тарбиявий вазифаларни ҳал қилишга қаратилган.

Педагогикада ўқитиш технологиялари билан бирга таълимий технологиялар ҳам ўрин олган. Таълимий технологиялар мазмун-ахборот аспектини билдирса, ўқитиш технологияси жараёнга аҳоқадор деб ҳисобланади, яъни улар орасида, ҳали ҳам аниқ фарқлар белгиланмаган.

Педагогик технология талабаларнинг тайёргарлик даражасига, уларнинг ахборотлар билан танишганлик ва амалий тайёргарлигига мослашган бўлиши лозим.

Касбий таълим тизимида ўқитиш технологиялари фундаментал ва амалий bilimларнинг ўзлаштирилишини, ҳаракатларнинг рефлексивлигини акс эттиради ва ўз касбий фаолиятини шакллантиради.

Педагогик технология ўқитувчи ва талаба фаолияти билан белгиланади. Фаолиятнинг бундай турларига кўра педагогик технологиянинг тузилмаси аниқланади.

Педагогик технологиянинг тузилмаси. *У концептуал асос, таълим жараёни мазмуни, технологик жараёндаш* иборат бўлади.

Ҳар бир педагогик технология муайян илмий концепцияга асосланади.

Педагогик технологиянинг илмий концепцияси таълим мақсадларига эришишнинг фалсафий, психологик, ижтимоий-педагогик ва дидактик асослашларни ўз ичига қамраб олади.

Таълим жараёни мазмуни таълим жараёнининг умумий ва аниқ мақсадлари, ўқув материали мазмунидан иборат бўлади.

Технологик жараён ўқув жараёнини ташкил этиш, ўқитувчи фаолияти, талаба фаолияти, ўқув жараёнини бошқариш усуллари, ўқув жараёни диагностикасини қамраб олади.

Тадқиқотчилар ҳар қандай педагогик технологияларни қаноатлантирадиган мезонларни белгилайдилар.

Изчилик педагогик технологиянинг мезони сифатида жараёнинг мантқиқийлиги, педагогик технологиянинг барча қисмларининг ўзаро боғлиқлиги, яхлитлигани ўз ичига олади.

Педагогик технологиянинг мезонларидан бири бошқарувга асосланганлигидир. У ўқув жараёни диагностикаси, уни режалаштириш

ва амалга оширишни лойиҳалаш, ундаги ўқитиш методлари ва воситаларини ўзгартириб туришдан иборат бўлади.

Педагогик технологиянинг самарадорлик мезони таълим жараёнининг аниқ шароитларида олинadиган юксак натижаларни кўзда туғади.

Қайта тиклаш педагогик технологиялар мезонларидан биридир. Унда педагогик технологияларни бошқа ўқув юр்தларида қўллаш имконияти тушунилади.

Шундай қилиб, олий мактабда мутахассисларнинг касбий тайёргарлиги мураккаб ва доимий ҳаракатдаги тизимчи ташкил этади. Бу тизимда бўлғуси ўқитувчининг технологик тайёргарлиги алоҳида ўрин тутади. У бўлғуси педагогнинг интеллектуал ривожланиши, фаол ўқиши, ижодий шахснинг ривожланиши, тафаккурнинг касбий йўналанигани идрок қилиш, ўқув-билиш фаолиятини ташкил этишида тадқиқий (илмий) тамойилларни амалга ошириш билан боғланган.

Бўлғуси педагогнинг технологик тайёргарлиги олий ўқув юр்தда педагогик технологияларни амалга оширишни талаб қилади. Олий ўқув юр்தи таълим жараёнида фойдаланиладиган ва кенг тарқалган педагогик технологиялар: *муаммоли ўқитиш, ўқитишнинг табақалаштирилган ва индивидуал технологияси, программалаштирилган ўқитиш технологияси, компьютер ахборот технологияси, муаллифлик технологиясидир.*

4.2. Муаммоли ўқитиш технологияси

Муаммоли ўқитиш бу такомиллашган ўқитиш технологиясидир

Ҳозирги, олий мактабдаги самарадор ўқитиш технологияси -- бу муаммоли ўқитишдир. Унинг вазифаси фаол билиш жараёнига ундаш ва тафаккурда илмий-тадқиқот услубини шакллантиришдир. Муаммоли ўқитиш ижодий, фаол шахс тарбияси мақсадларига мос келади.

Муаммоли ўқитиш жараёнида талабанинг мустақиллиги ўқитишнинг репродуктив шакллариға нисбатан тобора ўсиб боради.

Ҳозирги педагогикаға оид адабиётларда муаммоли ўқитишнинг турли таъриф ва тавсифлари бор. Бизнингча, нисбатан тўлиқ ва аниқ таъриф М.И.Махмутова томонидан берилган бўлиб, унда муаммоли ўқитиш мантиқий фикрлар тадбирлари (таҳлил, умумлаштириш) ҳисобға олинган ўргатиш ва дарс бериш усулларини қўллаш қошдалари ва талабаларнинг тадқиқот фаолиятлари қонуниятларининг (муаммоли вазият, билишға бўлган қизиқиш ва талаб...) тизими сифатида изоҳланади.

Муаммоли ўқитишнинг моҳиятини ўқитувчи томонидан талабаларнинг ўқув ишларида муаммоли вазиятни вужудға келтириш ва ўқув вазифаларини, муаммоларини ва саволларини ҳал қилиш орқали янги билимларни ўзлаштириш буйича уларнинг билиш фаолиятини бошқариш ташкил этади. Бу эса билимларни ўзлаштиришнинг илмий-тадқиқот усулини юзаға келтиради.

Маълумки, ўқитишнинг ҳар қандай асосида инсон фаолияти-нинг муайян қонуниятлари, шахс ривожини ва улар негизини шаклландиранган педагогик фаннинг тамойиллари ва қоидалари ётади. Инсоннинг билиш фаолияти жараёни мантикий билиш зиддиятларини ҳал қилишда объектнинг қонуниятлари дидактик тамойил – муаммоликка таянади.

Ўқитишнинг ҳозирги жараёни таҳлили психолог ва педагогларнинг фикрлаш муаммоли вазият, қўйилмаган хайрат ва маҳлиё бўлишдан бошланади, деган хулосалари ҳақиқатга яқин эканлигини кўрсатади. Ўқитиш шароитида инсоннинг ўша психик, эмоционал ва ҳиссий ҳолати унга фикрлаш ва ақлий изланиш учун ўзига хос туртки вазифасини бажаради.

Муаммоли вазият муайян педагогик воситаларда мақсадга мувофиқ ташкил этиладиган ўзига хос ўқитиш шароитида юзага келади. Шунингдек, ўрганилган мавзулар хусусиятларидан келиб чиқиб, бундай вазиятларни яратишнинг махсус усулларини ишлаб чиқиш зарур. Шундай қилиб, ўқитишда муаммоли вазият шунчаки «фикр йўлидаги қўйилмаган тўсиқ» билан боғланган ақлий машаққат ҳолати эмас. У билиш мақсадлари махсус тақозо қилган ақлий тараплик ҳолатидир. Бундай вазият негизини аввал ўзлаштирилган билим излари ва янги юзага келган вазифани ҳал қилиш учун ақлий ва амалий ҳаракат усуллари ётади. Бунда ҳар қандай машаққат муаммоли вазият билан боғлиқ бўла вермаслигини таъкидлаш ўринли бўлади. Янги билимлар аввалги билимлар билан боғланмаса, ақлий машаққат муаммоли бўлмайди. Бундай машаққат ақлий изланишни кафолатламайди. Муаммоли вазият ҳар қандай фикрлаш машаққатларидан фарқ қилиб, унда талаба машаққат талаб қилган объект (тушунча, факт)нинг унга аввал ва айни вақтда маълум бўлган вазифа, масала бўйича ички, яширин алоқаларини англаб етади.

Шундай қилиб, муаммоли вазиятнинг моҳияти шуки, у талаба таниш бўлган маълумотлар ва янги фактлар, ҳодисалар (қайсики, уларни тушуниш ва тушуштириш учун аввалги билимлар камлик қилади) ўрганишда зиддиятдир. Бу зиддият билимларни ижодий ўзлаштириш учун ҳаракатлангирувчи кучдир.

Муаммоли вазиятнинг белгилари қуйидагилар:

- талабага нотаниш фактнинг мавжуд бўлиши;
- вазифаларни бажариш учун талабага берилмаган кўрсатмалар, юзага келган билиш машаққатини ҳал қилишда уларнинг шахсий манфаатдорлиги.

Муаммоли вазиятдан чиқа олиш ҳамма вақт муаммони, яъни нима номаълум эканлигини, унинг нутқий ифодаси ва ечимини анлаш билан боғланган.

Муаммоли вазиятнинг фикрий таҳлил қиладиган бўлсак, у аввал-ламбор талабаларнинг мустақил ақлий фаолиятидир. У талабани интеллектуал машаққат келтириб чиқарган сабабларни тушунишга, унга кириш, муаммони сўз билан ифодалаш, яъни фаол фикр юритишни белгилашга олиб келади. Бу ўринда изчиллик ёрқин кўринади: аввало муаммоли вазият юзага келади, сўнг ўқув муаммоси шаклланади.

Ўқитиш амалиётида бошқа вариант – ўша муаммо таъқиқ кўринишда муаммоли вазият юзага келишига мувофиқ келгандай бўладиган вариант ҳам учрайди. Фактлар, ҳукмлар назарий қоидалар

зидиятлари мазмунидаги, саволлар кўринишидаги муаммонинг ифодаси одатда «нимага» саволига жавоб бўладиган муаммоли вазиятнинг мавжудлигини акс эттиради.

Муаммо уч таркибий қисмдан иборат: маълум (берилган вазифа асосида), номаълум (уларни топиш янги билимларни шакллантиришга олиб келади) ва аввалги билимлар (талабалар тажрибаси). Улар номаълумни топишга йўналган қидирув ишларини амалга ошириш учун зарурдир. Аввало талабага номаълум бўлган ўқув муаммоси вазифаси белгиланади ва бунда унинг бажарилиш усуллари ҳамда натижаси ҳам номаълум бўлади, лекин талабалар ўзларидаги аввал эгалланган билим ва кўникмаларга асосланиб кутилган натижа ёки ечилиш йўлини излашга тушади.

Шундай қилиб, талабалар биладиган вазифа ва уни мустақил ҳал қилиниш усули ўқув муаммоси бўла олмайди, иккинчидан, бирор вазифанинг ечилиш усулларини ва уни излаш воситаларини билишмасам ҳам ўқув муаммоси бўла олмайди.

Ўқув муаммосининг муҳим белгилари қуйидагилар:

- *янги билимларни шакллантиришга олиб келадиган номаълумнинг кўйилиши;*
- *талабаларда, номаълумни топиш йўлида изланишни амалга ошириш учун зарур бўлган муайян билим заҳирасининг бўлиши.*

Ўқув муаммосини ечиш жараёнида талабалар ақлий фаолиятининг муҳим босқичи унинг ечилиш усулини ўйлаб топиш ёки гипотеза кўйиш ҳамда гипотезани асослашдир.

Ўқув муаммоси муаммоли саволлар билан изчил ривожлантириб борилади ва бунда ҳар бир савол унинг ҳал қилинишида бир босқич бўлиб хизмат қилади.

Муаммонинг таркибий қисмлари, маълум ва номаълумнинг ўзаро муносабати характери билимга бўлган эҳтиёжни келтириб чиқаради ва фаол билишга бўлган изланишга ундайди.

Таъкидлаш жоизки, муаммоли ўқитишнинг зарурий шarti талабаларда ҳақиқатни ва унинг натижасини излаш жараёнига бўлган ижобий муносабатни вужудга келтириш ҳисобланади.

Талабаларнинг муаммоли ўқитишдаги ижодий ва қидирув билан фаолияти муаммоли вазият пайдо қилинганда, талабалар машғулотда муаммони ифодалаб беришдан иборат бўлади, яъни билишдаги қийинчиликларнинг пайдо бўлиши моҳиятини (яъни ушбу дамда унга нима маълум бўлса) сўз билан ифодалаб беради, сўнгра муаммонини ечилиш усулларини қидиради ва бунда турли тахминларни олға суради, талабалар ҳақиқий деб топган тахминлардан бирини фараз сифатида асос қилиб олади ва уни исботлайди, изланиш муаммо ёки вазифа бажарилгандан сўнг тугалланади.

Шахс билиш фаолиятининг изланиш даврини махсус схемаларда ифодалаш мумкин: муаммоли вазият, ўқув муаммоси, ўқув муаммосини ечиш учун изланиш, муаммонинг ечилиши.

Муаммоли ўқитиш машғулотларини ташкил этиш ва ўтказишнинг муҳим томони шундаки, бунда ўқитувчи унинг ҳам таълимий, ҳам тарбиявий функциясини яхши англаб олган бўлиши талаб қилинади. Ўқитувчи ҳеч қачон талабаларга тайёр ҳақиқатни (ечимни) бериши керак эмас, балки уларга, билимларни олишга туртки бериши,

машғулотларда ва ҳаёт фаолиятларида зарур бўлган ахборот, воқеа, вақт ва ҳодисаларни онгида қайта ишлашларига ёрдам бериши лозим бўлади.

Муаммоли ўқитиш билимларни онгли ва мустақкам ўзлаштириш, атроф-муҳитга ўзининг фаол муносабатини белгилаб олишда, талабалар билиш фаолиятини жонлантиришда катта имкониятларга эга.

Муаммоли ўқитишда ўқитувчи талабаларнинг билиш фаолиятини ташкил этади, шундагина талабалар фанларни таҳлил қилиш асосида мустақил равишда интеллектуал машаққатларни ҳал қилиш, хулоса чиқариш ва умумлаштириш, қонуниятларни шакллантириш, қўлга киритилган билимларни янги вазиятга татбиқ этишга интилади.

Айрим ҳолларда ўқитувчи талабаларда нафақат қизиқиш уйғотиши керак, балки ўқув муаммосини ўзи ҳал қилиб қўймаслиги ва бошқа ҳолларда талабаларнинг ўқув муаммосини ечишдаги мустақил ишларига раҳбарлик қилиш лозим, натижада талабаларда билимларга мустақил эришиш қобилиятини шаклланади ҳамда гипотеза қўйиш ва уни исботлаш орқали янги ақлий ҳаракат усулларини топади, билимларни бир муаммодан бошқа кўчириш кўникмасини ҳосил қилади, диққат ва тасаввурлари ривожланади. Талабалар муаммоли ўқитиш жараёнида муаммоли вазиятда ўқув материалларини идрок қилиш орқали билим ва ақлий ҳаракат усулларини ўзлаштирар экан, ўрганилганларни мустақил таҳлил қилар экан, гипотезалар қўйиш ва уларни исботлаш орқали ўқув муаммоларини шакллантирар ва ечар экан, унда талабаларнинг интеллектуал фаолиятини таъминланади.

Шундай қилиб, муаммоли ўқитишнинг вазифаси талабалар томонидан билимлар тизими ва ақлий ҳамда амалий фаолиятлари усулларини самарали ўзлаштиришга ҳамкорлик қилиш, уларда янги вазиятда олинган билимларни ижодий қўллаш малакасини ҳосил қилиш, билиш мустақиллигини ўқув ва тарбия муаммоларини ҳал қилишидир.

Ўқув жараёнининг амалий таҳлилни муаммоси ўқитишнинг ўзига ҳосилгини белгилаш имкониятини очади. Муаммоли ўқитишнинг моҳияти таълим олувчи томонидан ўзлаштирилиши лозим бўлган ахборотларни ўқитувчининг махсус ташкил қилишидан иборатдир.

Муаммоли ўқитишнинг ташкил этилишининг биринчи шarti ўқув ахборотларининг такомиллашиб бориш тизимидир.

Муаммоли ўқитишнинг иккинчи шartiда муаммоли ўқитиш амалга оширилади ва унда ахборотнинг ўқув вазифасига ўтказилиши вақтда уни ечиш усулини тапплаш имконияти кўзда тутилади.

Муаммоли ўқитишнинг учинчи шarti таълим олувчининг субъектив мавқеи, уларнинг билиш мақсадларини англаб етиши ва қарор қабул қилиши, масалани ҳал қилиш ва натижани қўлга киритиш учун ўзларининг ихтиёрида бўлган воситаларни баҳолай билишидир.

Муаммоли ўқитишга асосланган ўқув машғулотларини ўтказиш методикаси унда қўлландиغان методларни асослаб беришни талаб қилади. Бунда: ижодий, қисман-ижодий ёки эвристик, ахборотларни муаммоли баён қилиш, ахборотни муаммоли бошлаш орқали баён қилиш асосий методлар ҳисобланади.

Ижодий метод таълим олувчининг ижодий мустақиллигини тўла амалга оширади. Унда талаба ўқитувчининг берган вазифасини бажара-

ди, айни вақтда ўзлари ҳам ўқув муаммосини шакллантиради, ўзлари мустақил гипотезани ечишга ҳаракат қиладилар, изланишни амалга оширади ва нировард натижага эришадилар. Шу тариқа ижод методиди қўллаш билан талабалар фаолияти олимларнинг илмий-тадқиқот фаолиятига яқинлашади. Ўқитувчи фақат талабаларнинг илмий изланишларига умумий раҳбарлик қилади, вазифалар эса уларнинг мустақил ўқув-билиш хатти-ҳаракатларининг тўла даврийлигини кўзда тутилади: ё таҳлилгача ахборотлар йиғилади ёки счилишига қадар ўқув муаммоси қўйилади ҳамда ечимлар текшириб кўрилади ва янги билимлар жорий қилинади.

Ижодий методдан ўрганилаётган курснинг умумий асосларини камраб олган энг муҳим мавзуларни ўтишда фойдаланиш тавсия этилади. Бу эса бошқа барча материалларнинг тобора онгли ўзлаштирилишига олиб келиши лозим. Шунингдек, бундай методда машғулот ўтказиш учун ўқитувчи танлаган бўлим ёки мавзу талабаларнинг идрок қилишларига қулай бўлишини назарда тутиши лозим бўлади.

Ижодий метод таълим олувчидаги узоқ вақтни ва махсус шароит яратилишини талаб қилади.

Талабаларнинг ижодий ишлари шаклий жиҳатдан ранг-барангдир. Улар маъруза матнини тайёрлаш ва семинарга тайёргарлик кўриш, у ёки бу масаланинг назарий ҳолатини (адабиётлар билан бирма-бир ишлаш, ҳужжатларни архивда ўрганиш) ўрганиш, кўргазмали куроллар, дидактик материаллар тайёрлаш ва бошқалардир.

Қисман ижодий метод мураккаб муаммони бўлақларга ажратиб, унинг қулай масалаларини босқичма-босқич апиқлаб олиндида қўлланади ва унда ҳал қилинган ҳар бир босқич (қадам) масаланинг кейинги босқичини ечишда асос бўлиб хизмат қилади. Бунда талабалар ўқув муаммосининг қўйилишида, гипотезани тахмин қилиш ва исботлашда фаол қатнашадилар. Уларнинг фаолияти репродуктив ва ижодий унсурларини ўзида камраб олади. Бунда ўқитишнинг қидирув (изланиш) суҳбати, талабаларнинг жавоблари ва тўлдиришларига қўшимча қилган ҳолда ўқитувчининг баёни, фактларни кузатиш ва умумлаштириш усуллари қўлланади. Бу ҳолларда талабаларнинг репродуктив ва қидирув (изланиш) фаолиятининг мувофиклигига муҳим аҳамият касб этади. Улар бирор босқичдаги ўқув муаммосининг мустақил ҳал қилинишидан, то улардан аксарияти счилгунга қадар кучли ўзгариб туриши мумкин.

Машғулотларда ижодий суҳбатни қўллаш мақсадга мувофик топилди. Талабалар бундай суҳбат жараёнида ўзларида аввалдан мавжуд бўлган билимлари, ижодий фаолияти тажрибасига асосланган ҳолда, ўқитувчи раҳбарлигида муаммони излайди ва мустақил равишда унинг ечимини топади. Талабалар ўз ташаббуслари билан саволларга жавоб берадилар ёки ўз чиқишларида турли мулоҳазаларни билдирадилар, муаммонинг ечилишидаги ўз вариантларини илгари сурадилар, ҳодисалар ўртасидаги ранг-баранг алоқаларни қайд қиладилар, баҳслашадилар, бошқаларнинг фикрига танқидий муносабат билдирадилар. Бу жараёнда ўқитувчининг талабаларга ёрдам бериш даражаси уларнинг машғулотларга тайёргарлик кўриш даражасига боғлиқ бўлади.

Ижодий суҳбатга тайёрлашда ўқитувчининг унга ўга масъулият билан ёндошиши талаб қилинади. Ўқитувчи бундай суҳбатта ошдандан

жиддий тайёргарлик кўриши лозим: аввалдан шундай саволлар ўйлаб топиши керакки, улар талабанинг у ёки бу ҳодисанинг моҳиятини ўйлашга мажбур этсин, суҳбат йўналиши ва гипотезанинг эҳтимол кўрилган вариантлари ва унинг ечилиш йўллари башорат қила олсин. Ўқитувчи талабаларнинг умуман муаммони ечиш учун старли даражада тайёргарлик кўриб келмаслигини ҳам кўзда тутиши ва бундай вақтда содда ва мураккаблаштириб борувчи қўшимча саволларни тайёрлаб қўйиши лозим, бундай саволлар орқали талабалар ижодий ҳал қилиши шарт бўлган вазифаларни қисмларга ажратиш ҳам зарур бўлади, яъни муаммо кичик муаммоларга бўлинади ва муаммоли вазифа ечилади. Ўқитувчи бундай вазиятда вазминлигини сақлаши, талабаларга тезроқ ёрдам бериш, камчилигини тузатиш ва янглиш фикр билдиришларга тибх ёришига шоииммаслиги, балки қўшимча саволлар билан ўзларининг хатосини англашга ва тўғри қарор қабул қилишга эришиш мақсади мувофиқдир.

Ижодий суҳбат давомида камроқ тайёргарлик кўрган, жоин фикр олинувларда, шунингдек, индамаслиқни хуш кўрадиган талабаларга алоҳида аҳамият бериш лозим. Бундай талабаларнинг хуяқларини кўзда тутган ҳолда улардан ҳам «индо чиқиши»га эришиш мақсадида улар учун ҳам аввалдан саволлар тайёрлаб қўйиш маъқул бўлади.

Ижодий характердаги суҳбат ўқув-тадқиқот ишларининг зарурий босқичи ҳисобланади. Унда талабаларнинг ўзида тадқиқот ишлари унсурлари мавжуд бўлган қисман-ижодий фаолиятнинг бажарилишини талаб қиладиган муаммоли характердаги мантикий масалалар диққатини жалб қиладди.

Материални муаммоли баён қилиш. Бунда ташаббус ўқитувчи томонидан амалга оширилади ва тобора фаолаштириб борилади. Ўқитувчи яъни материални баён қилишда унинг ечилишини ўзи таъминлайди. Бунда ўқитувчи зиддиятларни таъкидлайди, уни барчага эшиттириб муҳокама қиладди, ўз мулоҳазаларини билдиради, ҳақиқатни фактлар, мантикий исботлар тизими ёрдамида асослайди. Ўқитувчи бу тадбирларни муваффақиятти амалга ошира олса, талабалар унинг фикрлари боришига диққат билан қўшилиб боради, муаммоларнинг ечилиш оқимига қўшилиб кетади, бирга фикр юритади, бирга ҳаяжонланади, шу тариқа машғулотнинг қатнашчисига айланади. Бунда ўқитувчи талабанинг билиш жараёнини саволлар бериш, саволга савол бериш йўли билан бошқаради ва шу орқали аудиториядаги ўрганилаётган материаллар бўйича зиддиятларга диққатни жалб қиладди ва талабаларни ўйлаб фикр юритишга мажбур қиладди. Ўқитувчи тушунилмаган саволни ҳал қилишдан олдинок талабалар ўзларича ўз жавобларини тайёрлаб қўядилар ва уни маълум муддат ўтгач ўқитувчининг фикри ва хулосаси билан таққослайдилар.

Материални муаммоли баён қилиш ахборотни баён қилишдан тубдан фарқ қиладди, чунки унда у ёки бу ҳодисанинг белгилари, хоссалари, тушунчалари, қоидалари шунчаки тасвирлаб берилади, тайёр хулосалар баён қилинади.

Ўқув ахборотларининг муаммоли баёни методидан фойдаланишнинг бошқа варианты, фан тараққиёти тарихидаги у ёки бу

қонуннинг олимлар томонидан кашф этилиши йўлини ёритиб бериши ҳам мумкин.

Ўқув жараёнида кенг тарқалган методлардан бири – шартли равишда ўқув ахборотларининг баёини муаммоли бошлаш деб номланадиган методдир. Материални муаммоли баён қилиш методидан бу метод муаммоли вазият факат материални баён қилиш бошидагина яратилиши билангина фарқланади. Кейинчалик материал ахборот усулида баён қилинади. Албатта, бу метод юқорида талабанинг ижодий изланиш фаолияти, айниқса, ижодий методиди кўринган кўникмаларни ҳосил қилишга имконият бермайди, лекин талабаларнинг машғулот якунида олган илҳомлари барча материални фаол идрок қилишга, унга юқори қизиқиш уйғотишга бевосита туртки беради. Юқоридаги барча методлар орасида бу метод ўзининг оддийлиги билан ажралиб туради.

Муаммоли вазиятни ташкил қилишда қуйидаги эҳтимол кўринган дидактик мақсадларни ҳисобга олиш зарур: ўқув материалига талабалар диққатини жалб қилиш, уларнинг билишга бўлган қизиқишини уйғотиш, талабаларнинг билиш фаолиятини жонлантириш, уларни интеллектуал зўриқиш машаққатларига олиб келиш, талабалар томонидан эгалланган ҳозирги билим, малака ва кўникмалар келажакда юзага келадиган билишга бўлган талабларини қондира олмаслигини кўрсата билиш, талабаларга ўқув муаммоларини таҳлил қилишга, унинг ечилишидаги энг рационал йўиларни аниқлашда ёрдам бериш керак.

Ўқув жараёнидаги муаммоли вазиятнинг бир неча турлари фарқланади:

1. Талабалар кўйилган вазифанинг ечилиши усулини билмайдилар, муаммоли саволга жавоб бера олмайдилар.

2. Талабалар аввал олган билимларини янги шароитда, ҳолатда фойдаланиш заруриятига дуч келадилар.

3. Вазифанинг назарий жиҳатдан ечилиши мумкин бўлган йўли ва танланган усулнинг амалий жиҳатдан қўллаш қийинлиги орасида зиддият юз беради.

4. Вазифанинг бажарилишида натижага амалий эришиш ва талабаларда уни назарий жиҳатдан асослашга билим етишмаслиги ўртасида зиддият юз беради.

Адабиётларда муаммоли вазият яратишнинг қуйидаги кўп учрайдиган усуллари қайд қилинади:

• *ҳодисалар, ўрганилаётган тушунчалар моҳиятини тушунтириш учун муаммоли вазифалар қўйиш;*

• *олинган билимларнинг амалий тадбиқи усулларини топиш учун муаммоли вазифа қўйиш;*

• *талабаларни ҳодисалар ва фактлар орасидаги зиддиятлар ва номувофикликларни тушунтириб беришга ундаш;*

• *илмий тушунчалари ва ҳаётий тасаввурлари орасидаги зиддиятни келтириб чиқарадиган факт ва ҳодисаларни таҳлил қилишга ундаш;*

• *талабаларни факт, ҳодиса, хатти-ҳаракатлар, хулосаларни солиштириш, қиёс қилишга ундаш;*

• *талабаларни гўё тушуниб бўлмайдиган характердаги ва фан тарихида илмий муаммонинг қўйилишига сабаб бўлган фактлар билан таништириш.*

Муаммоли вазиятни вужудга келтиришнинг юқорида келтирилган усуллари унинг бошқа вариантларига чек қўймайди. Хар бир ўқитувчи ўзининг амалий фаолиятида ўқув материаллари билан ижодий ишлаш жараёнида уни ташкил қилишнинг турли имкониятларини қидириши ва топиши мумкин.

Талабаларнинг фикрлари тобора мукамаллашиб, муаммоли вазият уларда маълум хиссий ҳозирликни вужудга келтиради, мустақил амалга оширилган билиш жараёнидан, кашфиётлардан қониқиш ҳосил қилади. Хайрагга тушиш, тушқунлик ёки шодлик хиссиётлари муаммоли вазиятни тўғри ташкил қилиш белгилари бўлиб хизмат қилади. Маълумки, юқори кўтарикилик билимларни самарали ўзлаштирини, ҳақиқатни қидириш ва унга эришишнинг муҳим омили ҳисобланади.

Муаммонинг мураккаблиги, талабаларнинг билим савияси ва малакаси, уларнинг ижодий фаолияти, кўникмалари, дидактик мақсадга йўналганлигига қараб муаммоли ўқитишда талаба ва ўқитувчи ўзаро муносабатларининг турли вариантлари бўлиши мумкин, яъни муаммоликнинг турли сатҳлари амалда бўлиши мумкин.

Педагогикага оид адабиётларда асосан муаммоликнинг уч сатҳи ҳақида фикр юритилади:

Биринчи сатҳда ўқитувчи ўзи муаммони қўяди, уни шакллантиради ва талабаларни мустақил равишда унинг ечилиш йўлини қидиришга йўналтиради.

Иккинчи сатҳда ўқитувчи фақат муаммоли вазиятни вужудга келтиради, талабалар эса муаммони мустақил шакллантирадилар ва ечадилар.

Учинчи сатҳ – олий сатҳ бўлиб, унда ўқитувчи шундай қондапи кўзда тутади: муайян муаммони кўрсатиб бермайди, балки унга талабаларни «рўбарў» қилади ҳамда уларни мустақил ижодий фаолиятга йўналтиради, уларни бошқаради ва натижани баҳолайди. Талабалар эса муаммони мустақил англайдилар, уни шакллантирадилар, унинг ечилиш усулларини тадқиқ қиладилар.

Ўқув муаммосининг қўйилиш жараёнини осонлаштириш учун муайян тартибга риоя қилиш лозим бўлади. Ечилиш лозим бўлган ҳамда янги тушунчалар билан бевосита боғлиқ бўлган аввалги ўзлаштирилган билимлар доирасини фаоллаштирмасдан туриб, муаммони қўйиб бўлмайди. Муаммоли вазифаларни ташкил қилишдан олдин талабаларнинг сабаб-оқибат алоқаларини ўрната олиш усулларини эгаллаганлигига ишонч ҳосил қилиш, талабаларнинг муаммоли вазиятни таҳлил қила олиш даражасини ўрганиш шартдир. Шунингдек, ўқитувчи талабалар эътиборига фақат улар учун қулай бўлган муаммоларни қўймаслиги ҳам мумкиндир. Шу билан биргаликда муаммонинг ечилиши уни тўғри қўя билишга кўп жиҳатдан боғлиқ эканлигини унутмаслик зарур.

Бу қондаларни амалга ошириш аввало ўқув материалининг мазмун хусусияти билан боғлиқдир. Унинг таркиби ва тузилмасига бир қатор талабларни қўйиш мумкин.

Ўқув материали куйидаги мазмунни ўз ичига қамраб олади:

- *янгилик унсурлари (янги тушунчалар, янги белгилар, хусусиятлар, номаълум тушунчаларнинг жиҳатлари, янги алоқалар, ҳаракатланганининг янги усуллари);*

- *фактлар, билиш вазифалари ва масалалари, зиддиятлари кўрinishидаги материалларни қамраб олган маълум ва янги билим ўртасидаги зиддият;*

- *умумпедагогик ва дидактик тамойилларни ҳисобга олган педагогик назариянинг методологик асослари материални мантиққа мувофиқ баён қилиш.*

Шуни таъкидлаш лозимки, ўқитиш жараёни фақат «муаммоли» ёки «номуаммоли» методлар ёрдамидагина амалга ошмайди, балки унинг самарали бориши учун хилма хил методларни қўллаш мақсадга мувофиқдир. Ўқитувчи машғулотнинг мақсади, ўқув материалларининг мазмунини тўplash, аудиторияда қатнашган талабаларнинг характери, уларнинг тайёргарлик даражасини ҳисобга олган ҳолда уларни тинглаш ҳамда бирини иккинчиси билан боғлашни амалга оширади. Шундагина ўқув жараёнининг юқори самарадорлиги таъминланади. Шунингдек, муаммоли ўқитишнинг самарадорлиги кўп жиҳатлардан талабаларнинг ижодий фаолиятга, муаммони ифодалаш ва счишга бўлган тайёргарлигига боғлиқ бўлади. Уларни ижодий фаолиятга жалб қилишда муаммоли бошлаш баёнидан аста-секин тадқиқот ишларигача ўтиш, муаммоли ўқитишнинг барча методлари занжирида аста-секин оддийдан мураккабга ўтиш тавсия этилади.

Педагогикага оид алабиётларда талабаларнинг ижодий фаолияти репродуктив, қайта ишлаб чиқиш методларини шакллантирмасдан аввал амалда бўла олмагани таъкидланади. Агар ўрганилаётган курснинг (бўлим, мавзунинг) моҳиятини, улардан фойдаланишнинг зарур методик материаллари ва қоидаларини талабалар билмаса ва англамаса, ўқитувчи уларнинг ижодий фаолиятини ташкил эта олмайди.

Демак, муаммоли ўқитиш етарли даражада самарали бўлиши учун у яхлит ўқув-тарбия жараёнининг узвий қисми бўлиши керак.

Муаммоли лекциялар ўтказиш жараёнида, талабаларда ижодий фаолиятга зарур бўлган мотивлар, қимматли йўл-йўриқлар ва йўлланмаларнинг шаклланганлиги муҳим ўрин эгаллайди.

Таъкидлаш жоизки, ўқув фаолияти мотивларининг доирасида жуда кўп мотивлар йиғиндиси бўлса-да, улардан икки гуруҳи белгилловчи ҳисобланади.

Биринчи гуруҳга махсус мотивлар тааллуқли. Улар талабалар томонидан барча ҳаётий эҳтиёжларни чуқур англаш, мутахассис бўлиб стишиши учун билимларни эгаллашнинг ижтимоий зарурлигини тушунишни қамраб олади. Бу гуруҳ мотивларини ўқитувчи курснинг амалий характери ва касбий йўналганлигини намойиш қилиш орқали талабаларнинг тушунчаларини амалда қўллаш орқали кучайтириш мумкин.

Иккинчи гуруҳ мотивлари ўқув фанлари ва билишга бўлган қизиқиш билан боғланган. Бу гуруҳ мотивлари моҳиятини ўқитувчи талабалардаги ўқув фанларига бўлган қизиқишни билиш тўғрисидаги билимларни шакллантириш орқали кучайтириш мумкин. Бунинг учун лекция жараёнида хатти-ҳаракатларнинг намунавий усуллари, тушунча-

лар тизимининг маънавий усуллари, аниқланмалар, ҳислатлар ва бошқа исботловчи қуролларнинг «тушунчалар асосида ҳулосалар» хатти-ҳаракатлари шаклланишининг дидактик қимматини белгилловчи ўқув материалига урғу бериллади.

Талабаларда юқорида баён қилинган малакаларни шакллантириш учун лекцияни ўтказиш учун шундай тайёргарлик кўриш кўзда тутилиши керакки, улар тайёр билимларни чаққонлик билан ҳаракат усулларига айлантира олинсин. Бу дидактик мақсадга эришиш учун талабаларнинг ечимларни қандай шакллантиришларига, тушунчалар счими-нинг қандай усуллари борлигига, у ёки бу ифода қайси талаблар асосида қониқтиришгаётганига, дастлабки омил, аргументлар, ҳулосаларга диққатни жалб қилиш лозим.

Ўқитишнинг бу методини лекция ўқишнинг ахборот – тасвирий ёндашувдан қисман ижодий ва ижодий методга ўтиш орқали амалга ошириш мумкин, улар талабаларда лекциянинг турли босқичларида ва шароитларида муайян билиш машаққатларини туздирадикки, улар ўқитиш жараёнида аввал шаклланиб билиш ва кўникмаларни жорий этиш ҳамда қайта ишлаш асосида муваффақиятли ҳал қилинади.

Талабаларни ижодий фаолиятга тайёрлаш тизимида, ўқитув-чининг лекция жараёнида уларга эътибор қаратиши ўқув-билиш фао-лиятига мос кўрсатмаларни бера олиши муҳим аҳамиятга эга. Шу мақ-садда лекцияда ўқув фани мазмунининг умумий-таълимий қимматини исботлаш билан бирга унинг шахс интеллектни, дунёқараши, билимлар-ни таснифлаш ва қўллаш усуллари, улардан тежамли фойдаланиш ҳам-да тўғри баҳолай олиш тарбиясига таъсир этишни ҳам исботлаш лозим бўлади.

Шунингдек, бундай эксперимент (амалиёт), эгалланган билим-лар, фикрларни (ҳукмларни) қуриш усуллариининг ҳақиқийлигини тас-диқлашга қаратилганлиги таъкидланиши лозим. Ўқув машғулотларининг бундай бориши талабаларда илмий-назарий тадқиқот ва эксперимент ўтказиш малакасини шакллантиради, бу бил-дан улар илмий ижод кешлигига, ишчанлик мулоқотига чиқади, тадқиқотнинг босқичларини режалаштиради, унинг мақсад ва вазифа-ларини ифодалайди, методикасини ишлаб чиқади.

Муаммоли ўқитишнинг талаблар даражасидаги сифатини таъминлаш, талабалар томонидан ўзлаштирилган ахборотлар бўйича билимларни чуқурлаштириш ва кенгайтириш мақсадида семинарлар ўтказиш мумкин.

Матлумки, бундай семинар ўтказишнинг дастлабки мақсади маъруза ёки ахборотни жамоа бўлиб муҳокама қилишдир. Семинар-нинг самарадорлиги албатта талабаларни унга тайёрлаш сифатига боғлиқ. Айниқса, маъруза ва ахборот тайёрлаётган талабалар билан ишлаш муҳим аҳамиятга эга.

Талабаларни семинарга тайёрлаш босқичма-босқич ташкил эти-лади.

Биринчи босқичда ўқитувчи талабанинг семинар мавзусини аниқлаб беради. Мавзуни танлаш ва бўлғуси маъруза ёки ахборотни тайёрлашда уларга нисбатан ўқитувчи шунчаки, талаба деб қарамасли-ги керак, балки уларни семинарда муҳокама қилинадиган мавзунинг аҳамиятини, долзарблигини фикрлашга, ўқув фанини кейинчалик му-

ваффақиятли эгаллаш учун уни чуқур ўрганиши лозимлигини англашга, бўлгуси касбий фаолиятининг ҳозирги ижтимоий, илмий муаммоларини режалаштира олиш даражасига олиб келиш зарур. Бунда вақтни тежаш, ташкилий ишларни этишни жадаллаштириш учун талабаларга мавзу бўйича адабиётларни, имкони борича, мавзулари ва саҳифаларини кўрсатган ҳолда тавсия этиш лозим. Талабаларни маъруза ва ахборотларга тайёрлашнинг биринчи босқичида унинг мавзуси бўйича рефератнинг батафсил режасини тузиш вазифаси юкланади.

Иккинчи босқичда, талабаларни маъруза қилишга тайёрлашда ўқитувчи у билан бирга реферат режасини муҳокама қилади, унинг айрим ўринларини тузатади. Бу ўз навбатида дастлабки фикрларни тезликда тузатиш, аниқлик киритиш, тўлдириш имконини беради ва у пировард натижада бўлгуси маърузанинг сифатини оширади.

Учинчи босқичда ўқитувчи талаба тайёрлаб келган рефератнинг мазмунини билан танишади. Зарурият туғилганда, унга саволлар қўйиш, талаба эса бу суҳбатдан сўнг тегишли хулоса чиқарилиши лозим бўлади. Шунингдек, шундай саволларни ҳам бериш керакки, талаба бу саволларга ўз чиқишида жавоб бериши. Айни ўринда талабанинг семинарда маъруза қилиш услуби ҳам муҳокама қилингани маъқул.

Шуни эсдан чиқармаслик керакки, фақат маъруза билан қатнашадиган талабалар билан ишлаб, бошқа талабалар назардан четда қолмасин, балки гуруҳдаги барча талабалар олдиндан муҳокама қилинадиган мавзулар билан таниш бўлиши, семинар мавзуси билан алоқадор лекция ва қўшимча материаллар мазмунини устидан ишлаган бўлиши, мавзуга мувофиқ равишда олинаётган билимларни назорат қилишга ва мавзунини муҳокама қилишга тайёр бўлишлари лозим. Бундай семинар машғулотини одатда муҳокама қилинадиган мавзунинг моҳияти ва долзарблиги лекция материали билан боғлашни эслатиш билан бошланади. Шундан сўнг талабалар ўрганилаётган масалани муҳокама қилишга фаолаштирилади, билимларини намойиш қила олиши аниқланади. Бу икки йўл билан амалга оширилади: ё қисқача жавоблар талаб қилувчи ва олдиндан тайёрлаб қўйилган саволлар бўйича суҳбат шаклида ёки тузатиш (коррекция) тест саволлари асосида назорат қилиш орқали. Тажрибалар шуни кўрсатадики, бу ҳар иккала билимларни юзага чиқариш усули тезкор усул бўлиб, семинарнинг ушбу босқичини ўтказишнинг муҳим самарали шартини ҳисобланади. Талабалар билимларини юзага чиқариш жараёнида уларнинг эгаллаган билими кейинги семинарларда ва муҳокамаларда қатнашишлари учун старли эканлиги аниқланади. Талабаларда муҳокамадан сўнг ҳам билимлар старли бўлмаса, ўқитувчининг баёни орқали ёки талаба билан индивидуал суҳбат шаклида тушунтирилади. Улардан қай бири самара берса, шунисидан фойдаланилгани маъқул, кейинги вариант нисбатан самарали бўлиши мумкин.

Билимлар юзага чиқарилган ва айрим тузатишлар қилингандан сўнг талабаларнинг маъруза ва ахборотлар билан чиқишлари ташкил этилади. Ўқитувчи талабанинг материални мантикий баён қила олишини, уни баён қилиш усулини, талабаларнинг унга бўлган эътиборини кузатиб боради. Маърузанинг мазмунини баён қилиш ёки муҳокаманинг бориш жараёни талабаларни зериктириб қўйганда ёки, аксинча, ундаги айрим масалаларга қизиқиш кучли бўлганда, ҳамда

уни муҳокама қилиш зарурияти туғилганда, хурматини сақлаган ҳолда маърузачини биров тўхтатиб, семинарни жамoa муҳокамасига айланттириш мақсадга мувофиқдир.

Маърузани гуруҳ бўлиб муҳокама қилиш педагогик аспектда семинарнинг энг аҳамиятлн қисми ҳисобланади, бинобарин, семинарда талабалар жонли билиш фаолиятига жалб қилинадилар. Ўқитувчи аввало маъруза ва ахборот мазмунини муҳокама қилишга ўтар экан, бу мазмун қанчалик талабалар даражасида экинлигини баҳолай олиши лозим. Маъруза мазмунининг тушунилиши маърузачига шу семинар қатнашчиларининг берган саволлари ва талабаларнинг ўқитувчи томонидан қўйилган саволларга (ўқитувчи олдда уларнинг ўзлари савол бермаган такдирда ёки уларнинг саволлари мавзу мазмунининг бир томонигагина алоқадор бўлганда талабаларга савол билан мурожаат қилади) жавоб беришлари чоғида баҳоланади.

Маъруза мазмуни бўйича бериладиган саволларни икки гуруҳга ажратилиш мумкин: мазмуни оидинлаштирадиган саволлар ва мазмуни ривожлантиришга қаратилган саволлар. Мазмуни оидинлаштирадиган саволларга жавоблар маъруза баёнидаги айрим ўришларни такрорлашни талаб қилади, мазмуни ривожлантиришга қаратилган саволлар эса маърузани янада тўлдириниши талаб қилади. Ўқитувчи аввало биринчи гуруҳ саволларни таниқил этади, ундан сўнг иккинчи гуруҳ саволларга жамoa бўлиб жавоб кидиради. Мазмуни ривожлантиришга қаратилган саволларни муҳокама қилиш кўпинча талабаларда турли, муқобил жавобларни ҳам юзага келтиради. Бундай жавобларнинг бўлиши хилма-хил нуқтан назарларнинг тўқнашувига сабаб бўлади ва у семинарнинг мунозарага айланлишига олиб келади. Семинарни мунозара шаклида ташкил этиш ўқитувчининг муҳим вазифаси ҳисобланади. Мунозара шаклида семинар ўтказилиш талабанинг фикрлаш ва мулоқот қобилиятларининг шаклланиши учун тезкор омил сифатида катга аҳамиятга моликдир.

Семинардаги мунозара қуйидагиларни кўзда тутати:

- *семинар жараёнида қўйилган саволларга жавоб беришда талабаларнинг эркин фикр билдириши ва асосий оинишларини таъминлаш;*
- *тааллуқли жавобларнинг бошқа талабалар томонидан тушунилишини ҳам таъминлаш;*
- *нуқтан назарларга таниқидий мулоҳазалар билдиришни ташкил этиш, уларни оидинлаштириш, тўлдириниш, ўзгартириш;*
- *оидинлаштирилган, тўлдирилган, ўзгартирилган фикрларнинг тушунилишини таъминлаш;*
- *қўйилган саволларга яқдил исботлар асосида жавоблар беришга кўинкма ҳосил қилиш.*

Мунозарани шу жараёнда қўйилган саволларга берилган жавоблардан иборат хулосаларни шакллантириш ва шундай муаммоларни белгилаш орқали яқунлаш керакки, улар кейинги семинарлар ёки талабаларнинг мустақил ишларида ҳал қилинадиган бўлсин.

Ҳар бир маъруза муҳокамаси унинг асосий қондалари ва муҳокама (мунозара) натижаларини қайд қилган ҳолда қисқача умумлаштириш билан яқунлашиши лозим. Семинар мавзусининг мазмунини хулосалаш, маърузачилар ва семинар қатнашчиларининг тайёргарлик

даражасини, уларнинг семинар давомидаги фаоллигини баҳолаш, семинар самарадорлигининг умумий баҳоси ва кейинги семинар машғулотига мақсад қўйиш билан тугалланади.

Шундай қилиб, билимларни чуқурлаштириш ва кенгайтириш бўйича семинарлар қуйидаги босқичларни қамраб олади:

1. Семинар мавзусининг долзарблигини асословчи ўқитувчининг кириш суҳбати.

2. Семинар мавзуси мазмунини тушуниш учун зарур бўлган билимларни юзага чиқариш.

3. Тайёрланган маърузаси бўйича талабаларнинг чиқишларини ташкил этиш ва уларнинг кўтарган масалаларини семинар қатнашчиларининг тушуниб олишларини таъминлаш.

4. Семинарда қўйилган талабалар маърузаларининг муҳокамасини ташкил этиш.

5. Семинарни якутлаш.

Талабаларнинг ўз фаолиятларини ташкил этишни шакллантириш ва ривожлантиришга эса билимларни эгаллаш, мақсад ва вазифаларни қўйиш малакасини ҳосил қилиш, ўз фаолиятини режалаштириш, назорат қилиш ва баҳолашни кўзда тутиган семинарлар катта ёрдам беради, бундай малакаларни шакллантириш, одатда, ўқув ишлари мазмунини ташкил этувчи материаллар, лекция, илмий ва ўқув-методик адабиётларни конспект қилиш, маъруза ва рефератларни ёзиш, ўқув ва илмий ахборотлар мазмунини тушуниш ва эслаб қолиш асосида амалга оширилади.

Бу турдаги семинарда тайёрларлик кўришда ўқитувчи талабалар мутлақо қиладиган материаллар асосида бажариладиган ишларнинг таъминларини, ўзига ҳосиллигини, методикасини ўргатади, ишларнинг бажарилиш муваффақиятлари (натижаларини) баҳолаш меъёрларини тўлалигича ёки айрим қисмлари бўйича белгилаб чиқади ва пировард натижада талабалар даражасига етказди.

Ўз фаолиятларини ташкил этиш малакаларини шакллантиришда талабалар қуйидаги изчилликдаги блоклар ҳаракатларини бажариши лозим бўлади:

- берилган ўқув материаллари асосида муайян ўқув ишлари турларини бажариш, конспектлаштириш, реферат ёзиш;
- бажарилган ишлар натижаларини намунага киёс қилиш ва фаолият натижаларини муваффақият меъёрларига кўра баҳолаш;
- бу турдаги ишларни самарали бажариш методикаси билан танишиш;
- танланган методикага мослигини аниқлаш орқали бажарилган ишлардан фойдаланиш усулларини таҳлил қилиш ва баҳолаш;
- ўз фаолиятига баҳо берган ҳолда ишларни самарали бажариш методикасини ойдинлаштириш ва янги материал асосида ишнинг бажарилиш режасини тузиш;
- белгиланган режа асосида ишларни бажариш, юз берадиган қийинчиликларни аниқлаш, уларнинг сабабларини таҳлил қилиш ва унинг олдини олиш усулларини қидириб топиш (ўқитувчининг ёрдамида);

• фаолиятнинг муваффақият меъёрлари асосида бажарилган ишлар натижаларини таҳлил қилиш ва баҳолаш;

• ўз ишларини такомиллаштириш бўйича вазифа кўйиш.

Семинарнинг бу турига тайёргарлик кўришда талабалар ўқитувчининг тоншириғига кўра ўқув ишларининг у қадар катта бўлмаган аниқ материал тарзидаги муайян турини (масалан, конспектлаштириш) мустақил бажарадилар ва унинг натижасини семинар сифатида тавсия этадилар.

Ўқитувчи семинарни бошлаш экан, талабаларга унинг мақсади ва вазифаси билан таништиради ва улар томонидан бажарилган вазифаларни текширади. Сўнг ўқитувчи талабаларга олдиндан тайёрлаб қўйган вазифаларни бажариш намуналарини кўрсатади ва талабалар бажарган иш натижалари билан қиёслашни ташкил этади. Талабалар ўз ишларини намунага қиёслаш орқали бевосита улар орасидаги фарқларнинг мавжудлигига ишонч ҳосил қилади ва ўз малакаларини такомиллаштириш зарурлигини англаб оладилар. Бажарилган ишлар натижаларини баҳолашга аниқлик киритиш мақсадида талабаларнинг намунага жавоб бериш меъёрларини аниқлашга эришиш лозим. Талабалар бажарган иш натижалари белгиланган меъёрлар тизимида мослигига қараб баҳолашга ишонч ҳосил қилишлари керак. Талабалар тавсия этилган меъёрлардан фойдаланган ҳолда ўқитувчи раҳбарлигида аввалгига нисбатан яна ҳам жиддийроқ равишда бажарилган иш натижаларини баҳолайдилар. Шу тариқа талабаларда ўз фаолиятини натижаларини назорат қилиш ва баҳолай олиш малакаси пойдевори яратилади. Бунда талабаларга ўз ўқув (фақат ўқув бўлмаслиги ҳам мумкин) ишларининг натижаларини ялпи ва қисма-қисм меъёрлар тизимида мос равишда назорат қилиш мумкин ва лозим эканлигини тушунишлари таъминланиши керак. Бу ўз навбатида ўтказилган ишлар натижаларининг қай даражада намунага мос ёки мос эмаслигини ва ўз фаолиятини такомиллаштириш йўналишларини белгилаб олиш имкониятини беради.

Ўқитувчи талабалар томонидан бажарилган ишларни баҳолаб бўлгач, уларни муайян ишларни самарали бажариш методикаси билан таништиради. Бу методиканинг ҳар бири кутилган натижаларни олиш нуктаи назардан зарур бўлган, асосланган хатти-ҳаракатлар изчиллигини тавсифлашни тақозо қилади. Шу методика таркибига кирган ҳар бир хатти-ҳаракатнинг бажарилиши сифатини баҳолашга асос бўладиган меъёрлари берилади.

Ишни бажариш методикаси билимларига эга бўлган талабалар ўқитувчининг тоншириғига биноан уларнинг изчиллигини, аввал амакка оширилган хатти-ҳаракатларини таҳлил қиладилар ва унинг ишлаб чиқилган методикага мувофиқлигини аниқлайдилар. Натижада ҳар бир талаба ўз фаолиятининг самарадорлигини ошириш мақсадида зарур бўлган хатти-ҳаракатларни белгилаб оладилар.

Шундан сўнг талабаларга семинар аввалгидаги, лекин бошқа мазмундаги ўқув ишлари тоншириғи берилади. Талабалар тоншириқни бажариб бўлгач, ўқитувчи бажарилган бир неча ишлар намунасида олинган натижаларни гуруҳда муҳокама қилишни ташкил этади. Муҳокамада янги семинар аввалида таклиф этилган баҳолар меъёридан фойдаланилади. Ҳар бир талаба ишидаги кучли ва кучсиз ўрин-

ларни қайд қилган ҳамда шу меъёрларни қўллаган ҳолда ўзи қўлга киритган натижаларни баҳолайди.

Семинар машғулоти унга яқун ясаш билан тугайди. Ҳукуматчи талабалар томонидан бажарилган ишлар натижасини баҳолаб у ишда муваффақиятли қатнашганларни алоҳида таъкидлаб ўтади, шунингдек, айрим камчиликларга йўл қўйганларни ҳам қайд қилади ва ишлаш усулларини келгусида такомиллаштириш, яъни кейинги машғулотларда қандай вазифалар қўйилишини белгилаб беради.

Умуман, семинарда талабаларнинг ўз фаолиятларини ташкил этиш малакаларини жонлантириш қўйидаги босқичларни кўзда тутати:

1. *Семинарнинг мақсад ва вазифаларини шакллантириш;*
2. *Талабаларнинг дастлаб бажарган ишлари натижаларини ўзлари баҳолашлари ва таҳлил қилишларини ташкил этиш;*
3. *Ишни бажариш методикаси билан таништириш;*
4. *Талабалар томонидан амалга оширилган дастлабки ишларнинг бажарилиш усуллари таҳлилин ташкил этиш;*
5. *Янги мазмундаги ишнинг режасини тузишни ташкил этиш;*
6. *Белгиланган режа асосида ишнинг бажарилишини ташкил этиш;*
7. *Бажарилган иш натижаларини таҳлил қилиш ва баҳолашни ташкил этиш;*
8. *Машғулотга яқун ясаш.*

Таъкидлаш жоизки, кўриб чиқилган семинар типлари талабаларни муаммоли ўқитишга тайёрлаш учун зарур бўлган ва бир қанча педагогик вазифаларни бажаришга қаратилган машғулотлар тизимини билдиради. Бундай ўқитиш бевосита муаммоли турдаги семинарларда амалга оширилиши мумкин.

Семинар машғулотининг мавзуси зудлик билан ҳал қилиниши мумкин бўлмаган муаммо шаклида берилиши мумкин. Фикрлаш усулларини ривожлантиришга қаратилган семинар машғулотларига тайёргарлик кўришда ўқитувчи қўйидаги масалаларни қамраб олган ва жиддий ўйланган сценарийсини ишлаб чиқади:

- *талабаларнинг муаммони счишда қатнашиши учун старли бўлган билимларини юзага чиқариш қобилиятини ҳамда билимларни юзага чиқариш учун зарур бўлган вазифаларни тавсифлаш;*
- *талабалардаги билимларни юзага чиқариш асосида муаммога ва муаммони ифодалашга киришиши;*
- *муаммони тўғри ҳал қилишнинг сўнгги хулосаси (қарори) – натижасини шакллантириш;*
- *масалани тўлалигича счишни таъминлайдиган муаммони шакллантириш;*
- *муаммо таркибидаги муаммоларга жавоблардан иборат оралик хулосаларни шакллантириш;*
- *муаммо таркибидаги муаммоларнинг ечилишида тўғри жавобларни таъминловчи муаммо саволларини шакллантириш.*

Муаммоли саволлар тизимини ишлаб чиқишда талабаларни ўйлашга мажбур қилиш ҳамда уларнинг жавоблари эҳтимоли назарда тутилди. Шу билан боғлиқ равишда машғулот сценарийси машғулотнинг бирор (эҳтимол кўрилган) вариантини акс эттириши ло-

зим бўлади, унинг реаллиги эса ўқитувчининг талабалардаги бошланғич фикрлаш қобилияти даражаси ҳақидаги қай даражада билимга эга бўлишига боғлиқ. Шу билан бирга, ҳатто яхши ишлаб чиқилган сценарий бўлса-да, семинарнинг боришида аввал ўйланган режадан четга чиқишлар бўлади, чунки талабаларнинг яқка тартибдаги хислатлари, билимларининг даражаси ва кенглиги ҳар хил бўлади, шу туфайли ўқитувчи семинарни самарали ўтказиши учун мавзу мувофиқ материал мазмунини ўзи юсак даражада эгаллаган бўлиши шарт.

Семинар аввалида ўқитувчи тайёрлаб келган саволлари ёки вазифаларидан фойдаланган ҳолда, талабаларда семинарда, катнашиш учун старли бўлган билимларни юзага чиқаради.

Билимларни юзага чиқариш, билимларни чуқурлаштириш ва кенгайтириш бўйича семинарлардаги усуллар асосида, амалга оширилади. Сўнг юзага чиқарилган билимлар асосида ўқитувчи машғулотда ҳал қилинадиган муаммони талабаларга билдиради ва уни ифодалаб беради. Аввал бошланок қўйилган муаммонинг талабалар томонидан қабул қилинишини таъминлаш учун муаммони қўйишда уни ечиш учун уришиб кўришни ташкил этиш тавсия этилади. Бу билан ўқитувчи кутилаётган ечимни талабалар билан таҳлил қилади, уларда кўрилган қийинчиликларни аниқлайди. Муаммони ечишдаги дастлабки уришиш нагнжасида талабалар уни енгилгина ечиш мумкин эмаслигини аниқлайдилар. Бунда муаммони вазият талабалар учун муаммони ечиш усулларининг кейинги изланишини авж олдириш зарурлигининг ички рухий асосланиши бўлиб хизмат қилади.

Ўқитувчи муаммони ечиш усулларини излашни ташкил этишга ўтар экан, аввало биринчи муаммони ифода қилади, сўнг муаммони саволларни қўяди ва жавобларни муҳокама қилиб, талабаларнинг бу муаммони ечиш усулини излашга, яъни биринчи оралиқ хулосани қидиришга ундайди. Сўнгра ушбу муаммони бутушигича ечиш ва хотима хулосаларни ифодалаш билан тугалланиши лозим бўлган кейинги муаммоларнинг ечилиш усулини излашни ташкил этади.

Ўқитувчи муаммони қўйишда унинг мазмунини ойдинлаштирувчи муаммони саволларни беришдан олдин муаммони тўлалигича ечишга уришиш ташкил этилганидек, талабаларнинг муаммо қисмларини ечишга уришишларини ташкил этиши мумкин. Бу уришиш муаммони ечишда иккинчи машаққатни вужудга келтириши, унинг талабалар томонидан аниқлаб етилиши муаммонинг ечилиш усулини қидиришда фаол иштирок этишининг қўшимча мотиви бўлишига олиб келади.

Семинар машғулотининг энг муҳим босқичи, унинг ўзаги муаммони савол жавоб қидиришни ташкил этиш ҳисобланади.

Ўқитувчи муаммони савол қўйиб, унга жавоб олиши биланок тўғри ва нотўғри жавобларни баҳоламаслиги, балки талабалардан саволларга ҳар томонлама кенг жавоб талаб қилиши керак. Агар талаба кутилган муайян жавобни тайинши асослай олмаса, бу жавобга хайрихоҳ бўлган бошқа талабаларни ҳам аниқлаб, уларга биргаликда шу жавобни асослашни таклиф этади. Агар талабалар у ёки бу саволга турли жавоблар таклиф этсалар, ўқитувчи талабаларнинг жавобларни қислашга қаратилган фикрлашга уринтириши лозим бўлади. Бундай

фикрлаш иши мураккаб бўлиб, у барча билдирилган нуктаи назарларни тушуниш, уларнинг кучли ва кучсиз томонларини аниқлаш, тўғри жавобни қидириш мақсадида танқидларни ҳисобга олган ҳолда турли қарашларни ўзаро нисбатлашни кўзда тутати.

Шундай қилиб, муаммоли саволга жавоб топишни қидиришни ташкил этиш ўзида мунгазам қўйилган қадамлар модулини бирлаштиради. Улар қуйидагилар:

- *муаммоли саволни қўйиш;*
- *қўйилган саволларга жавоб топиш ва асослаш бўйича талабаларнинг фикрлашга урнинишларини ташкил этиш;*
- *жавобларнинг таққидий таҳлилини ташкил этиш, уларнинг кучли ва кучсиз жиҳатларини аниқлаш;*
- *келишилган мавқе (позиция)ни ишлаб чиқиш – энг тўғри жавобни конструкциялаш мақсадида жавобларни ўзаро қиёс қилишни ташкил этиш.*
- *кейинги муаммоли саволни қўйишга ўтиш.*

Ўқитувчи ташкил этган бундай мужассамлашган ҳаракатларни бажариш жараёнида талабаларнинг тафаккурларида ривожланиш юз беради.

Талабаларга муаммоли саволлар қўйишда муаммоли саволларнинг узлуксизлигини, уларнинг бажарган ижодий иш натижалари билан алоқасини таъминлаш зарур.

Умуман, талабаларнинг фикрлаш қобилиятларини ўстиришга бағишланган семинар қуйидаги босқичларни ўз ичига олади:

1. *Ўқув муаммосини ечиш бўйича ижодий фаолиятда фаол иштирок этиш учун зарур бўлган билимларни юзага чиқариш;*
2. *Муаммога киришиш ва уни ифодалаш;*
3. *Талабаларнинг аввал эгалланган билимлари негизида муаммони счишга урнинишни ташкил этиш;*
4. *Муаммони счиш бўйича талабаларнинг кенг ижодий фаолиятини ташкил этиш (муаммони ва муаммоли саволни қўйиш, муаммоли саволга жавоб топишни ташкил этиш, оралиқ ва якуний хулосаларни ифодалаш);*
5. *Машғулотга яқун ясаш.*

Муаммоли ўқитиш шароитидаги ўқув жараёнининг мустаҳкам асоси талабаларни мустақил фикрлашга мунгазам тайёрлаш, шахсий фазилат сифатида улардаги баҳоланадиган мустақилликни шакллантириш ва ривожлантириш ҳисобланади. Бу ўқитишдаги мустақил ишнинг алоҳида муҳим аҳамияти, уни ўқув юрти педагогик тизими марказига қўйилишининг қонунийлиги, унинг ўз тизими бўлиши заруриятини ташкил этиш демакдир. Шу билан бирга таъкидлаш жоизки, бу масала ханузгача амалиётда тўла ҳал қилинган эмас.

Амалий машғулотлар бир неча босқичда ўтказилади. Биринчи босқичда билимлар назорат қилинади, уларнинг мавжудлиги машғулотларда ишлаб чиқиладиган вазибаларнинг ечилиш методикасини тушунишга ёрдам беради. Ўқитувчи билимлар ўзлаштирилишининг назоратини ўтказиб бўлгач, талабаларни муайян тоифадаги вазибаларни ечиш методикаси билан таништиради. Бу жараёнда ўқитувчи методика таркибига кирадиган барча ҳаракатларни талабаларга ту-

шунтириши лозим. Ҳурғанилган методикага мувофиқ равишда барча ҳаракатларни амалий эгаллашни ташкил этиш учун ўқитувчи талабаларга алоҳида топшириқлар беради. Бу топшириқларни бажариш жараёнида юзага келган қийинчиликларни ўз вақтида енгил мақсадида ўқитувчи талабаларга йўл-йўриқлар беради. Бунда ўқитувчининг вазифаси ҳар бир талабанинг ўз топшириғини онгли равишда бажаришини таъминлашдан иборат бўлади.

Топшириқни бажариш якунланган, ўқитувчи унинг боришини ва талабалар ишлари натижаларини таҳлил қилади, гуруҳ билан биргаликда типик қийинчиликларни муҳокама қилади, уларни енгил усулларини кўрсатиб беради, шаклланган малакаларни келгусида такомиллаштириш бўйича вазифалар кўяди.

Шундай қилиб, алгоритмик типдаги амалий машғулотларни ўтказиш куйидаги босқичларни кўзда тутади:

1. *Муайян топфадаги вазифаларни ечил методикасини тушуниб олишга ёрдам берилган билимлар ўзлаштирилишини назорат қилиш;*

2. *Ўзлаштирилиши объект бўлган вазифаларнинг ечилиш методикаси билан танишиш;*

3. *Аниқ вазифа материаллари асосида ўрганилган методикага мувофиқ равишда талабаларнинг индивидуал фаолиятни ташкил этиш;*

4. *Типик қийинчиликлар ва уларни енгил йўллارни гуруҳ бўлиб муҳокама қилишни ташкил этишнинг талабалар томонидан бажарилиб бориши ва натижаларини таҳлил қилиш, келгусида эгаллашини мумкин бўлган малакаларни такомиллаштириш бўйича вазифа кўйиш.*

Муаммони типдаги амалий машғулотларни ташкил этиш куйидаги босқичларни ўз ичига олади:

1. *Муайян топфадаги вазифаларнинг ечилиш методикасини ишлаб чиқиш учун зарур бўлган билимларнинг талабалар томонидан ўзлаштирилишини назорат қилиш;*

2. *Ечилиш методикасини ишлаб чиқишни кўзда тутган янги вазифаларни кўйиш;*

3. *Кўйилган вазифанин ечилиш методикасини ишлаб чиқишга қаратилган талабаларнинг фикрлашга уришиларини ташкил этиш;*

4. *Талабалар ишларининг натижаларини таҳлил қилиш, методикани ишлаб чиқиш жараёнида юзага келган қийинчиликларни гуруҳ бўлиб муҳокама қилиш, унинг сабаблари ва уни енгил усулларини аниқлаш.*

Амалий вазифа ва муаммоларни ечишдаги талабаларнинг умумий фаолиятини ташкил этишнинг самарали шакли тадбиркорлик ўйинларидир. Маълумки, тадбиркорлик ўйинлари талабаларнинг коллектив фаолиятини ташкил этишни билдирадиги, бу жараёнда унинг бўлгуси касбий фаолиятнинг ашёвий ва ижтимоий мазмуни яратилади.

Тадбиркорлик ўйинларининг педагогик самарадорлиги натижаси кўп жиҳатлардан ўйиннинг сценарийсини ишлаб чиқиш унинг тайёрланиш сифати билан белгиланади. Тадбиркорлик ўйинлари талабани амалий тайёрлашнинг педагогик вазифалари тизимини ечишга қаратилган бўлиши лозим. Буларга биричи навбатда: реал касбий фаолият шароитида қўлланадиган амалий малака ва кўникмаларни шакллантириш; амалий вазиятлар ва шунга мос ҳаракат усулларини ишлаб

чиқишни таҳлил қиладиган фикрлаш қобилиятларини шакллантириш; гуруҳ (жамоа) фаолиятида фаол иштирок этишини таъминлайдиган қобилиятларни шакллантириш тааллуқлидир.

Ўйиннинг мазмуни ва тузилмаси шундай шаклланиши ва шундай тузилиши керакки, шунга мос малака ва қобилиятлар ҳар бир иштирокчида бутун ўйин давомида шакллансин. Ўйиннинг педагогик вазифалари режада аниқ акс этиши шарт.

Ўқув вазиятини моделлаштириш бўйича тадбиркорлик ўйинларини тайёрлашда мураккаб амалий вазифаларни (муаммоларни) ечишга қаратилган касбий фаолият мазмуни танланади. Бунда мос вазифаларни таҳлил қилиб чиқиш, уни ечишда иштирок этадиган раҳбарлар ва ижрочиларни, уларнинг вазифалари, ўзаро муносабатлари тартиби, вазифани самарали ечишнинг ибтидоси, босқичлари ва меъёрлари, унга керак бўладиган техник воситалар, меъёрий, эҳтиёж (справочник), методик ва бошқа манбаларни аниқлаш зарур.

Ўқув жараёнини такомиллаштириш методлари муаммоли ўқитиш жараёнида самарадорлиги билан алоҳида аҳамиятга эга. Улардан талаба ижодий шахсни – бўлғуси мутахассисни шакллантириш нуқтаи назардан фойдаланиш мақсадга мувофиқдир. Бундай ўқитишда талабаларнинг билиш мустақиллигини шакллантириш ва ривожлантириш катта аҳамиятга эга, чунки у талабаларда билимга бўлган барқарор қизиқишнинг шаклланганлигини, ташаббус ва мустақил фаолиятнинг мунтазамлигини, муайян ақлий ҳаракатлар ва ақлий сифатлар тизимини кўзда тутади.

Маълумки, билиш талабаларнинг тушуниши учун бўлган аниқ фан сатҳида бошланар ва бу босқичга унинг ривожланиши, қобилияти мос келиши, табиат жараёнлари ва ҳолисаларининг ички моҳияти ва ҳақиқий мазмунига етиш ва шу тариха асл илмий билимлар ўзлаштирилган экан, бу ўришда ўқитишнинг фаол, муаммоли-ижодий методларини қўллаш зарур. Вазифа илмий билимларни эгаллаш жараёнида ўз-ўзидан ҳал бўлмайди. Унинг ечилиши тафаккурни махсус машқ қилдиришга жалб этади. Шу маънода гап ўқув материални ўрганишнинг муайян образи, ташкилий, педагогик мақсадга мувофиқлиги жараёни, фикрлашнинг фаол тараққий этиб бориши, билиш фаоллиги ва талабаларнинг мустақиллиги ҳақида боради.

Демак, муаммоли ўқитиш бу ўқитишнинг педагогик технологияси бўлиб, ўзининг мазмуни ва тузилмаси бўйича ўқитувчи ва талабанинг ижодий жараёнларини синтезлайди.

Муаммоли ўқитишда педагогик фаолиятнинг хусусиятлари ўқув ахборотлари мазмунини муаммоли вазифалар ва муаммоли вазиятларга кўчириш орқали мақсадларни оидинлаштириш жараёнидан иборат бўлади.

Ижодий ўқув фаолияти муаммоли ўқитишнинг асосий қондасини сақлаган ҳолда – маълум даражада ҳаракатларга эркинлик бериш ва бу ҳаракатларни билиш жараёнининг бутун тузилмаси тизимида тартибга тушириш билан бошқарилади.

Муаммоли ўқитишдан фойдаланган ҳолдагина талабаларда ўқув муаммолари ва касбий вазифаларини ечишда илмий текшириш жиҳатдан ёндашувни тарбиялаш, мустақил билиш малакаси ва методларини шакллантириш мумкин. Муаммоли ўқитишни қўллаш, билиш-

ни тушунишни шакллантиришга ёрдам беради, педагогик ижод ва касбий маҳоратни ривожлантиришга психологик ва касбий тайёрлигини шакллантиради.

Муаммоли ўқитиш ўқув ахборотларининг махсус тузилмасини ишлаб чиқишни тақозо қилади. Муаммоли лекция технологияси саволлар, гипотезалар тизими, унинг ечими, назорат ва тузатувларни амалга ошириш тизими орқали мазмунни муитазам очиб беришни кўзда тутadi.

Шунингдек, муаммоли лекцияда муаммоли вазият ва уни муаммоли ҳал қилиш тизими ҳам киради. Ўқув жараёнида бундай технологияни жорий қилиш қизиқини уйғотади, ақлни ривожлантиради, билиш қаршилликларини егитиш учун йўл-йўриқлар беришни талаб қилади, маънавий таълим қилишга йўллайди ва уни босқичлар бўйича ўргатади, тафаккурини назарий услубларини тарбиялайди.

Муаммоли лекцияни ўтказишда ўқув ахборотлари тузилмаси шундай тасвирлашни мумкин, яъни лекция «Ўзбекистон Республикасида Халқ таълими тараққотишининг ҳозирги замон конценцияси» каби муаммоларга бағишлангани мумкин. Бу лекцияни ташкил этишда муаммоли вазият таклифлар бўйича ечилиш усулини танлаш, қўйилган муаммо ечими бўйича танланган усулларни муҳокама қилиш, яъни ахборотни олиб кириш тарзида яратилади.

Муаммоли вазиятни яратиш учун талабаларга икки назарий қонда таклиф этилади: бу халқ таълимини башорат қилиш ва халқ таълими мақсади. Уларга бу муаммолардан бирини танлаш ёки муаммоли вазият аниқлаб бериш лозим бўлган ўзларининг янги назарий қондан тузиш таклиф этилади.

Кейинги босқичда танланган вазифани муҳокама қилиш ташкил этилади, унинг ҳал қилиниш жараёни кузатилади, ахборотлар таҳлил қилинади, танланган ечимнинг тўғрлиги текшириб кўрилади. Ундан сўнг янги назарий нуқтаи назарни тузишга ўтилади.

Муаммоли лекция талабаларнинг фақат тингловчи эмас, балки фаол иштирокчи бўлишини тақозо қилади. У илмий тафаккур услубини ривожлантиради. Муаммоли вазифалар ўзида операцион-процессуал таркибларни бирлаштиради. Улар ахборот мазмунини янгилаш ва янги билимлар олиш орқали таҳлилга, тушуниш ва изоҳлашга, ўрганилаётган наъний муаммоларни назарий жиҳатдан фикрлашга диққатни жалб қилади. Муаммоли лекция давомида талабаларда мавжуд бўлган билимлардан фойдаланилади, уларни янги ахборотлар билан боғлиқ равишда янгилашини амалга оширади.

Муаммоли лекция билиш фаолиятини самарали бошқаришни таъминлайди.

Шундай қилиб, муаммоли ўқитиш ўқув жараёнини ташкил этишнинг шундай шаклики, унда ўқитувчи бошчилигида муаммоли вазият ва бу вазиятнинг ечилишидаги талабаларнинг самарали мустақил фаолияти юзага келтирилади.

Муаммоли ўқитиш ташкил этиш натижасида талабаларда касбий билим, маҳака ва кўникмалар ҳамда фикрлаш қобилиятларини ўстиришнинг ижодий имкониятлари юзага келади.

Муаммоли технологияни амалга ошириш учун:

- *энг долзарб, аҳамиятли вазифаларни танлаш;*
- *ўқув ишларининг барча турларида муаммоли ўқитишнинг ўзига хос хусусиятларини белгилаш;*
- *муаммоли ўқитишнинг энг мақбул тизимини ишлаб чиқиш, дарслик, ўқув ва методик қўлланмалар, тавсияномалар яратиш;*
- *шахсий ёндашув ва ўқитувчи маҳорати зарурдир.*

4.3. Ўйинли технологиялар

Ўйинли технологиялардан фойдаланишнинг асосини талабаларнинг фаоллаштирувчи ва жадаллаштирувчи фаолияти ташкил этади.

Ўйин олимлар тадқиқотларига кўра меҳнат ва ўқиш билан биргаликда фаолиятнинг асосий турларидан бири ҳисобланади.

Психологларнинг таъкидлашларича, ўйинли фаолиятнинг психологик меҳанизмлари шахснинг ўзини намоён қилиш, ҳаётда ўз ўрнини барқарор қилиш, ўзини ўзи бошқариш, ўз имкониятларини амалга оширишнинг фундаментал эҳтиёжларига таянади.

Ўйин ижтимоий тажрибаларни ўзлаштириш ва қайта яратишга йўналган вазиятларда, фаолият тури сифатида белгиланади ва унда шахснинг ўз хулқиини бошқариши шаклланади ва такомиллашади.

Л.С. Винодский ўйинни боланинг ички ижтимоий дунёси, ижтимоий буюртмаларни ўзлаштириш воситаси сифатида таърифлайди.

А.Н. Леонтьев ўйинга шахснинг ҳаёлотдаги амалга ошириб бўлмайдиган қизиқишлари (манфаатлари)ни ҳаёлан амалга оширишдаги эркинлиги сифатида қарайди.

Психологлар таъкидлайдиларки, ўйинга киришиб кетиш қобилияти киши ёшга боғлиқ эмас, лекин ҳар бир ёшдаги шахс учун ўйин ўзига хос бўлади.

Ўйинли фаолият муайян функцияларни бажаришга бағишланган бўлади. Улар қуйидагилар:

- *мафтункорлик;*
- *коммуникативлик;*
- *ўз имкониятларини амалга ошириш;*
- *даволовчилик;*
- *ташхис;*
- *миллатлараро мулоқот;*
- *ижтимоийлашув.*

Тадқиқотчилар ўйин хусусиятларини ишлаб чиққанлар. Ўйинларнинг муҳим қирралари С.А.Шмаков томонидан ёритилган. У эркин ривожланувчи фаолиятни фарқлайди. Бундай фаолият фақат натижа (тадбирни) туфайли баҳра олиш учун эмас, балки хоҳишларига кўра, фаолият жараёнининг ўзидан баҳра олиш учун қўлланади.

Ўйин ижодийлиги билан ажралиб туради. У мумкин қадар бой, фаол характерга – «ижод майдони»га эга бўлади.

Ўйин учун ҳиссий кўтаринкилик ҳосилдир. У ўзаро кураш, мусобақаланиш, рақобат шаклида намоён бўлади.

Ўйиннинг ўйин мазмунини акс эттирувчи, уни ривожлантиришнинг мантиқий ва вақтинча изчиллигини кўзда тутган бевосита тегишли ва унга нисбий алоқадор қоидалари бўлишни кўрсатадилар.

Ташқиқотчилар назарий аспектида ўйинга фаолият, жараён ва ўқиш методи сифатида қарайдилар.

Ўйин фаолият сифатида мақсадни белгилаб олиш, режалаштириш ва амалга ошириш, натижаларни таҳлил қилишни қамраб олади ва бунда шахс субъект сифатида ўз имкониятларини тўла амалга оширади.

Ўйинли фаолиятни мотивациялаш ўйин характерининг мусобақаланиш шартлари, шахснинг ўзини намоён қила олиши, ўз имкониятларини амалга ошириш эҳтиёжларини қондиришдан келиб чиқади.

Жараён сифатида ўйин тузилмаси (Г.К. Селевко таъбирича) қуйидагиларни ўзишга қамраб олади:

- *ўйнаш учун олинган роллар;*
- *бу ролларни ижро этиш воситаси бўлган ўйин ҳаракатлари;*
- *предметларни, яъни ҳақиқий нарсаларни шартли, ўйин нарсалари ўрнида қўллаш;*
- *ўйинда иштирок этувчиларнинг реал ўзаро муносабатлари;*
- *ўйинда шартли равишда яратилган сюжет (мазмуни) – ижро соҳаси.*

Ўйиндан тушунчалар, мавзу ва ҳатто ўқув предмети бўлимини ўзлаштиришда ўқитиш методи ва мустақил технология сифатида фойдаланилади.

Ўйин билиш ва унинг бир қисми (кириш, мустаҳкамлаш, машқ, назорат) тарзида ташқил этилади.

Ўйинлар турли мақсадларга йўналтирилган бўлади. Улар дидактик, тарбиявий, фаолиятни ривожлантирувчи ва ижтимоийлашув мақсадларида қўлланади.

Ўйиннинг дидактик мақсади билимлар доираси, билиш фаолиятни, амалий фаолиятида билим, малака ва кўникмаларни қўллаш, умумтаълим малака ва кўникмаларни ривожлантириш, меҳнат кўникмаларини ривожлантиришни кенгайтиришга қаратилган бўлади.

Ўйиннинг тарбиявий мақсади мустақиллик, продани тарбиялаш, муайян ёндашувлар, нуқтаи назарлар, маънавий, эстетик ва дунёқарашни шакллантиришдаги ҳамкорликни, коллективизмни, жамоага киришиб кета олишни, коммуникативликни тарбиялашга қаратилган бўлади.

Фаолиятни ривожлантирувчи ўйинлар диққат, хотира, нутқ, тафаккур, қиёслаш малакаси, солиштириш, ўхшашини топиш, фарз, ҳаёл, ижодий қобилият, эмпатия, рефлексия, оптимал ечимни топа олиш, ўқув фаолиятини мотивациялашни ривожлантиришга қаратилган.

Ижтимоийлашув ўйинлари жамиятнинг меъёрлари ва қадриятларига жалб қилиниш, муҳит шароитларига кўникиш, эҳтиросларни назорат қилиш, ўз-ўзини бошқариш, мулоқотга ўргатиш, психотерапияни назарда тутади.

Педагогикага оид адабиётларда педагогик ўйин деган тушунча мавжуд.

Педагогик жараёни ташкил этишнинг бир қатор методлари ва усуллари ҳамда турли шаклдаги педагогик ўйинлар «ўйинли педагогик технологиялар»ни ташкил этади.

Педагогик ўйинда таълимнинг педагогик мақсадлари аниқ қилиб қўйилади.

Педагогик ўйинлар асосида талабаларни ўқув фаолиятига йўлловчи ўйинли усуллар ва вазиятларни вужудга келтириш ётади.

Г.К. Селевко томонидан педагогик ўйинлар таснифи ва уни амалга оширишнинг асосий йўналишлари ишлаб чиқилган.

Педагогик ўйинлар қуйидаги асосий йўналишларда бўлади:

- *дидактик мақсад ўйинли вазифа шаклида қўйилади;*
- *ўқув фаолияти ўйин қоидаларига бўйсунди;*
- *ўқув материалдан ўйин воситаси сифатида фойдаланилади;*
- *ўқув жараёнига дидактик вазифа ўйинга айлантирилган тарзда мусобақаланиш унсурлари киритилади;*
- *дидактик вазифанинг муваффақиятли бажариллиши ўйин натижалари билан боғланади.*

Педагогик ўйинлар фаолият турлари, педагогик жараён характери, ўйин методикаси, соҳа хусусияти, ўйин муҳити бўйича тасниф қилинган (4.01 таблицага қаратилсин).

Олий мактаб амалиётида тадбиркорлик ўйинларига алоҳида аҳамият берилади.

Тадбиркорлик ўйинлари назарияси умуман бошқа ўйин фаолияти назарияси билан бевосита боғланган.

Тадбиркорлик ўйинларини машҳур психологлар Л.С. Выгодский, А.Н. Леонтьев, П.Я. Гальперин ва бошқаларнинг ишларида назарий асосланган.

Тадбиркорлик ўйинлари ўз характерига кўра инсоннинг шахсий хислатларини шакллантиришнинг амалдаги воситаси ҳисобланади.

Тадбиркорлик ўйинлари билиш ва ўқитишнинг воситаси сифатида XX асрнинг 20-йилларида туркираб ривожланди. Тадбиркорлик ўйинларига таклидий (имитацион) ўйинлар билишнинг воситаси сифатида асос бўлди. Таклидий ўйинларга ўз навбатида ҳарбий ва ҳарбий-сиёсий ўйинлар асос бўлган.

А.А. Вербицкий тадбиркорлик ўйинларига ўқитишнинг ишоравий-контекст шакллари сифатида қарайди. Унинг фикрича, тадбиркорлик ўйинларида машқ қилиш фаолияти ва бўлажак касбий фаолият модел ёки унинг прототипи, қайсидир сунъий ва табиий тизим сифатида ўзаро нисбатланади. Шу туфайли тадбиркорлик ўйинлари касбий фаолиятнинг ишоравий моделлари сифатида белгиланади, унинг контексти (мазмун) ишора воситалари, яъни табиий тилни ҳам ҳисобга олган моделлаштириш, таклид (имитация) ва алоқа ёрдамида берилади.

А.А. Вербицкий олий ўқув юртининг вазифасини бундай ўқитишда, яъни талабани бир етакчи фаолият типи (ўқув)дан бошқа (касбий) типга фаолиятнинг предмети, мотиви, мақсади, воситаси, усул ва натижаларини мақсадга мувофиқ йўналтирилган (ўзлаштирилган) ҳолда ўтказишни таъминлаш деб билади.

Тадбиркорлик ўйини янги технология сифатида моҳиятан қуйидагиларни билдиради:

- ишлаб чиқариш имитацион модели сифатида тақдим этилган ўқув материали мазмунининг изчиллиги;

- ўйинли ўқув моделида келгусидаги касбий фаолияти таркибий қисмларини яратиш;

- ўқув жараёни тарзини билимларга эҳтиёжларни туғдириш ва уларни амалда қўллашнинг реал шароитларига яқинлаштириш;

- ўйиннинг таълимий ва тарбиявий самарадорлиги йнғиндиси;

- ўйинни олиб борувчи ўқитувчининг талабалар фаолиятини ташкил этиш ва бошқаришдан талабаларнинг ўз хатти- ҳаракатларини ташкил этиш ва бошқаришга ўтишини таъминлаши.

А.С. ва Г.Ф. Арбеньевлар тадқиқотларида тадбиркорлик ўйини мутахассиснинг эвристик тафаккурини ривожлантиришнинг самарали методларидан бири сифатида баҳоланади.

А.Тюков фикрича, ҳар қандай ўйин қай тарзда лойиҳалаштирилишидан қатъий назар, уларнинг ҳар бири қуйидаги талабларни бажариши лозим:

- касбий доира имитацияси яхлитлиги. Ўйин имитациясига тааллуқли бўлган тузиш ва жараёнлар асосий воқеликни акс эттирувчи умумий сюжет ёки асосий мавзуга эга бўлиши лозим;

- мустақил ташкил этишга йўналганлиги;

- ўқитишнинг муаммолилиги;

- методологик, психологик ва техник жиҳатдан таъминланганлиги.

Ташкилий ўйин аслида тобора такомиллашиб борувчи ўқитишни таъминлаши керак. Шу мақсадда унда фаолият ривожланишининг тўлиқ даврийлиги имитацияси амалга оширилади, яъни қандайдир вазият ечимига бўлган ёндашувдан топилган ечимнинг умумлаштирилган баҳоси ўтилади.

А.А. Тюков ўйин даврийлигининг қуйидаги босқичларни қайд қилади:

- вазиятни ва муаммолаштиришни таҳлил қилиш асосида ўйиннинг асосий сюжет мавзуси бўйича ўйин иштирокчисининг сермахсул мустақил ижодий иши.

- амалий гуруҳларнинг иш натижаларини умумий танқидий муҳокама қилиш;

- ўйин жараёни ва иштирокчилар хатти-ҳаракатларини рефлексив таҳлил қилиш;

- ечимни ташкил этиш босқичи.

Я.С. Гинзбург ва Н.М. Коряк ўйиннинг қуйидаги ижтимоий-психологик хусусиятларини фарқлайди:

- гуруҳ характери;

- яратувчилик, шартлилик;

- рамзийлик, утилитар бўлмаслик характери;

- белгисизлик (мавҳумлик), тарқалувчанлик хусусияти

Тадбиркорлик ўйинини тайёрлашнинг ижтимоий-психологик муаммоларига қуйидагилар қиради:

- иштирокчиларни танлаш;
- ролларни тақсимлаш;
- ўйин раҳбарини ижтимоий-психологик жиҳатдан тайёрлаш;
- ижтимоий психология бўйича умумназарий билимларни эгаллаш;
- назарий билимларини амалда қўллаш олиш;
- шахсий тайёргарлик.

И.Оллоёров тадбиркорлик ўйинларига ўқув ишларини ташкил этишниги бир шакли сифатида қарайди. У ўйинлар ўқув жараёнида ўз ўрнига эга ва ўқув жараёнининг асосий вазифалари, моҳияти ва тузилмаси ҳамда ўрганилаётган фаннинг дидактик табиатига боғлиқ бўлган, аниқ белгиланган дидактик функцияларни бажаришни таъкидлайди.

Тадбиркорлик ўйинларининг дидактик функцияларига қуйидагилар қиради:

- талабаларда ақлий фаолият усулларининг шаклланиши;
- билимларни мустаҳкамлаш ва қўллаш;
- ўқув жараёнида бўлуси мутахассиснинг фаолияти фақат ўрганиш эмас, балки уни бажаришга қаратишган дидактик қоидалар ишлаб чиқишдан иборат бўлиши;
- талабалар ўқув-билиш фаолиятининг бўлуси касбий фаолияти, характери ва тузилмасига максимал даражада яқинлашиб бериши.

Тадбиркорлик ўйини ижтимоий-педагогик тизим сифатида қуйидаги тайёргарлик босқичларига эга:

1. Ўқув-билиш вазифаларини муаммоли вазият тошшириғи шаклида қўйиш:

- бўлуси тадбиркорлик ўйинининг мақсадини аниқлаб олиш;
- муаммоли вазиятни англаб етиш;
- талабаларга навбатдаги тадбиркорлик ўйини ҳақида дастлабки маълумотлар бериш;

2. Навбатдаги вазифани бажариш учун зарур бўлган аввал эгалланган билимлардан фойдаланиш:

- талабаларнинг ўқитувчидан ёки адабиётларни таҳлил қилиш орқали янги билимларни қабул қилиб олиши;
- бажарилиши лозим бўлган иш тўғрисида талабаларга йўл-йўриқларни кўрсатиш;
- олинган билим, ўзлаштирилган илмий тушунчалар ва ишлаш методларини умумлаштириш;
- ўз-ўзини назорат қилиш;

3. Тадбиркорлик ўйинларининг шартларини тушунтириш ва вазифани бажариш учун зарур бўлган янги амалий билимларнинг ахборотини бериш.

4. Навбатдаги ишни режалаштириш:

- уларга аввал маълум бўлганлар асосида унинг айрим босқичларини бажариш усулларини танлаш;
- аввал эгалланган билимлар асосида тушунтириш ишини олиб бориш ва ўз ижоди учун зарур бўлган янги методларни қидириш;

- *режалаштиришни мустақил назорат қилиш.*

5. Вазифа шартлари, уларнинг бажарилишини тушунтирувчи қоидалар (материаллар)ни ўрганиш ва таҳлил қилиш бўйича мустақил ишлар ва тадбиркорлик ўйинларидаги ўз мавқеини аниқлаш.

6. Ўзларидаги бор билим, малака ва кўникмалар асосида режа бўйича ишларни бажариш:

- янги билим ва малакаларни ҳосил қилиш;
- ўз хатти-ҳаракатлари ва уларнинг натижаларини мунтазам назорат қилиш.

• қайд қилинган камчиликлар ва уларнинг сабабларини бартараф қилиш;

• белгиланган режаларни (режа олди ишлари ва режадан ташқари) такомиллаштириш;

- якуний натижаларни текшириб кўриш ва таҳлил қилиш.

7. Талабалар фаолиятини, уларнинг билими, малакаси, кўникмаларини назорат қилиш ва жорий йўл-йўриқлар бериш.

8. Талабаларнинг тадбиркорлик ўйинларида тайёригини аниқлаш мақсадида уларнинг мустақил ишлари натижаларини текшириб кўриш.

9. Талабаларга тадбиркорлик ўйинларини ўтказиш ва унда қатнашиш бўйича йўл-йўриқлар бериш, уларни роль ўйнаш бўйича тақсим қилиш, зарурат туғилганда ҳар бирига қўшимча йўл-йўриқлар бериш.

10. Олдиндан ишлаб чиқилган сценарий бўйича талабаларнинг тадбиркорлик ўйинлари.

- 11. Ўйин иштирокчиларига жорий йўл-йўриқлар бериш.

12. Ўйин иштирокчиларининг ўйин давомида ўзи ўйнаган ролларига баҳо бериши, ўз-ўзини назорат қилиши.

13. Тадбиркорлик ўйини натижаларини муҳокама қилиш ва талабанинг ўқув-ўйин фаолиятига баҳо бериш.

Шундай қилиб, тадбиркорлик ўйинлари материалларни янги билимларни эгаллаш, ўтиштиришни мустаҳкамлаш, ижодий қобилиятларини ривожлантириш, умумий малакани шакллантириш каби бир қатор вазифаларни счида фойдаланилади.

Тадбиркорлик ўйинларининг бир неча модификациялари мавжуд:

Имитацион ўйинлар.

Бундай ўйинлардан мақсад қайсидир ташкилот, муассаса ва унинг қисмлари фаолияти андоза қилинади. Воқеалар, кишиларнинг бирор фаолияти (иш битириш мажлислари, режани муҳокама қилиш, суҳбатлар ўтказиш ва б.); фаолият ҳолати ва шартлари андоза қилиб олинishi мумкин.

Сценарийда бундай ўйнаш тўла тузилмаси ёзиб чиқилади ва имитация қилинадиган объектлар ва жараёнлар белгиланади.

Операцион (воқсий) ўйинлар. Бундай ўйинларда аниқ ўзига ҳос воқеа-ҳодисанинг бажарилиши машқ қилинади. Операцион ўйинлар иш жараёнига ҳос моделлаштирилади.

Роль ижро этиш ўйинлари. Унда аниқ шахснинг хулқи, хатти-ҳаракати, ўз вазифалари ва мажбуриятларини бажарилиш тактикаси машқ қилинади.

Тадбиркорлик театри. Бунда қандайдир вазият ва ундаги кишининг хулқи ўйналади. Бу ўйиннинг асосий вазифаси турли ҳолатларда

муължални тўғри баҳолай олишни ўргатиш, ўзининг хулқига тўғри баҳо бериш, бошқа кишиларнинг имкониятларини баҳолай олиш, улар билан мулоқот ўрната олишга ўргатишидир.

Психодрама ва социодрама. Бу ҳам ўзига хос «театр», лекин ижтимоий психологик мақсадни кўзлайди: Унинг асосий мақсади жамоада вазиятни ҳис қила олиш, бошқа кишининг ҳолатини ўзгартириш ва унга баҳо бериш, у билан самарали мулоқотга кириша олишни шакллантириш ҳисобланади.

Тадбиркорлик ўйинлари технологияси 4-02 жадвалда тасвирланган (Г.К.Селевко варианты).

Бу технология тайёргарлик даврини ҳам ўз ичига олади. У сценарийни ёзиб чиқиш, вазият ва объектларни шартли белгилар асосида тасвирлашдан бошланади. Сценарий машғулотнинг ўқув мақсади, ўрганилаётган муаммонинг тавсифи, кўйилган вазифани асослаш, ўйиннинг режаси, вазиятнинг мазмуни ва қатнашувчи шахсларнинг тавсифини ўз ичига олади.

Ўйинга киришиш. Бу босқичда иш режими аниқланади, машғулотнинг бош мақсади шакллантирилади, муаммони кўйиш ва вазиятни танлаш асосланади.

Ўтказиш босқичи. У ўйин жараёнидир. Ўйин бошлангач, ҳеч ким унга аралашмайди ва унинг боришини ўзгартира олмайди. Ўйинни фақат уни бошқарувчи тузатиб бориши мумкин.

Таҳлил босқичи. Ўйин натижалари муҳокама қилинади ва баҳоланади. Бу босқичда экспертларнинг фикрлари эпитилади, ўзаро фикр алмашинади, талабалар ўз хатти ҳаракатлари ва хулосаларини химоя қиладилар.

Шундай қилиб, тадбиркорлик ва эвристик ўйинлар бўлғуси мутахассиснинг илмий-ижодий тажрибаларини ривожлантириш учун катта имкониятлар яратади.

Олий мактаб муаммоларининг тадқиқотчилари қуйидаги тадбиркорлик ва эвристик ўйин турларини фарқлайдилар:

1. Мутахассислар орасида ўз вазифаларини, дастурлар ва роллари-ни тақсим қилиш асосидаги тадбиркорлик ва эвристик ўйинлар. Бундай мутахассислар сирасига қуйидагилар киради:

- *келгусида ишлаш кутилаётган муассасада фаол ижодий ишловчиларни ва уларни ишлаб чиқишда, аниқлаш билан банд бўлган «вазифа тадқиқотчилари»;*
- *ижодий гуруҳдаги барча иштирокчиларнинг фаоллиги сатҳида шу гуруҳнинг ўзига хос катализаторлик вазифасини бажарувчи «фаоллаштирувчилар»;*
- *илмий муаммонинг ечимига ёрдам берадиган йўللار ва бетакрор фикрлар таклиф қилувчи «гоялар ишлаб чиқувчи» талабалар;*
- *гояларнинг туғилишига ва уларнинг бошқа ижодий гуруҳ аъзолари томонидан идрок қилинишига ёрдам берадиган «резонатор» (тарқатувчи) талабалар;*

Тадбиркорлик ўйинларининг технологик схемаси

Тайёргарлик босқичи	Ўйинни чиқиш	<ul style="list-style-type: none"> • сценарий яратиш • тадбиркорлик ўйини режаси • ўйиннинг умумий тавсифи • йўл-йўриқлар мазмуни • моддий таъминот тайёргарлиги
	Ўйинга киришиш	<ul style="list-style-type: none"> • муаммо, мақсадни аниқлаб олиш • шартлари, йўл-йўриқлар бериш • регламент, қоидалар • ролларга тақсим қилиш • гуруҳни шакллантириш • маслаҳат (консультация).
Ўтказиш босқичи	Вазифани бўлиб чиқиш	<ul style="list-style-type: none"> • манбалар бўйича ишлаш • тренинг • «фикрлаш хужуми» • ўйин техникаси устида ишлаш
	Гуруҳлараро мунозара	<ul style="list-style-type: none"> • гуруҳларнинг чиқишлари (фикрлари) • натижани ҳимоя қилиш • мунозара қоидаси • экспертлар иши
Таҳлил ва умумлаштириш босқичи		<ul style="list-style-type: none"> • ўйинни тўхтатиш • таҳлил, рефлексия • ўйинни баҳолаш ва ўз-ўзини баҳолаш • хулосалар ва умумлаштиришлар • тавсиялар

• *ижодий гуруҳдаги барча иштирокчиларнинг фаоллиги сатҳида шу гуруҳнинг ўзига хос катализаторлик вазифасини бажарувчи «фаоллаштирувчилар»;*

• *илмий муаммонинг ечимига ёрдам берадиган йўллар ва бастак-рор фикрлар таклиф қилувчи «ғоялар ишлаб чиқувчи» талабалар;*

• *ғояларнинг туғилишига ва уларнинг бошқа ижодий гуруҳ аъзолари томонидан идрок қилинишига ёрдам берадиган «резонатор» (тарқатувчи) талабалар;*

• *муаммони ечишнинг энг мақбул (оптималь) вариантини қайта ишлаб чиқиш ва топши билан банд бўлган «назоратчи» талабалар.*

Бундай ўйинларни муайян объектда ўтказиш мақсадга мувофиқдир. Раҳбарлар ва ўқитувчилар олдиндан ролларни белгилаб қўядилар. Масалан, агар ўйин конструкторлик бюросининг тузилмасини ўзилаштиришга қаратилган бўлса, қуйидагилар белгиланади:

- «КБ бошлиги»;
- «Бош конструктор»;
- «Ихтирочи»;
- «Оппонент»;
- «Чизмақаш»;
- «текширувчи»;
- «маслаҳатчи»;
- «назоратчи» ва б.

Шундан сўни қуйидагилар тузиб чиқилади:

• *ҳар бирининг эгаллайдиган вазифалари ва хатти-ҳаракатлари баҳоси бўйича йўриқнома;*

• *ўйин жараёнининг асосий даврийлиги бўйича дастур ишлаб чиқилади.*

Ўйин жараёнида тортишиш, мусобақаланиш (баҳс-мунозара юртиш), руҳиятининг бўлишини таъминлаш зарур.

Ўйин ўтказиш чоғида «бюрогмачи» ролини бажарувчи раҳбар у ёки бу тадбирларнинг бажарилиш сифатига ва бу тадбирларда роль ижро этган (қатнашган, илтирок этган) талабаларга баҳо беради. Шу баҳолар асосида бутун гуруҳнинг ҳамда алоҳида талабаларнинг роль ижро этиши баҳоси чиқарилади.

Бундай ўйинларни ташкил этиш бўлгуси мутахассис қобилиятини диагностика қилишни тақозо қилади. Шу мақсадда талабаларни роль ижро этишларини алмаштириб туриш ҳам тавсия этилади, чунки ҳар бир талаба у ёки бу ролда ўз имкониятларини синаб кўра олсин, яъни «оддий»дан «КБ бошлиги» даражасидаги ролларни ижро этишга имконият берилсин.

2. Ижодий фаолиятнинг бирор босқичида муайян стратегия, тактика ва методларни қўллаш малакасини шакллантиришга қаратилган тадбиркорлик ва роль ўйинлари.

Масалан, «Илмий-тадқиқот ишларида маъруза, мунозара» тарзидаги ўйин.

Бу ўйиндаги асосий роллар қуйидагича бўлиши мумкин:

«Бошловчилар» - ўқитувчи, ишлаб чиқариш мутахассиси;

«Пешқадамлар» - муҳокама қилинадиган муаммонинг муайян мисолига бўйича вазиятни тасаввур қила оладиган маърузачилар;

«Безакчилар» - пешқадамларнинг маърузалари ва чиқишларини кўргазмали тасаввур этишлари ва тушунтиришларини таъминловчи ўйин иштирокчилари.

«Ассистентлар» пешқадамлар ёрдамчилари бўлиб, улар пешқадамларга ва оппонентларга кўргазмали чиқишларига ёрдам берувчи ўйин иштирокчилари.

«Расмий оппонентлар» - пешқадамларнинг маърузаси ва бошқа материаллар бўйича расмий танқидий руҳда чиқиш қилувчилар;

«Норасмий оппонентлар» - муаммо бўйича гуруҳ бўлиб ёки мустақил илмий-тадқиқот олиб борувчи барча бошқа талабалар – ўйин иштирокчилари;

«Чалғитувчилар» - корхона ёки илмий муассасада қўшимча салбий ҳодиса, фактларини баён қилиш асосида ўйин иштирокчиларининг фаоллигига сабаб бўладиган саволлар қўйиши лозим бўлган ўйин иштирокчилари. Корхона ёки илмий муассаса мутахассислари, олий ўқув юрти ўқитувчилари, илмий ходимлари, аспирант, талабалари бу «вазифа»ни бажаришлари мумкин.

«Регистраторлар» - мунозараларни ёзиб олувчи ўйин иштирокчилари;

«Экспертлар» - маъруза муҳокамасидаги чиқишлар ва счмнинг гуруҳ бўлиб қабул қилиниши бўйича объектив баҳо берувчи ўйин иштирокчилари. Бу вазифада корхона ва илмий муассаса мутахассислари, олий ўқув юрти ўқитувчилари ва илмий ходимлари, аспирант ва талабалар қатнашишлари мумкин.

Бундай ўйинларда қўйидаги асосий вазифалар ҳал қилинади:

- *бўлгуси мутахассисни ахборотлар алмашишга ўргатиш;*
- *уларда ўз нуқтаи назарларининг асослаш ва ҳимоя қилиш, бошқа кишиларнинг гояларига кириб бора олиш, гуруҳ бўлиб счм қабул қила олиш малакасини шакллантириш.*

Ўйин-мунозаралар бўлгуси мутахассисда илмий-ишлаб чиқариш муаммосини кўя билиш ва счишга, мустақил фикрлашга, объективликка инсбатан қизқишни шакллантиради, муаммоларни қўйиш, уни муҳокама қилиш, уларни счишда ўзини тута билиш кўникмаларини ҳосил қилади.

Ўйин- мунозаралар муайян муаммо бўйича баҳсларни танқид этилишини кўзда тутди.

Баҳс муаммони муҳокама қилиш жараёнидир. Унинг усули эса гуруҳ бўлиб тадқиқ қилишдир. Унда ҳар бир иштирокчи ҳамсуҳбати (рақиб)нинг фикрини асослаш, уни илкор этиш орқали ҳақиқатни тиклашда ўз монополиясини ўрнатади.

Баҳс мунозара боришининг турли вариантлари мавжуд:

Эвристик ёндашувда томонлардан бири муаммонинг счми бўйича ўзининг ёндашувини қабул қилишга уринмасдан ишонтариш методи, ички туйғу, соғлом ақлдан фойдаланган ҳолда баҳс иштирокчиларини ўзининг нуқтаи назарига оғдириб олади.

Мантикий ёндашувдаги баҳста ўта мустаҳкам мантикий таҳлил ва далил-исботлар характерли бўлиб, унинг воситасида иштирокчилар яқиний хулосаларга келадилар.

Сўфисна ёндашув. Унда томонлардан бири ўз рақибини донолик қилиб мағлуб қилиши ҳам мумкин.

Авторитар ёндашув. Унда томонлардан бири ўзининг обрўсидан фойдаланиб, ўз нуқтаи назарини ўтказиши мумкин.

Танқидий ёндашув. Бахс иштирокчиларидан баъзилари ўз рақибининг фақат камчилиги, кучсиз ўрни ва мавқеига диққатни жалб қилади ва, аксинча, рақибининг фикридаги ижобий унсурларни кўришга интилмади ва муаммонинг счими бўйича ўз таклифларини ҳам бера олмайди.

Догматик ёндашув. Унда томонлардан бири бахсни ҳақиқатни ўз манфаати учун ўзининг шахсий мақсадларига мувофиқ келадиган томонга бошлаб кетади.

Прагматик ёндашув. Иштирок этувчилардан бири ва ҳар бир томон фақатгина ҳақиқатни ўрнатиш учунгина бахс юритмайди, балки ундан ўзларининг яширин ва бахс иштирокчиларига маълум бўлмаган амалий манфаатларига буриш учун фойдаланади.

Бахсни ўтказишда қуйидаги қоидаларга аҳамият бериш лозим:

- *оппонентининг ўз фикрини асословчи сўзини тинглаб, кузатиб бориши;*
- *оппонентини сўзлашдан тўхтатиб қўйишга шоянмаслиги;*
- *майда-чуйда деталларга эътибор қаратмаслиги, энг муҳимини кўришга, тушунишга ҳаракат қилиши;*
- *кучсиз ўринлар, далил-исботлар, мисолларни топиши ва таҳлил қилиши;*
- *оппонентини ўздан кучли деб ҳисобламаслик;*
- *ўзига ҳаддан ташқари бини қўйиш ва ишонини ружу бермаслик;*

• *қўрқини-рақиб олдида мағлубият эканлигини эсда туттиш.*

Намуна «Баҳсда ғолиб келиш санъати» (П.И. Пидкасистой томонидан ишлаб чиқилган) ўйини.

Бу ўйин 2,3 соатга мўлжалланган.

Ўйиннинг мақсади – талабаларнинг бахс-мунозара олиб бориш малакалари ва қобилиятларини ривожлантириш ва баҳолаш.

Мунозара – бахснинг муаммолари. Бахс-мунозарага олиб чиқиладиган муаммо талабалар учун долзарб ва кизиқarli бўлиши керак.

Намуна тариқасида қуйидаги саволларни қўйиш мумкин:

1. Менинг ижодий, рақобатбардошлик шахсиятим ғояси қандай?
2. Шахснинг ижодий, зиёлилик, рақобатбардошлик хусусияти нималарда кўринади?
3. Шахснинг мустақил ривожланиш жараёнини мен қандай тасаввур қиламан?
4. Бозор иқтисоди муносабатлари шароитида ўзимни қандай унга баҳшида қиламан?

Ўйин иштирокчиларининг роллари ва вазифалари.

Бошловчи –ўқитувчи ўйиннинг маъноси, асосий босқичлари ва иштирокчиларнинг вазифаларини айтиб беради.

Икки рақобатбардош 7-10 кишидан иборат гуруҳлар юқоридаги саволлар бўйича мунозарага киришадилар.

Бошловчи-ўқитувчи ўйинни лозим топган оқимга йўллаб туради, унинг аъзолари фаоллигини таъминлаб туради, мунозаранинг тўғрилигини кузатади, унга яқун ясайди.

Эксперт – талабалар мунозара иштирокчиларига баҳо беради, гуруҳга ва унинг аъзоларига қуйидаги меъёрларга асосланган ҳолда баҳо қўяди:

- а) ифоданинг манتيқийлиги ва асосланганлиги;
- б) нутқ маданияти, нотиклик саъвати усулларини эгайлаганлиги;
- в) хулосаларнинг исботлилиги;
- г) баҳо усулларидан ранг-баранг ва самарали фойдаланиши;
- д) саволлар қўя олиши ва б.

Ўйин босқичлари

Биринчи босқич ташкилий босқичдир. Унда рақобатга киришувчи жамоалар ва экспертлар гуруҳи шакллантирилади. Ўқитувчи ўйиннинг мақсади ва қоидаларини баён қилиб беради.

Иккинчи босқич ўйин жараёнидир. Ўйин давомида жамоалар олишлари мумкин ва унда мунозарани қутқилмаган даражада янги ўйлаш ва тоғлиқ имкониятига эга бўлади.

Учинчи босқич ўйинга яқун яшайдир. Бу босқичда экспертларнинг ҳар бирига ўз мулоҳазаларини билдириш учун имконият берилди, улар эса ўз баҳоларининг меъёрларини ҳамда баҳо-мунозара иштирокчиларининг чиқишлари натижаларини асослаб берадилар.

Экспертлар вазифаси:

- жамоанинг талабасини асослаш;
- а) ўйин иштирокчиларидан энг хушмуомала; б) энг ақлли; в) энг обрўли; г) энг ижодкорларини аниқлаб беради.

Ўйин якунида ўқитувчи ўйинни таҳлил қилиб беради ва яқун ясайди. Айниқса, ўқитувчи ўйиннинг бориши, унинг муваффақияти ва камчиликларига урғу бериши лозим. Шунингдек, истикболда эътибор берилиши керак бўлган муваффақиятли, мунозарали, ижодий вазиятларни фарқлаб бериши керак.

Ўйинли технологияларни амалга ошириш бўлгуси мутахассиснинг ижодий фаолиятини ривожлантириш методларидан фойдаланишни тақозо қилади.

Ижодий фаолият тажрибасини ривожлантириш методларига илмий тафаккурни жонлантириш, янги муаммоларни ечиш малакасини ишлаб чиқишга, муаммоларни ечишда онли изланишга олиб келадиган методлар тааллуқлидир.

Ижодий фаолиятни ривожлантириш методлари Г.С. Альтшуллер, О.Г. Богданова, А.В. Брушинский, Г. Мелхорн, Б.Миронов, П.Якобсон ва бошқалар томонидан ишлаб чиқилган.

Улар қуйидагилар:

Шароитни (муҳитни) мураккаблаштирадиган методлар

1. Вақт жиҳатдан чегараланган методлар. У муваффақият факторининг конструкторлик фаолиятига сезиларли таъсир этишни қайд қилишга асосланади: баъзиларда вақт жиҳатдан чегаралаш фаоллиқни оширади ва соқинлик ҳолатига қараганда, янада юқори натижаларни кўрсатади, бошқаларида (кўпинча) турли даражада ўз хулқини ўзгартиради, натижалари камайиб кетади ва ҳамма вақт ҳам охири ечимига эришилмайди; учинчиларида, вақт жиҳатдан чегаралаш уларни жилов-

лайди, талвасага туширади, улар пароканда бўладилар, васвасага берилди, кўпчилиги ёки бир қисми вазифани ечишдан бош торгадилар.

2. Тўсатдан таъқиқлаш. Жараённинг у ёки бу босқичида хатти-харакатларнинг қандайдир деталлар механизми таъқиқланади. Бу билан штамплар, конструкторлик фаолияти, мосламалар, қисмлар, деталларнинг машхур типларини кўллаш имкониятлари бузилишининг олди олинади.

3. Тезликда эскизлаш методи. Таабаларнинг конструкторлик фаолиятининг у ёки бу пайтида расм чизиш талаб қилинади, ўз фаолиятини бевосита назорат қилинишига конструкторлик ижодий жараёнини образлар воситасида бошқаришга, ёрдам берадиган миясига (хаёлига) келган барча конструкцияларни тасвирлайди.

4. Янги вариантлар методи вазифани, бошқача бажаришни талаб қилишда, яъни ечимнинг бир неча вариантлари бўлган ҳолда, унинг янги вариантини топиш ва бажаришда кўринади.

5. Ахборотлар танқислиги методи конструкторлик фаолиятининг биринчи босқичларида алоҳида фаоллик вазифаси қўйилганда қўлланади. Бунда вазифанинг бошланишида маълумотлар жуда оз бўлади.

6. Ахборотлар мўллиги методи вазифа қўйилган шароитда, ортик даражада маълумотлардан фойдаланишга асосланади.

7. Бемаъни методнинг моҳияти шундаки, унда мутлақо бажариб бўлмайдиган конструкторлик вазифаси (абдий двигателни яратишга ўхшаш) қўйилади.

8. Рекодификация методи. Унинг моҳияти шундаки, ҳодисаларни «кўчириш» фактлари билан боғлиқ янги ва бетакрор ҳолатларни ишлаб чиқиш мақсадида ҳодисаларни бошқача ифодалашдир, у «кашфиётлар майдони (матрица)» га асосланади. Рекодификацияни бир гилдан иккинчи тил (фанда кўпинча математика тили)га ўтказиш деб тушуна ҳам бўлади. Бироқ у барча рекордификация тили бўлиши мумкин эмас, график ифодалар, схемалар, таблицалар, диаграммалар ҳам рекордификация вазифасини бажариши мумкин.

Ижодий вазифаларни гуруҳ бўлиб ечиш методлари:

Дельфи методи – тавсия этилган сериядаги муқобиллардан энг яхшисини танлаб олишга ёрдам беради.

Гуруҳ аъзоларидан ҳар бир муқобилга муайян изчилликда баҳо бериш талаб қилинади. Тадбирни ўтказиш тартиби қуйидагича. Масалан, статистик методлар орқали 5та камчилик (дефект) сабаблари аниқланган. Қайси бири муҳим камчилик? Муҳокама иштирокчилари муаммони аввало муҳимлик даражасига кўра саралаб чиқадилар. Ўзлари учун муҳим ҳисобланган муқобилни биринчи ўринга, иккинчи даражаларини бешинчи ўринга қўядилар. Шундан сўнг ҳар бир муқобилга ҳар бир иштирокчи камчиликларнинг сабабларига тўхталган ҳолда 10 баллик тизим асосида баҳо қўйиб чиқади. Бунда энг юқори балл сифатида 1 ва энг паст 10 балл этиб белгиланади. Учинчи босқичда муқобилларнинг ҳар бири ўзаро кўпайтирилади ва ҳосила рақам топилади. Энг кам рақам тезликда ва биринчи навбатда бартараф қилинадиган сабабни билдиради. Ҳисоблашни осонлаштириш учун махсус жадвал (4.03) ясалиши мумкин.

Муқобилларни баҳолаш

М.К.	Муқобиллар														
	1			2			3			4			5		
	Т	Б	Х	Т	Б	Х	Т	Б	Х	Т	Б	Х	Т	Б	Х
А	4	7	28	3	4	12	1	1	1	2	3	6	5	10	50
Б	5	2	10	3	6	18	2	7	14	1	10	10	4	4	16
В	2	8	16	1	1	1	4	3	12	3	4	12	5	2	10
Г	5	10	50	4	5	20	3	4	12	2	3	6	1	1	1
Хосила	10 4			51			39			34			77		

Изоҳ: Т- тоифа баҳоси (1 дан 5 гача)

Б- балл бўйича баҳо (1 дан 10 гача)

Х- ҳосила (яъни Т+Б)

МК- муҳокама қатнашчилари

2. «Қора кути» методи. Бу метод асосида счиладиган муаммолар аниқ вазиятни таҳлил қилиш орқали амалга оширилади, яъни таҳлил давомида иштирокчилар беихтиср камчиликлар (дефектлар)нинг юзга келиши масалаларига тўхталадилар. Иштирокчиларни буна махсус, мақсадга мувофиқ қўйилган саволлар ундайди. Масалан, «Бу вазият нимага олиб келади?» ёки «Бу ҳолатда механизмлар иши қай даражада барқарор?» ва б. «Қора кути» методининг моҳияти шундаки, унда камчиликлар сабаби йўл-йўлакай аниқланади. Бунда кишиларнинг ижодий ташаббуслари ривожлантирилади.

3. Қунданик туғиш методи. Гуруҳнинг ҳар бир аъзосига ён чўнтак дафтарчаси тарқатилади. Унга, айтайлик, бир ҳафта давомида муҳокама қилинадиган муаммо бўйича туғилган фикрлар қайд қилиб борилади. Барча иштирокчиларнинг ёзиб борган фикрлари пешқадамлар томонидан таҳлил қилиниб, тайёрланган материал охири муҳокамага олиб чиқилади. Бу метод куйидаги жиҳатлари билан ажралиб туради: биринчидан, туғилган ғоя, аниқ рационал таклиф ўша гуруҳнинг фикри даражасига кўтарилади, иккинчидан, турли хилдаги тортишувлар, нуқтаи назарлар гуруҳ мажлисиғача ҳал қилинади, кескинлашган нуқтан назарлар ҳам текширилади.

4. 6-6 методи: Олти кишидан кам бўлмаган гуруҳ 6 минут давомида гуруҳ олдига турган муаммони ечишга ёрдам берадиган аниқ ғояни шакллантиришга ҳаракат қиладилар. Ҳар бир иштирокчи алоҳида саҳифаларга ўз фикрларини ёзиб боради. Бу жуда ихчам тарзда амалга оширилади: жипсликларнинг бузилиши, материалларнинг бузилиши, технологияларнинг бузилиши тарзида. Шундан сўнг гуруҳда барча тайёрланган рўйхатлар муҳокама қилинади.

Муҳокама жараёнида ўта хато қарашлар чиқариб ташланади, мунозарали масалаларга аниқлик киритилади, бошқа барча аниқланган хусусиятлар гуруҳлаштирилади. Вазифа – бир неча муҳим муқобилларни саралаб олиш, бинобарин, уларнинг миқдори иштирокчилар миқдorigа нисбатан кам бўлиши лозим.

5. Бевосита жамоа бўлиб «Фикрлар ҳужуми» («Мозговая атака») олиб бориш. Бу методдан мақсад мумкин қадар катта миқдордаги ғояларни йиғиш, талабаларни айни бир хил фикрлаш инерциясидан ҳоли қилиш, ижодий вазифаларни ечиш жараёнида дастлаб пайдо бўлган

фикрларни енгизишди. Бу метод А.Ф. Осборн томонидан тавсия этилган. Бу методнинг асосий тамойили ва қондаси баҳс иштирокчилари ишлаб чиққан ғоялар танқидини мутлақ тақиқлаш, ҳар қандай лукма ва ҳазил-мутоибани раъбатлантиришдир. Бу методдан фойдаланишнинг муваффақияти кўп жиҳатдан ўқитувчи – машғулот раҳбарига боғлиқ. «Фикрлар ҳужуми» иштирокчилари миқдори 15 кишидан ошмаслиги керак. Машғулотнинг давомийлиги бир соатгача.

6. Ялпи «Фикрлар ҳужуми». Бу метод Ж. Дональд Филипс томонидан ишлаб чиқилган. У катта гуруҳларда (20дан 60тагача бўлган) янги ғоялар ишлаб чиқиш самарадорлигини сезиларли даражада оширишни таъминлайди. Барча иштирокчилар кичик-кичик 5-6 кишидан иборат гуруҳларга бўлинади ва ҳар бир кичик гуруҳ ҳал қилинадиган ижодий вазифа ва муаммо бўйича 15минут давомида мустақил равишда тўғри «Фикрлар ҳужуми» ўтказилади. Шундан сўнг ҳар бир кичик гуруҳ вакили ўз гуруҳларида ишлаб чиқилган ғоя ҳақида ахборот берадилар ва ўқитувчи раҳбарлигида жамоа бўлиб унга баҳо берадилар ва улардан энг яхшилари, бетақоррлари танлаб олинади.

7. «Фикрларнинг шиддатли ҳужуми» - деструктив берилган баҳо билан диалог. Бу метод Е.А. Александров томонидан таклиф қилинган ва Г.Я. Буш томонидан ўзгартирилиб йўлга қўйилган. Диалогнинг моҳияти шундаки, жамоа бўлиб ғоялар ишлаб чиқишда иштирокчиларнинг ижодий имкониятлари фаоллаштирилади ва унга зид ғоялар қўйилади.

Машғулот босқичма-босқич қуйидаги тарзда ўтказилади:

1-босқич. Миқдор ва психологик мулоқотни жиҳатидан мақбул кичик гуруҳларни шакллантириш;

2-босқич. Вазифа, муаммодан келиб чиқадиган мақсадларни ифодалаш;

3-босқич. Тўғридан-тўғри «Фикрлар ҳужуми» қондасига асосан ҳар бир гуруҳда ғоялар ишлаб чиқиш;

4-босқич. Ғояларни тартибга солиш ва таснифлаш;

5-босқич. Ғояларни деструктивлаш, яъни амалга ошириш имкониятига қараб баҳолаш;

6-босқич. Аввалги босқичларда билдирилган танқидий мулоҳазаларга баҳо бериш.

Иштирокчилар: 1) ғоялар ишлаб чиқувчи; 2) муаммоли вазиятни таҳлил қилиш ва ғояларни баҳоловчи; 3) зид (қарши) ғояларни ишлаб чиқувчи гуруҳларга бўлинадиган бўлса, самарали натижага эришиш мумкин.

8. Кейинги даврларда «Яширин фикрларнинг шиддатли ҳужуми» шаклидаги метод кенг ривожланимоқда. Бу методнинг келиб чиқиш моҳияти шундай: ҳар бир киши ҳам ижодий меҳнат қила олмайди, бегона шахслар олдида, айниқса, бегона шахслар баҳсга аралашиб турганда ғоялар ишлаб чиқа олмайди, лекин уларнинг ғоялар ишлаб чиқишга укувлари бор, балки улар ёлғизликка ва сокинликка муҳтож бўлади. Шу туфайли «яширин фикрлар ҳужуми» да икки ғоя ишлаб чиқувчи гуруҳча: бири- одатдаги фикрларнинг шиддатли ҳужуми давомида ғояни олға сурувчилар; иккинчиси – яширин, яъни улар биринчи гуруҳ муҳокамаларида катнашмайдилар, улар учун «яширин хона» ташкил этилади ва жойлаштирилади.

Улар телемонитор воситасида биринчи гуруҳнинг бахсларини кузатишлар ҳамда юзага келган ғояларни ўз дафтарчаларига ёзиб борадилар ва уларни «эксперт»ларга узатадилар.

9. Синектика методи. У 1960 йилда АҚШда У.Гордон томонидан ишлаб чиқилган. Бу метод талабаларга муамманинг унсурларини ифодалашга, ижоднинг бош мақсадини ажратишга олишга, турли хил характердаги вазифаларни ечишнинг ҳар хил нусхаларини излашга ёрдам беради ва улар куйидаги шаклга эга бўлади: бевосита (маълум бир вазифанинг ечилишига ўхшатиб ечилади), шахсий (объектдаги берилган вазифа образига киришга уриниб кўриш ва шу нуктага назардан фикрлашга ҳаракат қилиб кўриш), рамзий (икки жумла билан вазифанинг образли моҳиятини айтиб бериш), хаёлий (гўёки эртақлардан икки бу вазифани ечадилар). Бу билан бўлғуси мутахассисда абстракциялаш малакаси, муҳокама предметдан ўзини фикран олиб қочиш, ақл юритиш мойиллиги, хаёлот, бахсларга киришиб кета олиш, боғлашиб қолиш ҳавфи бўлган ғоялардан узоқлашиш, бошқалар фикрини тинглаш, сафдоши билдирган ғояларга нисбатан чидамли бўлиш, одатдагилар ичидан ғайри одатийларини, ғайри одатийлар ичидан одатдагиларини топиш, аналоглардан унумли фойдаланиш каби синектик фикрлашга бўлган қобилият шаклланади.

10. Техник счимларнинг морфологик таҳлили ва синтези. Бу метод швейцариялик астрофизик Цвикки томонидан ишлаб чиқилган. Ўрганилиши лозим бўлган техник тизим таркибий қисмлари ёки функционал морфологик белгиларидан иборат бўлган таркибнинг рўйхатидан аниқ муқобиллари, техник ифодалари ажратиш олинади; улар морфологик кути ёки матрица деб номланган жадваллар шаклида жойлашади ва ажралиб турган белгилар вариантларини бирлаштириб саралаб олиш орқали янги вазифалар счими аниқланади. Морфологик таҳлилда бўлғуси мутахассислар техник вазифалар счими унсурларининг ҳар гомонлама комбинациясини ясашга урганадилар, чунки бу метод куйидаги тамойилга асосланган: техник характердаги ижодий вазифаларни ечишда мувофиқлаштирувчи ўқлар ёрдамида объектнинг муҳим тавсифларининг фарқлаб оладилар. Унга куйидагилар кирди:

- вазифаларни аниқ ифодалаш, янги ифодаларни топишга уриниш, иккинчи даражали ва ўхшаш вазифаларни аниқлаш, улардан энг муҳимини ажратиш олиш;
- счимлардаги мавжуд камчиликлар, уларнинг асосий тамойиллари ва янги таклифларни сапаб кўрсатиш;
- хаёлий, биологик, иқтисодий, молекуляр ва бошқа аналогларни хомаки режалаштириш;
- математик, гидравлик, электрон, механик ва бошқа моделларни ясаш (улар аслида аналогларга қиёсланган ғояларни ифода қилади);
- вариантлар, гобеликлар, бўлғуси алоқалар, мантқий ўхшашликларни ўрнатиш;
- бу ишдан мулақо хабари йўқ баъзи кишиларнинг фикрларини билиш ва б.

11. Функционал – фойдали таҳлил методи. Бу методнинг яратувчилари сифатида Пермлик муҳандис Ю.М. Соболев ва Л.Майез бошчилигидаги Американинг «Женерал электрик» фирмасининг муҳандислари дир.

Бу техник объектларнинг техник-иқтисодий методи бўлиб, уларнинг истеъмолчилик ўзига хослиги ва бу ўзига хосликни таъминловчи чикимлар ўртасидаги муносабатларни яхшилашга хизмат қилади. Бу методнинг моҳияти шундаки, объектга бажарилиши лозим бўлган амаллар ва истеъмолчи талаблари нуктаи назардан ёндошади. Бу метод бир қатор мураккаб конструкцияларга ишлов бериш, уларнинг технолоиклиги, самарасиз чикимларга қарши «марказлашган ҳужум» ташкил этиш, моддий ва меҳнат омилларидан самарали фойдаланишни оширишни ҳал қилишда иқтисодий самарадор метод ҳисобланади. Мамлакатимиздаги илмий ташкилотлар ва корхоналарнинг ҳўжалик ҳисоби ва ўз-ўзини маблағ билан таъминлашга ўтилиши бу методдан кенг фойдаланиш лозимлигини кўрсатади. Шунингдек, функционал-фойдали таҳлил асослари олий мактабда бўлгуси мутахассистадқиқотчиларга (конструкторлар, технололар) дарс сифатида ўтилиши лозим. Бу эса олий ўқув юртини битиргандан сўнг бориб ишлайдиган илмий ташкилот (корхона)да маҳсулотлар конструкциясини, уни тайёрлаш технологиясини яхшилашнинг аниқ йўлларини аниқлашга янги имкониятлардан келиб чиқиб ишлаб чиқариш ва усқуналарни ишлатиш ҳамда ортиқ даражадаги сарф-ҳаражатларни бартараф қилишга имкон беради. Масача шундаки, функционал-фойдали таҳлилни нуктаи назардан қаралганда, маҳсулот ишлаб чиқаришнинг барча сарф-ҳаражатлари фойдали ва фойдасиз ҳамда ортиқча деб тақсим қилинади. Кейингилари яққол кўришиб турган ва беҳуда сарфлар дир. Бу метод бўйича ўқитишнинг самарадорлигини ошириш учун мамлакат олий ўқув юртларида тўпланган тажрибалардан фойдаланиб, функционал-фойдали таҳлил ва конструкцияларнинг технолоиклиги бўйича махсус курслар ишлаб чиқиш зарур дир.

11. «АРИЗ - ТРИЗ» методи. Г.С. Альтшуллер ва унинг мактаби томонидан ишлаб чиқилган. Бу методлар синов ва камчиликлар ҳамда уларнинг бошқа модификацияларидан сезиларли фарқ қилади. Улар кўр-кўрона қидиришдан кўра техник тизимларни ривожлантириш қонуниятларига бўйсунган мантиқий операциялар тизими асосига қурилган. Назариянинг асосий ғояси: техник тизимлар ўз ҳолича эмас, балки яратувчилик вазифаларини онгли ва мақсадга мувофиқ ечишда фойдаланиш мумкин бўлган муайян қонунлар асосида юзага келади ва ривожланади.

Бу вазифаларни ечиш жараёнини техник зиддиятларни аниқлаш, таҳлил этиш ва ечиш деб қараш лозим бўлади, белгиланган вазифаларни қўллаш методикаси эса техника ва технологияни яратишдаги илмий-техник зиддиятларни ажратиб олиш, аниқлаш ва ҳал қилиш бўйича мунтазам равишда муайян ҳаракатларни бажариш дир. Тизим ўз ичига бундай зиддиятларни ҳал қилишга ёрдам берувчи ўзига хос янгиловчи операторларнинг 40 та усулларини қамраб олади. Улардан айримлари қуйидагилар:

1.«Таксим қилиш»: а) объектни мустақил қисмларга бўлиш; б) объектни бўлақларга бўлиб бажариш; в) таксимлаш даражасини кенгайтириш.

2.«Буглаш»: а) айти ёки ёндош операциялари учун мўлжалланган объектларни бириштириш; б) айти ва ёндош операцияларни бириштириш.

3. «Оналик»: а) бир объектни иккинчи объект ичига ва ўз навбатида унинг ичига учинчи объектни жойлаштириш; б) бир объектни тўғридан-тўғри иккинчи объект орасидан ўтказиш.

4. «Чапталнк»: а) объектнинг ҳаракатдаги қисми ёки ташқи муҳитни кўзгалмас ҳолатга олиб келиш, аксинча, муқим ҳолатни ҳаракатдаги ҳолатга келтириш; б) вазифа шартлари талаб қилган ҳаракатлар ўрнига тескари ҳаракатни амалга ошириш; в) объектнинг «оёғини осмонга қилиб кўйиш» ва уни ўнглаш.

5. «Зарарни фойдага айлантириш»: а) зарарли факторлардан (масалан, муҳитга зарар етказадиган) ижобий самара беришда фойдаланиш; б) зарарли факторларни бошқа зарарли факторлар билан кўшиш асосида уни баргараф этиш; в) зарарли факторларни ортик даражада кучайтириш асосида уни безарар қилиш.

Хотима. Талабаларнинг ўқув фаолияти шахсий моҳият сифатида қабул қилинадиган ўқув мақсадларига онгли равишда қаратилган бўлиши лозим. Д.Б.Элькониш таъкидлайдики, ўқув фаолияти энг аввало шундай фаолиятки, унинг натижасида талабанинг (ўқувчида) ўзида ўзгариш юз беради. Бу фаолият ўз ҳолича ўзгаришдир. Унинг маҳсули, субъектнинг ўзида юз берган ўзгаришлардир.

4.4 Ўқитишнинг интерактив стратегияси

Олий мактаб ўқув жараёнида амалиётга ўқитиш интерактив методлари ва ўқитиш актив методларидан фойдаланиш бўйича интерактив курслари кенг кириб келмоқда. Бу йўналишдаги лойиҳалардан бири Джорс Сорос очик жамият ҳомийлиги ёрдамида Халқаро ўқувчилар Ассоциацияси ва Шимолий Айова Университети ҳамкорлигида яратилган кескин фикрлаш бўйича лойиҳа ҳисобланади.

Бизнинг ўқув кулапмамизда Женин Стил, Керт Мередис, Чарлос Темношлар томонидан тайёрланган кескин фикрлашнинг ривожлантириш мақсадида ўқиш ва ёзишга ўқитиш лойиҳаси материаллари берилди.

Кейинги баён этишларимизда «Кескин фикрлашнинг ривожлантириши асослари» жамланмасида материаллардан фойдаланамиз.

Ушбу лойиҳа бутун дунё педагоглари ҳамкорлигида амалга оширилади. Бушдай ҳамкорликдан мақад, ўрганаётган фандан қатъий назар ҳамма ёшдаги ўқувчиларнинг кескин фикрлашларини ривожлантиришга ёрдам берадиган методларни педагогикага тадбиқ этиш ҳисобланади.

Лойиҳа муаллифлари кескин фикрлашга бошидан ўрганиб чиқадилар.

Кескин фикрлаш бу аниқланган ҳолда, аналитик фикрлашдир. Маълумотларни одий тушуниш босқичининг якунловчиси эмас, балки бошланғич нуктаси ҳисобланади.

Кескин фикрлашни эгаллаб, инсон у ёки бошқа ғоялар билан та-нишади ва уларни амалга оширишда мумкин бўлган оқибагларни ўрга-тади.

Кескин фикрлаш- мураккаб фикрлаш жараёни бўлиб, маълумот-ларни қабул қилишдан бошланиб ва қарор қабул қилиш билан якунла-нади.

Кескин фикрлаш- ғояларни ва имкониятларни ижодий бирлашти-риш, маълумотлар, концепцияларни қайта тушуниш ҳамда қайта қуриш мураккаб жараёндир. Бу бир вақтда бир неча босқичларда содир бўла-диган актив ва интерактив идрок этиш жараёнидир.

Кескин фикрлаш- ҳар қандай ёшда ҳам содир бўладиган мураккаб фикрлаш жараёни.

Муаллифлар ишлаб чиққан кўн назарий база ҳисобланади.

Ўқитишнинг маъий стратегияси назарий асослари ана шундан ке-либ чиқиб, бу курс дарс ўқиши интерактив ва қизиқарли стратегияни таклиф этади, улар тингловчиларни ҳақиқий ўқув фаолиятга жалб этади.

Бу курс асосида дарс ўтиш ва ўқитиш уч босқичли моделдан иборат бўлади. Бу модель турли муаллифлар ва тадқиқотчилар томонидан турлича шаклда берилган, улар орасида Воган ва Эстенс (1986), Оги (1986), Жилкем ва Темпл (1986), Тирпи, ридеж ва Джерлар (1985) ка-бишар борлар.

Тахлил қилиш учун берилган бу модель фикрлашни ўқувчилар ун-га ўқув машғулотларидан олдин, машғулотлар вақтида ундан кейин жалб этишлари керак бўлган идрок этиш жараёни сифатида қаралган.

Ушбу курс тажрибага асосланган. Кескин фикрлаш жараёнини тахлил неча босқичдан иборат:

1. Уғотиш, чақириш босқичини тушунтириш (илгари олинган билимларни қайта эсга солиш)
2. Англаб этиш босқичини тушунтириш (янги мавзунини ўрганиш)
3. Мулоҳаза қилиш босқичини тушунтириш (янги билимларни мустаҳкамлаш)

Кескин фикрлашни ривожлантириш лойиҳаси муаллифлари билимлар фойдали бўлганида ва концептуал тушунарли бўлганидагина қимматга эга бўладилар деган фикрдан келиб чиқади. Ўзгариб турувчи дунёда муваффақи-ятли ҳаракатлар бажариш учун ўқувчилар эркинлиги ҳақида қарорга келиш ва маълумотларни танлаб олишни билишлари керак бўлади.

Ўқувчиларнинг фикрлаш жараёнларини ўрганиб чиқиб, (Келлинс ва Минглери, 1992) танқидий тахлил жараёни доимий мунтазам бўлиши керак деб таъкидлайдилар. Бу жараён фақатгина олинаётган маълумотларни тғри тушуниб олишга ёрдам бериб қолмай, балки кейинги мустақил фикрлаш ва рефлекслаштириш учун асос бўлиб ҳам хизмат қилиши керак.

Таълим ва ўқитиш асосларини таърифлаб муаллифлар ўқитишда қўллашга концептуаль базани таклиф этадилар, у фаннинг тури ва ўқитилиш йўли параллеллигига қарамай, синфларда аста – секин амалга оширилиши мумкин. Бундай ёндошиш ўқувчиларда танқидий тахлил қилишга, оқилона ва танқидий фикрлаш жараёнларини амалга оширишга, ўқувчиларнинг қобилиятларини ривожлантиради деб ҳисоблайдилар. Таклиф этилаётган модел қисман Воган ва Эстеслар ишлаб чиққан ва унинг кўринишини

Мередне ва Стил (1997)лар ўзгартирган ва кенгайтирган моделга асосланган.

Таълим ва ўқитиш асосларини тузувчилар унга ўқув контекстини киритишни, яъни дарснинг тузилмасини қуришни таклиф этишди.

Ўқитиш мазмунини ақлий ҳужумдан бошланади. Мисол учун Китг Хайнинг «Денгиз тошбақалари» деб номланган, кичик мақоласини ўқиб чиқиш таклиф этилади (мақола параграф иловасида берилган). Олдин ўқиб чиқиб денгиз тошбақалари ҳақида бироз ўйлаб олиш таклиф этилади. Бунинг учун муҳокама қилиш учун шерик танланади. 3-5минут давомида шериги билан ҳамкорликда тошбақалар ҳақида мавжуд билимлар ёзиб чиқилади. Мияга нима келса ҳаммасини ёзиб олиш керак. Ёзилган нарсанинг тўғри, нотўғрилиги аҳамиятга эга эмас, иложи борича кўпроқ маълумотлар ёзиш муҳимдир.

Шериклар муҳокамани якунлашларидан кейин, гуруҳлар аъзоларидан денгиз тошбақалари ҳақидаги ўз билимлари билан ўртоқлашишлари таклиф этилади.

Ўқувчилар ўз фикрларини ганириб берар эканлар, уларни доскадаги қоғозга ёзиб бориш керак. Хаар қандай келишмовчиликлар муҳокамага олиб чиқилиши керак. Ана шу иш жараёни давомида вақти-вақти билан айтилган гаплар тўғрими, деб савол бериб туриш зарур. Бундан ташқари, муҳокама этилётган саволлар бўйича ўртоқлик тортишувлари, турли фикрлар ва қарама-қарши фикрларга йўл бериб туриш мақсадга мувофиқ бўлади.

Кейинги босқич мақоланинг ўзини ўқиш бўлади. Бу ишга ажратилган бир соат, бир ярим соат бўлади (мақола нусхаси ҳамма болаларда бўлади ёки ўқитувчи ўқиб беради). Мақолани ўқишдан аввал самрални ёзиш ва ўқишга ёрдам берувчи ёзиш интерактив системаси методи тушунтирилади (INCEPT). Мақоладаги белгилар қуйидагилардан иборат бўлиши керак: «V»-«V» (ха) белгисини сиз билганингизга мос келади ёки биламан деб, ўйлаганингизга мос келади деб, ҳисоблаган жойга қўйинг.

«-» - сиз билганга мос келмайди, ёки сиз биламан деб Уйлаганга мос келмайди деб ҳисобласангиз «-»(минус) қўйинг.

«+» бу нарса сизга янгилик деб ҳисобласангиз «+» (плюс) қўйинг.

«?» - сиз тушунарли эмас ёки бу ҳақда тқ маълумот олишни истасангиз «?» белгини қўйинг.

Шундай қилиб, ўқиш жараёнида сизнинг белгиларингиз ва тушунчангизга мос тўртта белгилар қўйиб чиқилади. Хаар бир қаторни ва ҳар бир тушунчани белгилаб чиқиш мажбурий эмас. Бу белгилар ёрдамида маълумотлар ҳақида умумий тасаввурингизни акс эттириш керак.

Мақолани ўқиб бўлгандан кейин бу ўқилганларини шериги билан муҳокама қилиб олиш учун бир дақиқа танаффус таклиф этилади. Қайси билимлар тасдиқланди? Қандай Янги маълумотлар олдингиз? Қандай саволлар юзага келди?

Кейинги босқич тортишуви саволлар бўйича мулоҳазалар ва қўшимча билимлар манбаини излаш бўлади.

Бу босқичда қоғозга ёзилган фикрларга қайтиб ҳамма мақоланинг мазмунини муҳокама этади. Аввал ҳамма рози улган саволлар қу-

рилади. Кейин эса қарама-қаршиликлар муҳокама этилади. Бу ишларнинг ҳаммаси бир-бир ярим соат давом этиши керак.

Уйғотиш-чақириш – муҳокама этиш якунлангандан кейин бу босқичдан мақсад ҳаммасини орқага қайтариш ва қилинган ишларни таҳлил қилиб чиқиш эканини тушунтириш керак. Биринчи масала денгиз тошбақалари ҳақида нималарни билишларини анклаш, билимларини ҳаммасини эса олиш ва уларни ёзиб олишдан иборат эди.

Кейинги босқич гуруҳ бўлиб муҳокама этиш эди. Денгиз тошбақалари ҳақида нималарни билишларини хотирага олиш бу босқичдаги энг муҳим вазифа ҳисобланади. Бу босқич давомида ўқитувчи иложи борича ўзи камроқ гапириб, ўқувчилар гапиришига имкон бериши керак. Ўқитувчининг вазифаси ўқувчиларни йўналтириб туриш, уларни ўйлашга мажбур этишдан иборат, шу билан бирга ўқувчиларнинг фикрларини диққат билан эшитиши керак.

Биринчи босқичда фаолиятнинг бир неча идрок этиш турлари амалга оширилади.

Биринчидан, ўқувчи ўрганилаётган мавзу бўйича ўзи билганларини эса олишни фаол амалга оширилади. Бу эса уни ўз билимларини таҳлил қилишга мажбур этади ва кейинги мавзунини тўла ўрганишга интилиши зарурлиги ҳақида ўйлайди.

Эга олиш босқичининг иккинчи максали- ўқувчини фаолаштиришдан иборатдир. Ўқувчи мақсадга мувофиқ ўйлай бошлайди, ўзининг фикрларини ўзига тушунтира бошлаганиданна унинг иштироки фаол ҳисобланади.

Билимларини намойиш этиш (ўзига ва шеринга) оғзаки ёки ёзма нутқи ёрдамида фаол фикрлаш фаолияти мати содир бўлади. Шундай қилиб, олган билимларини англаб етиш даражасига қадри ва Янги билимларини ўзлаштириш учун насос бўлиб хизмат қилади.

Эга олишнинг учинчи босқичида таклиф этилаётган, кўриб чиқилаётган мавзу, унинг мақсади аниқланади ва қизиқишни уйғотади.

Мақсадларнинг икки тури мавжуд:

- Таклиф этилаётган мавзуда ўқитувчи қўйган мақсад

- Ўқувчилар мустақил танлаган мақсадлари

Мустақил танлаган мақсадлар ташқаридан таклиф этилган мақсадлардан кўра кучлироқ бўлади. Агарда мустаҳкам қизиқиш бўлмаса, ўқувчи фаолиятига интилиш пасаяди.

Денгиз тошбақалари ҳақидаги мақола мисолида қизиқиш ақлий ҳужум (рўйхат методи билан уйғотилади).

Гуруҳ бўлиб тортишувлар натижасида бу ғояларга «Аралашмаган» янгилари қушилади.

Бу Янги ғоялар ва танишувлардан баъзилари қарама-қарши хусусиятга эга бўлиши мумкин. Буларни синфда аниқлаб таҳлил этиш муҳим, чунки қарама-қаршиликлар шахсий саволларини вужудга келишига олиб келади. Шахсий саволлари эса ўқиш ва тушуниш учун ҳаракатлантирувчи куч бўлиши мумкин.

Америкалик тадқиқотчи (Пирсон 1990) тушунишни «Ўз саволларига жавоб топиш» деб таърифлашни таклиф этади.

Англаш.

Иккинчи босқич- англаш босқичи. Бу босқичда ўқувчи Янги ғоялар ва маълумотлар билан ишлайди. Бу алоқалар тинимсиз ўқиш, фильм томоша қилиш, хабарларни эшитиш ёки тажрибалар ўтказиш мақсадида бўлиши мумкин. Англаш босқичи давомида ўқувчи топириқларни бажаришда мустақил ва фаол иштирок этиши керак.

Янги маълумотлар билан танишиб чиққанидан кейин ўқувчига қуйидаги савол берилади: «Сизлар ҳозир қандай ишни бажардинглар?» ва ўйлаб олишга вақт берилади. Уларнинг шахсий ўқув тажрибалари муҳокама қилинади. Ўқувчилар фаоллигининг юқори даражасини қўллаб турувчи стратегиялардан бири ИНСЕРТ ҳисобланади:

Инсерт- ўқиш давомида ўз шахсию тушунишларини фаол кўриб чиқишга ёрдам берувчи кучни қурол ҳисобланади. Ўқувчи ўқиётганини охирига келиб, у ўқиган матндан ҳеч нарсани эслай олмаслиги ҳолати кўпчилик ўқувчилар учун одатий ҳол бўлади, шунинг учун матни ўқиётганида фаоллигини тўшаб туриш учун ИНСЕРТ ёрдам беради. Англаш босқичини амалга ошириш янгиликларни ўқиш учун аҳамиятга эга. Иккинчи босқичнинг асосий вазифаси- англаш босқичининг вазифаси- эса олиш босқичи давомида вужудга келтирилган фаолликни, ҳаракатлар кучини ва қизиқишнинг кўрсатишдан иборат бўлади. Ўқувчиларнинг ўз шахсий тушунчаларини кўриб чиқишлари бўйича уринишларини қўллаш муҳим вазифа ҳисобланади. Ўқувчилар ўз тушунчаларини кўриб чиқишлари жараёнида ўзларининг мавжуд тасавурларининг Янги маълумотлар билан солиштирадилар. илгари маълум бўлганлар билан янгиликларни англаб бөлаёдилар. Бу ҳолат биринчи расмда кинччи расм. Мавжуд бўлган ва Янги билимлар ўртасидаги боғлиқлик.

1-расм.

Бу расмга мувофиқ равишда ўқувчилар янгиликни яратиб учун мавжуд бўлган ва Янги билимларни ўртасида боғлиқлик ўрнатадилар. Фаоллигини ошириш ва тушунтириш мослаштириш жараёнини ташкил этишда мақсад аниқланади, таъқидий таҳлил таққослаш анализ ва синтез этилади.

Фикрлаш босқичи учинчи босқич ҳисобланади. Бу босқични ўқитиш жараёнида кўпинча эътибордан четда қолдирадилар, лекин бу босқич ҳам бошқалари каби муҳим ҳисобланади.

Айнан анна шу даврда ўқувчилар ўзларининг Янги босқичларини мустақамлайдилар ва ўз тасавурларига Янги тушунчалар киритиш учун уларни фаол қайта кўрадилар. Айнан анна шу босқичда ўқувчилар Янги билимларни ҳақиқатдан ўзларининг ошларига мустақамлаб оладилар.

Денгиз тошбақалари мисолида бу босқич турли усуллар билан амалга оширилади. Аввалига материалларни ўқишдан олдин тузилган рўйхатга асосан материалларни кўриб чиқиш ва муҳокама қилинганидан кейин эса ИНСЕРТ усулини қўллаб ўқиб чиқиш пайғида қилинган турли белгиларни намойиш этиш учун жадвал тузилади ва шундан кейин қушимча маълумотлар талаб этилишини аниқлаш учун гуруҳли тортишувлар ўтказилади. Буларнинг ҳаммаси ўқувчининг матнини қайта кўриб чиқиш ва унинг мазмунини ўйлаб чиқишга олиб келади. Фикрлаш босқичида бир неча муҳим мақсадлар ҳал этилади. Биринчидан, ўқувчилар Янги ғоялар ва маълумотларни ўз сўзлари билан ифода

этишга уриниб кўришлари керак. Бу Янги тасаввурларни тузиб олиш учун зарур бўлади. Ўқитиш натижалари узоқ сақланиб қолишлари ва тушуниш даражалари ҳар хил одамларда турлича бўлади. Тушунишнинг узоқ сақланиб қолиши Пирс ва Филдинглар томонидан 1951 йили ҳисоблаб чиқилган.

Унга биноан ўқувчилар англаб етган маълумотларини ўз сўзлари билан ифода этсалар, олган тушунчаларини яхши эслаб қоладилар. Тушунча ўз шахсий сўзлари билан фаол қайта ифода этилганида шахсий англаб етишган маъно пайдо бўлади. Иккинчидан, бу босқичда ўқувчилар ўртасида жонли ғоялар билан алмашишти ташкил этилади, у ўз Экспрессив сўз бойлиқларини кенгайтириш ҳамда бошқа ўқувчилар тасаввурлари билан танишиб олишга имкон беради.

Рефлекслаштириш босқичида тортишувлар бир қатор турли вазиятларни кўриб чиқиш имкониятини беради. Бу вақтда Янги маълумотларни билиб олиш турли усуллари билан танишиш янада қулай конструкцияларга олиб келади, улардаги билимлар янада самаралироқ ва улардан мақсадга мувофиқ фойдаланиш мумкин бўлади.

Бу босқичда ўқувчида куйидагиларни амалга ошириш мумкин:

- ўқувчиларнинг фикрлашларини фаоллаштириш;
- таълим (ўқиш) мақсадларини ажратиб кўрсатиш;
- фаол мунозараларга ёрдам бериш;
- ўқишга қизиқишни ошириш;
- фаол ўқув фаолиятини таъминлаш;
- Ўзгаришларни жонлантириш;
- ўқувчиларга турли фикрларни эшитишга ёрдам бериш;
- ўқувчилар ўз саволларини беришларига ёрдам бериш;
- Ўзини фикрини ифода этишга ёрдам бериш;
- Танқидий фикрлашга жалб этиш;
- Ўқитувчининг асосий вазифаси фаолиятга маълумотларни шунчаки етказиб бериш юзакигина эмас, балки мазмуни кўринишда сиртқи билим олишга ёрдам бериши керак. (Мередис ва Стил 1995).
- Ўқитувчи ҳам тенгдошга айланиши керак, ўқувчи фаол ўқишга интилиши;

Буларнинг ҳаммаси ўқувчининг шахсияти ўзгартиришга олиб келади, бу мустақкам билимлар эгаллашга шароит ҳисобланади. Ўқувчилар маълум даражада ўқитувчига айланадилар, синф эса ҳамкорлик бирлашмасига айланади. Шундай қилиб, танқидий фикрлаш одам ўзи билан илгари ва фикрлари ҳақида тушуниш ва рефлекслаштиришни кўзда тутати, лекин буни амалга ошириш учун ўз билимлари ва тушунчалари англаб етиш даражасига кўтариш керак. Кўпгина ўқувчилар ўзларининг илгариги билимларидан фойдалана олмайдилар, бу эса Янги маълумотларни тушунишни йўлларини ўйлаб чиқишларини қийинлаштиради. Улар ўзларини илгариги билимларидан фойдалана олмасликлари сабабли уларда нотўғри ва ҳатто қарама-қарши тасаввурлар қолиши мумкин, улар кейинги ўқишларида ҳалақит беради. Танқидий фикрлаш учун ўз билимлари даражасини аниқлаб олиш зарур.

Рефлекслаштириш ва танқидий таҳлил қилиш илгариги тасаввурлари Янги маълумотлар таъсири остида ўзгартира олиши, Янги билимларни илгариги тасаввурлари билан қандай қилиб бирлаштиришни ўйлаб, ижодий қараб чиқишни талаб этади. Одатда у ўз-ўзидан содир

бўлмайди. Ўқувчиларга илгариги мавжуд билимларни эсга олишга вақт бериш керак. Бу педагогик жараёни шундай ташкил этиш керакки, аввало ўқувчиларнинг билимлари аниқланиб олиниб ва тасаввурларини қайта кўришга олиб келинсин. Ривожлантирувчи фикрлашга ўқитиш, идрок эти шва теранроқ фикр ифода этиш жараёнлари билан боғлиқдир. Бу жараён ўқувчи билимлар мазмуни ҳақида ўйлаганида, яъни ғоялар ва тасаввурлар, маълумотлар ҳақида умумий билимлар ҳақида ўйлаганида идрок этувчи бўлиб қолади.

Аммо мавзу ўқувчилар қандай идрок этиш ҳақида ўйлашларидан ҳам иборат бўлиши мумкин. Масалан,

- «Мен бу ҳақда нима деб ўйлайман?»

- «Бу маълумот мен билган билимлар билан қандай мос келади, қандай боғланади?»

- «Бу маълумотни олганимдан кейин мен қандай қилиб бу ишни бошқача бажара оламан».

-«Бу ғоялар таъсири остида менинг қарашларим қандай ўзгаради?»

- Танқидий фикрловчилар — бу фаол фикрловчилардир, улар ўз тасаввурларини янгидан аниқлаб олиш учун, мунтазам ишлайдилар ва ўзлари ҳамда билимлари ўсиши жараёнида уларнинг дунёшлари қандай ўзгариши ҳақида ўйлайдилар. Ўқувчилар метаидрок этиш жараёнларини тушуниб ва назорат қила бошлаганларида, улар Янги ғояларини, Янги тасаввурларни, маълумотлар ҳамда тушунчаларни киритишнинг Янги йўлларига яхши қўлоқ соладиган ва тушунадиган бўладилар. Уларнинг тасаввурлари ҳаракатчанроқ ва мустаҳкам бўлади, чунки улар ўз қарашлари тизимини яхшироқ англаб ега бошлайдилар. Ўқувчиларнинг янги маълумот ҳақида фикрлаш қобилиятлари ўсади, чунки улар фикрлашлари ва уларни назорат қилишда кенг имкониятга эга бўладилар. Улар янги маълумотларни яхши қабул қилиб оладилар, чунки уларда янги билимларни илгаритилари билан бемалол бириштиришлари ўз қобилиятларига ишончлари ошди. Метаидрок этиш жараёнини бошқара оладиган ва танқидий ўйлай оладиган ўқувчилар турли кераксиз ҳаракатларни бажармайдилар.

Танқидий фикрлашни ривожлантиришда стратегиялар жадвалдан фойдаланиш тавсия этилади. Бу стратегиялар 2-расмда кўрсатилган.

2-расм.

Танқидий фикрлашни ривожлантириш асослари стратегиясининг ташкилий схемаси

Эсга олиш	Тушуниб олиш	Фикрлаш
Жуфт бўлиб ўқиш	Инсерт	Жуфт бўлиб муҳокама этиш
Гуруҳли ақлий ҳужум		Гуруҳ бўлиб муҳокама этиш
		График тузиш
		$V+ = ?$

Денгиз тошбақалари

Океанларда дунёдаги энг катта тошбақалар сузиб юрадилар. Бу жуда катта судралиб юрувчи жониворлар денгиз тошбақалари деб аталадилар. Агарда сиз ва сизнинг бутун оилангиз бир вақтда торозига турсангиз ҳам сизларнинг оғирлигингиздан бундай бир тошбақанинг оғирлиги катта бўлар эди.

Катта тиеритли тошбақалар Антрактик океан қирғоқлари яқинида ва Мексика кўрфазида учрайдиган беш турдаги тошбақалар ичида энг каттаси ҳисобланади. Улардан баъзилари 682 килограммдан ёки 1500 фундан ҳам оғирроқ бўладилар.

Тошбақаларни бошқа тўртта тури бўлиб - булар: коретта, ридли тошбақаси, ёлғон коретка ва катта тошбақалардир.

Улардан охиргиси - бу сиз зоомагазиндан сотиб олишингиз мумкин бўлган кичкина кўк тошбақа эмас, бироқ бу ҳам унинг қариндоши ҳисобланади. Денгиз тошбақалари миллион йиллар давомида бутун дунё бўйлаб, очик денгизларда ва қирғоқ бўйи кўрфазларида сузиб юрадилар. Улар океанда яшаш учун баҳайбат катталиқка эгадирлар. Уларнинг сузиши учун кучли сузгичлари бор, бундан ташқари сув тагида бир соатдан ортиқола олишлари учун кўкракларини ҳавога тўлдириш қобилиятига эгадирлар.

Катта қаттиқ косалари уларни кўплаб душманларидан ҳимоя қилади, лекин оч ақулалар учун баҳайбат тошбақалар ҳам иштаҳали бўлиб туюлади. Агарда тошбақага ҳужум қилинса, у ўзини кўтариб туриб, сузгичлари билан сувга ўраб ҳужум қилаётганларни қурқитиши мумкин.

Тошбақалар денгизларда гала-гала бўлиб сузиб юрадилар. Бир гуруҳ тошбақалар йил давомида минглаб километрлар сузиб ўтиши мумкин. Улар кўп вақтларини денгиз юзасида ва ухлаб ўтказадилар. Баъзида денгизга қуйиладиган дилеларга сузиб киришлари мумкин шунда уларни балиқчилар қармоқ билан овлайдилар. Лекин тошбақалар сузгичи билан бир ҳаракатланишда қармоқни узиб юборадилар. Кўпчилик балиқчилар ўз қармоқларидан узилиб чиқиб кетган катта балиқ аслида, тошбақа бўлганини билганларида эди, жуда ҳам хайрон бўлар эдилар. Денгиз тошбақалар турли хил озуқа топадилар. Кўпинча, улар балиқ билан озикланадилар, лекин баъзан денгиз ўсимликларини ҳам қанларни, тошбақалар, устрица, криветка, хатто медузаларни ҳам ейдилар. Биз бу баҳайбат денгиз мавжудотлари ҳақида жуда кам биламиз. Уларни деярли фақатгина хайвонот боғларида ёки катта аквариумлардагина кўришимиз мумкин, лекин биламизки, улар денгизларда катта масофаларни сузиб ўтиб, баҳорда ёки ёзда ҳар йили тухум қўйиш учун бир жойга қайтиб келадилар. Америка Қўшма Штатларида уларни кўнайиш жойлари Шимолий Королинадан, то Техас қирғоқлари бўйлаб жойлашган.

Ёз кечаларида сув кўтарилиши пайтида катта она тошбақалар уя қуриш ва тухум қўйиш учун қирғоққа чиқиб келадилар. Уларнинг ҳар бири қирғоқда тухум қўйиш учун қулай жойни излаб топгушларига қадар ҳаракатланиб юрадилар, у тўртта сузгичидан фойдаланиб қумда катта чуқур қазийдилар, шундан кейин фақат орқа сузгичлари ёрдамида қумда думалок тешик очадилар. Улар аста-секинлик билан эҳтиёт бўлиб чуқурчалар кумни чиқариб ташлайдилар. Чуқурча керакли шаклга эга бўлганида - одатда чуқурлиги 60см (2 фут), кенлиги 25 см

(10 дюм) атрофида бўлади- у казишни тўхтатади ва тухумларини қўя бошлайди.

Тухумларни қўя бошлаганида кўзларидан ёши оқшига эътибор бермай қўяди. Унинг кўзидан катта-к5атта «ёшлари» оқади.

Аслида у йиғламайди, унинг кўзлари доим хўлланиб туриши юзидаги кумни ювиб ташлашга ёрдам беради.

Она тошбақага 100 тадан то 150 тагача тухум қўйиши учун 20 минут керак бўлади. Улар дум-думалоқ бўлиб гольф ўйини тўпи катталигида бўладилар, уларнинг пустилоғи қалин бўлади, шунинг учун кумга тушаётганида синмайди. Тошбақа дархол чуқурни кўмиб сузгичлари билан текислаб устидан яна кум сочиб қўяди, уячани ҳеч ким топиб олмаслиги учун. Бир неча минут дам олиб, у қоронғу оқсанга бурилади ва чарчаган ҳолда сувга тушиб боради ҳамда денгизга сузиб кетади. Унинг тухумлари куёшда қизийди ва улардан ёш тошбақачалар ёриб чиқади, улар ўз-ўзича ҳолга ташлаб қўйилади.

Кичик тошбақачалар тахминан 60 кундан кейин ёриб чиқадилар. Уларнинг катталиклари тошбақа турига қараб 1 дюмдан то 4 дюмгача бўлади. Умумий уришилари билан улар кумдан йўл очиб уячадан юкорига чиқадилар, уларни бу ерда еб қўйишга тайёр турган душманларни кутиб оладилар. Қирғоқда уларга снот-ёнулар, ёввойи итлар, ёввойи чқалар ва бошқа озуқа излаб юрган жониворлар дуч келади, денгизда эса катта баликлар кутиб турадилар, кичик тошбақалар денгизга сузиб кетганларидаг кейин улар билан нималар содир бўлишини ҳеч ким билмайди. Улар фақатгина катта бўлиб қолганларидан кейингина кўзга кўринадилар.

Улардан айримлари, жуда камларигина катта ёшга етадилар. Оналари шунчалик кўп тухум қўйганлари учун ҳам шунча душман бўлсада улардан жуда ҳам оз сонли вакиллар яшаб кетадилар. Лекин шунга қарамасдан ҳам тошбақалар сони охириги пайтларда камайиб бормоқда.

Инсонлар ҳам тошбақаларнинг тухумларини минглабинин йиғиб оғиб бозорларда сотар эдилар. Баъзи тошбақаларнинг тўшглари жуда ҳам мазали бўлади ва уларни ҳоёр ҳам тутиб олиб, шун овқат тайёрлаш давом этмоқда.

Кейинги вақтларда тошбақалар тухум қўйишлари учун уя қазийдиган қирғоқлар камайиб кетган. Анна шу қирғоқларни ҳам аста-секин инсон эгаллаб бормоқда.

АҚШ ҳукумати томонидан қуруқликда катта жойлар ажратилиб ёввойи жониворларнинг кўнлаб турларини сақлашга ҳаракат қилинмоқда, бундай ерларни қўриқхоналар деб аталади. Бу ерда улар бемалол яшашлари мумкин, одамлар уларга зарар келтирмайдилар. Жанубий Королинадаги Ромейн бурни ва Ажордтия штати қирғоғи яқинидаги Блендеат оролида 2 га тошбақалар уя қурадиган кўриқхоналар мавжуд.

Ҳозирги вақтда денгиз тошбақаларини кўриқлайдиган қонулар қабул қилинган. Уларни денгизда овлаш ман этилмаса ҳам, уларнинг тухумларини йиғиш, катта ва кичик тошбақаларга қуруқликда яшашга ҳалақит қилиш тақиқланади.

Бу ҳамма кўриқлаш чоралари қадимги бўлиб, жуда қизиқарлидир, булар жониворлар йўқ бўлиб кетмасликлари учун жуда зарурдир.

Республикамиз олий мактабларида алоҳида ўзгаришлар юз бермоқда. Ислохатлардан олдинги даврда республикамиз олий мактабларида бир қатор объектив камчиликлар мавжуд эди. Кўпчилик олий ўқув юртлирининг моддий техника базалари маънавий ва ижтимоий жиҳатдан эскириб қолган эди. Замонавий ахборот техникалар билан таъминланганлиги ва улардан таълим жараёнида фойдаланиш жуда паст даражада эди.

Амалдаги бир даражали таълим меҳнат бозори, талабларини ишлаб чиқаришдаги тузилиши ўзгаришларини тўла ҳисобга олмаган. Ўқитувчилар, педагоглар ва тарбиячиларнинг кўпчилик қисми бўш тайёргарликлари, уларнинг паст билим ва мутахасислик даражалари муҳим муаммо бўлди, илмий ва илмий-педагогик кадрларнинг кексайиб боришлари содир бўлади. Республикамиз олий таълим ташкилотларида 40 ёшгача бўлган Фан докторлари сони уларнинг умумий сонининг атиги 0,9 фоизигина ташкил этади., 50 ёшдагилар ва ундан юқорилари эса 79 фоизни ташкил этади.

4.5 Ўқитишнинг интерактив методлари.

Танқидий фикрлашни ўстиришга хизмат қиладиган методлар «Демократик таълим учун» консорциуми томонидан амалга ошириладиган «Танқидий фикрлаш учун ўқиш ва ёзиш» лойиҳаси доирасида ишлаб чиқилган.

Консорциумнинг аъзолари: Халқаро ўқиш ассоциацияси, Хобарт ва Уильям Слимс коллежлари ва Шимолий Айова штат университети. Бу лойиҳани Нью – Йорк Очиқ жамият институти ва Марказий Осиё тўғрисидаги Марказий ва Шарқий Европадаги Сорос фонди маблағ билан таъминлайди.

Бу параграфда методлар мазмуни мазкур лойиҳа материалларига мувофиқ равишда ёритилади.

Танқидий фикрлашнинг фаол методларини ишлаб чиқишда қуйидаги асослардан келиб чиқадилар: Танқидий фикрлаш нима?

Фикрлаш – ўқиш, ёзиш, сўзлаш ва эшитишга ўхшаш жараён. У фаол, мувофиқлаштирувчи шундай жараёнки, ўзида бирор ҳақиқат тўғрисидаги фикрларни камраб олади.

Фикрлаш контекстдан ташқарида ҳосил қилинадиган кўникма эмас.

Танқидий фикрлаш таълимий дастур ёки кундалик ҳаётнинг умумий контекстидан йироқлашган шароитда ўрганилиши лозим бўлган ҳодиса ҳам эмас.

Браун (1989) таъкидлайдики, вазифа ва реал ҳаёт мақсадларидан ажратилган ўқув кўникмалари таълим олувчиларга объектив тестларни яхши топшириш имкониятини бериши мумкин, лекин улар бу кўникмаларни янги вазиятларда қўллай олмайди.

Рихер таъбири бўйича ўрганиш ва фикрлашнинг таърифи когнитив психология, фалсафа ва мультимедиа маданияти таълими соҳасидаги тадқиқотлар натижаларига асосланади.

Бу тадқиқотларнинг асосий натижалари:

1. Самарали ва мугтасил ўрганиш асосида талаб-ротларни ўзлаштириш, синтезлаш ва уларни тўла эга ётади (Андерсон ва унга ҳаммуаллифлар, 1985).

2. Ўрганиш жараёни фикрлаш фаолиятини ривож-турли туман стратегияларидан фойдалангандагина му-бўлади. Бунамай стратегия ўрганиш жараёнини янада (Палинскар ва Браун, 1989).

3. Ўрганиш ва танқидий фикрлаш талабаларнинг а-га нисбатан янги билимларни кўллаш имкониятларига-дирда ривожланади (Ресник, 1987).

4. Ўрганиш талабаларнинг олдинги билимлари, та-янгандагина мустаҳкамланади. Булар талабаларнинг бил-ни янги ахборотлар билан боғлаш имкониятини беради.

5. Танқидий фикрлаш ва ўрганиш гоё ва тажриб-туманлигини педагоглар тушунган ва кадрлаган вақтдаг-ди. Танқидий фикрлаш «яккаю ягона тўғри жавоб»ни м-менталигет жараёнида юз бермайди.

Танқидий фикрлашнинг ривожланиш муҳитини яр-Танқидий фикрлашнинг ривожлантириши осон иш э-ёш даврида тугалланган ва эрдан чиқарилган вазифа ҳа-лаш бирга танқидий фикрлашга олиб борадиган тугал-йўқ.

Лекин танқидий фикрловчиларнинг шаклланишига-муайян ўқув шароитлари тўшлами мавжуд. Унинг учун:

Танқидий фикрлаш тажрибасини эгаллаш учун-ят бериш.

- талабаларга фикр юритиш учун имконият бериш
- турли-туман гоё ва фикрларни қабул қилиш;
- талабаларнинг ўқув жараёнидаги фаолиятини та-
- талабаларни кулгига қолмасликка ишонтириш ке-
- ҳар бир талабанинг танқидий фикр юритишга к-ўзларида ишонч ҳиссини уйғотиш:

- танқидий фикрлашнинг юзига келишини кадрла-Шу муносабат билан талабалар:

- ўзига ишонччи орттириш ва ўз фикри ҳамда ф-рини тушуниш;
- ўқув жараёнида фаол иштирок этиш;
- турлича фикрларни эътибор билан тинглаш;
- ўз ҳукмларини шакллантиришга ҳамда ундан-туриши лозим.

Вақт. Танқидий фикрлаш вақт талаб қилади.

Пирсон, Хансен, Гордон (1979)лар таъкидлашадик-ижод қилиш гўё аввалги гоё, тасаввур, учрашувлар в-археологик жиҳатдан тадқиқ қилишга олиб келади. Шу

- фикрларини ўз сўзлари билан ифодалаш;
- ўзаро танқидий фикрлар аймашиш;
- ўз гоёларини ифодалай олиш ва конструктив т-воб ола билиш;

• фикрларни муайян ғоялар кифасида, қулай муҳитда амалга ошира олиш ва ўз ғояларини тўла ва аниқ ифодалай олиш.

Изн. Танқидий фикрлашда эркинлик бўлиши учун талабалар маъқул ва номатқул нарсаларни айтиш, улар ҳақида фикрлаш, ижод қилиш учун руҳсат олишлари лозим. Талабалар йўл кўйилмаган ҳолатларни англаб олишгач, танқидий таҳлил қилишга фаол киришадилар.

Танқидий таҳлилга изн олиш онглилик тамойилига асосланади. Бунда таҳлил ва ҳақдан ошиш орасидаги фарқ аниқлаб берилиши лозим. Танқидий фикрлашга изн фикрлаш учун чинакам мақсад бўлган дўстона ҳамда самарали шароитда берилди.

Ранг-баранглик. Талабаларнинг фикрлаш жараёнида турли фикрлар ва ғоялар пайдо бўлади.

Ранг-баранг фикр ва ғоялар яккаю-ягона жавоб мавжудлиги ҳақидаги тасаввур бартараф қилинган чоғдагина юзага келади. Фикрларни ифода қилиш чегараланганда талабаларнинг фикрлашига чек қўйилади. Фақат биргина жавоб мавжуд бўлган тақдирда хилма-хил восита ва жараёнлардан фойдаланиш жоизки, унинг ёрдамида талабалар ана шу жавобни топа олсин.

Фаоллик. Танқидий фикрлаш талабаларнинг фаоллиги билан бевосита боғланган. Одатда, талабалар сусткаш тингловчилар бўлишди, чунки уларда ўқитувчи билимни ёки матнда унинг бу билимлари акс этган, шу тўғриси уларнинг билимлари ўқитувчи масъул деган ишонч шаклланиб қолган. Ўқув жараёнидан талабаларнинг фаол иштироки ва ўқишларига ўзларининг масъул эканлигига тайёрлиги танқидий фикрлашда кутилган натижаларни беради. Талабаларни фикр юритишга, ўз ғоялари ва фикрлари билан ўзаро ўрғоклавишга даъват этиш каби педагогик ёндашув уларнинг фаоллигини ўстиради.

Михали Чикжентмихалий (1975) таъкидлайдики, талабалар ўша мураккаб даражадаги ўқув жараёнида фаол иштирок этишса, билиш жараёнида қатнашганлигидан катта баҳра оладилар ва ўзларида чуқур қониқиш ҳиссини сезадилар.

Таваккалчилик, Эркин фикрлилик таваккалчиликка асосланади. Унинг билим фаолиятида қўрқмай таваккал қилувчи инсонларни рағбатлантириб туриш жоиздир. Фикрлаш жараёнида «аҳмоқона ғоялар» ақл билан гузилмаган бирикма ва тушунчалар илгари сурилган ҳолатлар ҳам бўлиши мумкин. Ўқитувчи буни ўқув жараёнининг табиий ҳолати сифатида талабаларга тушунтиришни лозим.

Талабаларни таваккалдан ҳоли бўлган, яъни ғоялар қадрланган, талабаларнинг фикрлаш фаолиятида фаол иштирокини юқори мотивациялаш имкони бўлган муҳитда ўйлаш лозимлигига ишонч ҳосил қилиш зарур.

Қадрлаш. Танқидий фикрлашнинг омилларидан бири талабаларнинг фикрлаш жараёнини қадрлашидир. Ташкил этилган фикрлаш жараёнида талабалар ўз ғоялари, тасаввурларининг ўқитувчи томонидан қадрланаётганини тушунган ҳолда чуқур масъулият ва эътиборга яраша жавоб қайтарадилар.

Талабалар ўз фикрлаш жараёнини қадрлашни намойиш қилишга ҳаракат қиладилар, унга ва унинг оқибатларига нисбатан жиддий муносабатда бўла бошлайдилар.

Қимматлилик. Фикрлаш жараёнини ташкил этиш давомида талаба уларнинг фикрлари, ўз танқидий таҳлили натижалари қимматли эканлигини уларнинг онига сингдириш зарур. Ўқитувчи талабалардан муайян материални шунича қайта ишлашни талаб қилганда тайёр қолиплардан, андозалардан холи бўлиши лозим. Бу эса талабаларда ўзгалар ғояларини механик тарзда қайта ишлаб чиқиш энг муҳим ва қимматли эканлигига ишонч ҳосил қилишга олиб келади. Аслида талабаларга ўз фикри, ўзига тааллуқли бўлган ғоя ва тасаввурлар қимматли эканлигини кўрсата олиш зарур. Талабаларнинг ўзлари ҳам ўз фикрларининг қимматбаҳо эканлигига ишонч ҳосил қила олишлари зарур. Улар ўз фикрининг тушунча ва масалани муҳокама қилиш жараёнида ўта муҳим, шунингдек, катта ҳисса бўлиб ҳисобланишини тап олишлари керак.

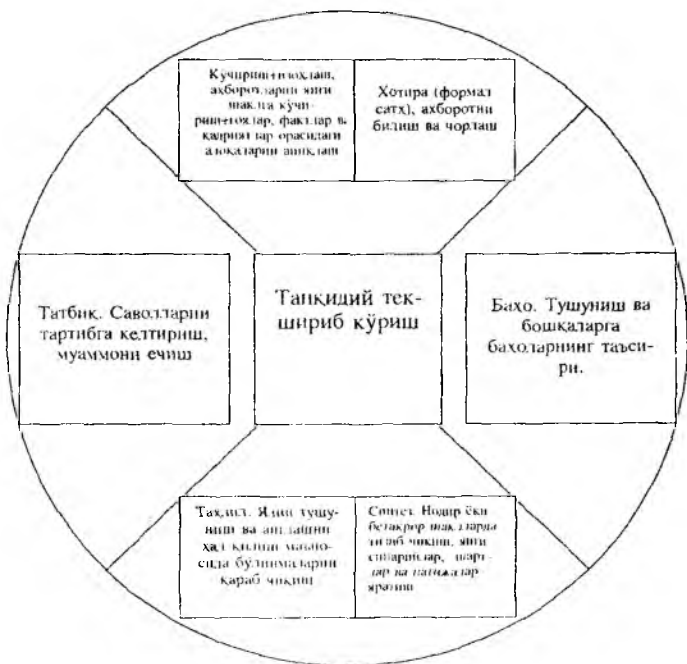
Ўзаро фикр олишув. Фикрлаш жараёни талабаларнинг ўзаро фикр олишувини кўзда тутади. Талабаларнинг ўзаро фикр олишиши уларнинг бир-биридан ўрганишдаги ўртоқчилигига асос солади. Талабалардан фикрловчи сифатида ўзларида бўлган йирик фикр ва оддий хатога бўлган қобилиятларини бошқаларга очиб бериш талаб этилади.

Ўзаро фикр олинишда талабалардан диққат билан тинглаш, ўзининг қарашлар тизимини сўзловчига зўрлаб ўтказиш ва бошқа сўзловчиларни тузатиб туришдан ўзини тийиб туриши ҳам талаб этилади. Бунга жавобан талабалар бошқаларнинг ялпи фикрларидан фойдаланиш имкониятига эга бўлади. Кенг доирадаги мунозара оқибати ўлароқ талабалар ўзларига тегишли бўлган ғояларни таҳлил қилиш ва уни аниқлашга янада қобилияти орта боради ҳамда уларни ўз билимлари ва ҳаётий тажрибаларида яратган ғоялари тизимига тиркаб боради. Фикрлаш жараёнини ташкил этишда уни ўтказишнинг бир неча моделлари мавжуд. Улар:

- *ўзига ишонч ҳосил қилиш;*
- *инида фаол иштирок этиш;*
- *ўртоқлар ва ўқитувчи билан фикр олишни;*
- *ўзгалар фикрини тинглай олиш.*

Танқидий фикрлашни таъминловчи саволлар. Танқидий фикрлаш жараёнида ахборотни таҳлил қилиш ва изоҳлаш, ғояларини таҳлил қилиш, ўрганилаётган ҳикояларни уз тахминий режалари билан қайта тузиб чиқишга қаратилган саволлардан фойдаланилади. Қўлланмада таҳлил қилинаётган бу масалалар Сэндерс (1969) ифодалари ва Блум тизимли саволларидан олинди. Бу саволлар турли сатҳдаги қийинчиликда фикрлашнинг турли кўринишларини таъминлашда восита бўлиб хизмат қилади. Эслаб қолишга хизмат қиладиган саволлар ёки формал сатҳдаги саволлар энг куйи сатҳдаги саволларга тааллуқлидир. Баҳолаш ёки ҳукм чиқариш бериладиган саволлар фикрлашни таъминлайдиган иккинчи сатҳдаги саволлар сифатида қаралади.

Танқидий текшириб кўриш

Формал сатҳ саволлари фактологик ахборотлар олиш мақсадида бериллади. Улар фақат механик эслашни ва талабаларда яхши жавоб бериш учун қисқа муддатда маълум предметлар бўйича билим қисмлари (фрагмент)ни талаб қилади.

Ахборотларни бир шаклдан иккинчи шаклга кўчириш талабалардан уни кўчим (трансформация) қилишни талаб қилади. Кўчириш саволлари талабаларга ўрганаётган, тавсифлаган ва кўрган вазиятлари, сахналари ва воқеаларини ўзлари намойиш эта олишлари учун бериллади. Кўчириш саволлари талабаларни ахборотларни қайта ишлаш ёки бошқа шаклларга кўчим қилишга илҳомлаштиради. Талабаларга сезиш, кўриш (сенсор) тажрибасини яратиш, шундан сўнг эса бошқаларга ўз кўрганларини етказиш учун уни эълон қилиш зарур. Бу фикрлашга тортишнинг фаол ижодий жараёнидир.

Талабаларга гоёлар, фактлар, қайдиар ва қадриятлар орасидаги боғланишларни очиш учун изоҳлашга қаратилган саволлар бериллади. Сэндрс изоҳлашга қаратилган саволларга нисбатан юқори даражадаги фикрлашни талаб қиладиган таянч саволлар деб қарайди, бошқалари эса (Вопн ва Эстетс) тушунишнинг ўзигина изоҳлашдир, деб ҳисоблайдилар.

Таъбик қилишга қаратилган саволлар ўқиш (талаффуз) жараёни ёки ўрганиш тажрибасида учрайдиган мантик муаммоларини ечиш ва чуқур ўрганиш учун имконият беради.

Таҳлил этишга қаратилган саволлар талабалардан у ёки бу воқеанинг аҳамияти етарли даражада яхши ёритилганми, йўқми деган саволга жавоб беришга ундайди.

Синтез қилишга қаратилган саволлар янгича фикрлаш асосида ижодий муаммоларни ҳал қилишга даъват этади. Синтез саволлари талабаларга ўзининг барча билим ва тажрибаларини муаммоннинг ижодий ечилишида фойдаланишга имкон беради. Синтез саволлари муқобил сценарийлар яратишни ҳам тақозо қилиши мумкин.

Баҳолаш саволлари яхши ва ёмон, адолатли ва адолатсизлик тўғрисида ҳукм чиқариш учун берилади.

Баҳолаш саволлари талабалар, ахборотлар сифатини, янги ахборотларга нисбатан ўз муносабатини баҳолай олиши, уларни қадрлай олиши учун берилади.

Таъкидий фикрлашни ривожлантириш муаллифлари фикрлаш жараёнини ташкил этишда идрок қилишнинг 4 типини фарқлайдилар:

Яхлитлигича идрок этиш. Мавзу ёки фан тўғрисида умумий билим берадиган идрокнинг шаклидир.

Изоҳли идрок этиш. Бу Блум изоҳлари даражасига айландир. Идрокнинг бу типиде талаба ғоя ва ҳодисаларнинг ўзаро алоқаларини ёритади, унинг моҳиятини муҳокама қилади, фаннинг турли соҳаларига оид ғоя ва ахборотларни ҳатто ташқи жиҳатдан боғлиқ ҳодисаларни бирлаштиради.

Шахсий идрок этиш. Талабалар ўзларида аввалдан мавжуд бўлган шахсий тажриба ва билимлар тузилишини янги билимлар билан боғлаб тушуниш жараёни ақс эттиради.

Таъкидий идрок этиш. Мазмунни бир томонга кўйиб, уни таҳлил қилиш, унинг нисбий қимматини, тўғрилигини, фойдалилигини ва талабаларнинг билиши, тушуниши ва қабул қилиши доирасида унинг аҳамиятини баҳолашдир.

Шундай қилиб, ахборотларни чорлаш, ўйлаб кўриш ва фикрлаш методикаларидан фойдаланиш қуйидаги муҳим вазифаларни ечиш имкониятини беради:

- талабаларга мақсадларини аниқлаб олишга ёрдам беради;
- машғулотларда фаоллигини таъминлайди;
- самарали мунозараларга чорлайди;
- талабаларнинг ўзлари саволлар тузиши ва уни савол тарзида бера олиши учун ёрдам беради;
- талабаларга ўз шахсий билимларини ифода қилишга ёрдам беради;
- талабаларнинг шахсий мутолааси мотивациясини кўллаб-қувватлайди;
- ҳар қандай фикрларга бўлган ҳурмат қайфиятини яратади;
- талабаларда персонажларга бўладиган изтиробини ўстиришга ёрдам беради;
- талабалар қадрланадиган фикрлашга шароит яратади;

- *Ўзгаришлар содир бўлишига сабаб сифатида хизмат қилади*
- *талабаларнинг танқидий жалб қилинишига бир қатор умидлар билдирилади.*

Кубиклар

Кубиклар (кован ва кован 1980) – бу дарс ўқитиш методикаси бўлиб, у ўзгарувчан перспективалар мавзунини ўрганишни осонлаштиради. Ҳар тамонида тўрт талаблар берилган кубиклардан фойдаланилади, кубикни бирор бир қутуча олиб ёнига қоғозлар ёпиштириш билан яшаш мумкин, томонлари 15-20 сантиметр бўлгани яхши, кубикнинг олти томонига қуйидаги кўрсатмаларни ёзадилар: буни тасвирлаб беринг, буни тушунтириб беринг, ўқитувчилар ўқувчиларни кубик тузиш жорийлигидан бошлаб бориб белгиланган мавзу бўйича эркин ёзма ишга (2-4 минут) уларга қисқа вақт берадилар, бу жараён шундай олиб борилади.

Биринчидан, мавзу берилади, шундай кейин ўқувчиларга мавзу ҳақида ўйлаб кўриш, чиқиб уни қандай кўраётган бўлсалар шундай тасвирлаш сўралади: ранги, шакли, белгилари ва шу кабилар.

Шундай кўрсатмалар билан йўналтирилган ўқувчилар белгиланган вақт давомида, маълум мавзу бўйича эркин фикрлаб, ёзиб борадилар.

Бу жараён кубикнинг олти томонидан кўрсатилганидек давом этади. Кубикнинг олти томони учун кўрсаткичлари қуйидагича: тасвирланг, предметга диққат билан қаранг (факт ўз ҳақиқията бўлиши мумкин) ва нимани кўрсатаётганини чизмани тасвирлаб беринг. Ранги, шакли, ҳажми.

Буни таққосланг, бу нимага ўхшайди?

У нимадан фарқланади.

Сабабларини тушунтириб беринг у сизни нималар ҳақида ўйлашга мажбур этмоқда? Булар ўхшаш ёки турли нарсалар бўлиши мумкин: буюмлар, одамлар, жойлар.

Сиз фақатгина ўз ҳаётингизда эркинлик беринг ва бу предмет сизга нимаши атишни тасаввур этинг.

Буни таҳлил қилинг. Айтингчи уни қандай ясадинглар (сизга буни билиш шарт эмас, буни ўйлаб топинг).

Буни қўлланг. Айтингчи, сиз у билан нима қила оласиз. Ундан қандай фойдаланиш мумкин.

Бунинг учун сабабларни асослаб беринг.

Ишончли далиллар топишга ҳаракат қилинг ҳар қандай асос кубикнинг уч томонини тиллайдилар ва улар бўйича ўз фикрларини айтади. Ўз шеригича нима ёзганини ўқиб беради.

Шундай қилиб, танқидий фикрлаш берилгандан ҳам ривожланган ғояни ишлаб чиқиш сифатида қаралади. Булар мавзуда ғоялар орасидаги фарқларини топишдан иборат.

Танқидий фикрлашни ривожлантиришга амалда саволлар ёрдамида эришиш мумкин:

- таҳмин қилишга савол.
- синтез қилишига савол.
- шарҳлашга савол.
- қўллашга савол.

Юзага келтириш, англаб етиш, фикрлаш педагогик стратегиялар куйидагилар ҳисобланади: «Кубик» «Кластерларга ажратишга», «Синквейн».

Кластерларга бўлиш. Бу педагогик стратегия бўлиб, талабаларнинг у ёки бу мавзу бўйича эркин ва бемалол ўйлашга ёрдам беради. У фақат ғоялар орасидаги боғланишларни фикрлашни таъминлаш имкониятини берадиган тузилмани аниқлаб олишни талаб қилади. У фикрлашнинг оддий шакли эмас, балки мия фаолияти билан зия боғланади.

Кластерларга бўлишдан ахборотларни чорлаш босқичида ҳам, фикрлаш босқичида ҳам фойдаланилади. У муайян мавзу синчиклаб ўрганилгунча фикрлаш фаолиятини таъминлашда фойдаланилиши мумкин. Кластерларга бўлиш талабаларнинг тасаввурларини янги боғланишлари ёки уларнинг график ифодалари кўринишларини таъминловчи сифатида ҳам ўтганликларини яқунлаш воситаси сифатида қўлланилиши мумкин. Бу ўз билимларига, муайян мавзу тўғрисида тасаввурига ва уни тушунишга йўл очадиган назардаги стратегиядир.

Кластерларга бўлиш куйидаги усулларда амалга оширилади:

1. Хушишизга келган барча фикрларни ёзиб олиш. Бу фикрларни муҳокама қилманг, шунчаки ёзиб олаверинг.

2. Хатни (матни) кечиктирадиган имло ва бошқа омилларга ҳам нарво қилманг.

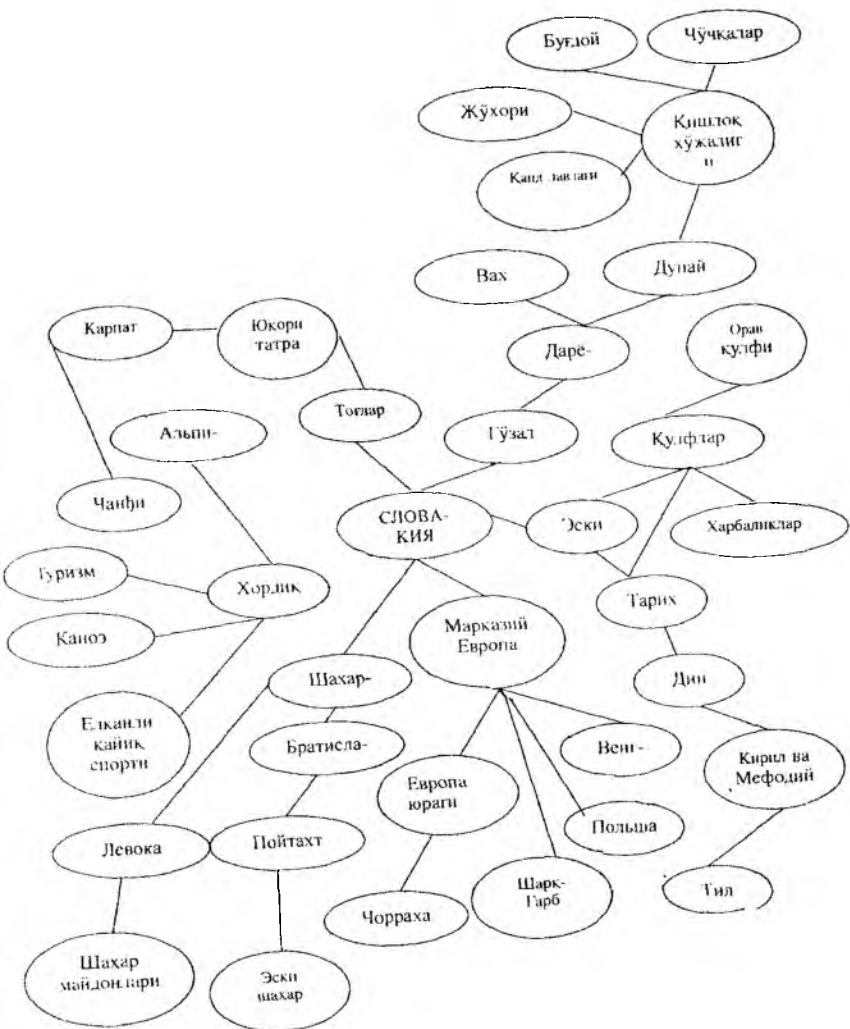
3. Сизга берилган вақт ниҳоясига етмагунга қадар ёзишдан тўхтаманг. Миянгизга фикр келиши тўхтаб қолса, токи янги фикрлар келгунга қадар қоғозда шималарнидир чизиб ўтиринг.

4. Имкони борича, боғланиши мумкин бўлган ғояларни тизиб чиқинг, ғояларнинг оқими сифати ва улар орасидаги алоқаларни чегаралаб қўйманг.

Кластерларга бўлиш, Стил ва Стил (1991)нинг таъбирича, бу жуда мослашувчан стратегиядир. Уни индивидуал тарзда ҳам гуруҳда ҳам қўллаш мумкин. Гуруҳ фаолиятида у гуруҳ ғояларининг тирговичи сифатида хизмат қилади. Бу эса талабаларни ҳар бир амалда бўлган боғланишларга, алоқаларга яқинлаштиради.

Синквейн. Ахборотларни қисқача баён қилиш, мураккаб ғояларни, сезгиларни, тасаввурларни бир неча сўзлар воситасида баён қилиш имконияти муҳим малакадир. Бу бой тушулчалар захираси асосидаги ўйланган рефлексияни талаб қилади. Синквейн бу шеър бўлиб, у бирор воқеа муносабати билан ёзиладиган ёки рефлексия қилинадиган қисқа ифодаларда ахборот ва материалларнинг синтезланишни талаб этади.

Кластер намунаси

Синквэйн сўзи французча сўз бўлиб, беш леган таржимани беради. Демак, синквэйн беш қатордан иборат шешърдир.

Синквэйнни ёзиб чиқиш қондаси қуйидагича:

1. Биринчи қаторда бир сўз билан мавзу ёзилади (одатда от туркумидаги оид сўз билан).

2. Иккинчи қаторда мавзу икки сўз билан тавсиф қилинади (сифат туркумига оид икки сўз билан).

3. Учинчи қаторда ушбу мавзу бўйича хатти-ҳаракатлар уч сўз билан тавсиф этилади.

4. Тўртинчи қаторда темага алоқадорликни кўрсатувчи 4 сўздан иборат гап (ибора) ёзилади.

5. Бешинчи қатор мавзу моҳиятини такрорловчи бир сўздан иборат синонимдир

Амалиётда синквэйн:

- мураккаб ахборотни синтезлаш қуроли;
- талабалар тушунчалар захирасини баҳолаш воситаси;
- ижодий инфодаллик воситаси сифатида жуда фойдаланир.

Синквэйн тушунчалар ва ахборотларни рефлексиялаш, синтезлаш ва умумлаштиришда тезкор, айни замонда қудратли қурол ҳисобланади.

4.5.1. Муаллифлик технологияси

Ўқитиш технологияси педагогик стратегия сифатида талаба ва ўқитувчилар фаолиятини фаоллаштириш ва жадаллаштириш воситаларига эга бўлади. Бундай технологияларга қуйидагиларни келтириш мумкин:

- педагогик жараёнда шахсни кўзда тутишга асосланган педагогик технология (Ш.А.Амонашвили технологияси);
- ўқув материалини схемалар ва моделлар ишораси асосида ўқитишни жадаллаштириш технологияси (В.Ф.Шаталов технологияси);
- ўқув жараёнини самарали бошқариш ва ташкил этиш асосига қурилган технология (С.Н.Лисенкова технологияси, Н.П.Гузикнинг ўқитиш тизимини режалаштириш технологияси);
- ўқитишни индивидуаллаштириш технологияси (Инге Унт, А.С.Границкая, В.Д.Щадриков технологияси);
- ўқитишни дастурлаш технологияси (Б.П. Беспалько).

4.5.1. Шахсни кўзда тутишга асосланган педагогик технологиялар

Шахсни кўзда тутишга асосланган педагогик технология асосида инсонпарварлик фалсафаси, психологияси ва педагогикаси ётади.

Бу технология шахсга таянади. У ўзини намोён қилишга, янги тажрибаларни идрок қилишга мақсад сари интилан, онгли, масъулиятли шахсдир.

Шахсни кўзда тутиш технологияси ҳар томонлама ривожланган шахс-фуқаронинг шаклланиши, ижодий қобилиятини намоён қилиш, маънавий-ахлоқий тарбия билан бевосита боғланган интеллектуал ривожланишга қаратилган.

Ҳамкорлик педагогикаси

Ҳамкорлик педагогикаси XX асрнинг 80-йилларида ривожлана бошлади ва таълимдаги кўпгина инновацион жараёнларни ҳаётга чорлади. Бу технология негизда таниқли рус ва чет эл педагогларининг тажрибаси ётади. Улар К.Д.Ушинский, Н.П.Пирогов, Л.Н.Толстой, Ж.Ж. Руссо, Я.Корчак, К.Роджерс, Э.Берн, С.Т.Щацкий, В.А.Сухомлинский ва бошқалардир.

Ҳамкорлик педагогикаси 4та асосий йўналиш бўйича амалга оширилади:

- *шахсга инсон, шахс сифатида ёндашув;*
- *диалектик фаоллаштирувчи ва ривожлантирувчи мажмуа;*
- *тарбия концепцияси;*
- *атроф-муҳитни таълим-тарбияга мослаш;*

Ш.А.Амонашвилининг инсон-шахс технологияси. Шалва Александрович Амонашвили таниқли педагог олим ва амалиётчидир. У ўзининг экспериментал мактабида ҳамкорлик педагогикасини, шахсий ёндашувни, тил ва математика ўқитишнинг ажойиб методикасини ишлаб чиқди ва ҳаётга татбиқ этди.

Ш.А. Амонашвилининг асосий мақсадлари қуйидагилардан иборат:

- *боланинг шахсий хислатларини намоён қилиш орқали ушша олижаноб инсоннинг шаклланиши, ривожланиши ва тарбияланишига имкон туғдирмоқ;*
- *боланинг қалби ва юрагини улуғламоқ;*
- *боладаги билишга бўлган кучларни ривожлантириш ва шакллантириш;*
- *кенг ва чуқур билим ҳамда малака олиш учун шароит туғдирмоқ;*
- *идеал тарбия – бу ўз-ўзини тарбияламоқ.*

Ш.А. Амонашвили ўзининг технологиясини амалга ошириш учун қуйидаги методика ва методик усуллардан фойдаланди:

- *инсонпарварлик;*
- *шахсий ёндашув;*
- *мулоқот маҳорати;*
- *онла педагогикасининг қўшимча имконияти;*
- *ўқув фаолияти.*

Ш.А.Амонашвили технологиясида бола фаолиятини баҳолаш алоҳида аҳамиятга эга. Баҳолардан фойдаланиш ўта чекланган. Микдорий баҳолашдан кўра сифатли баҳолашга урғу берилади, яъни тавсиф, натижалар пакети, ўз-ўзини баҳолаш.

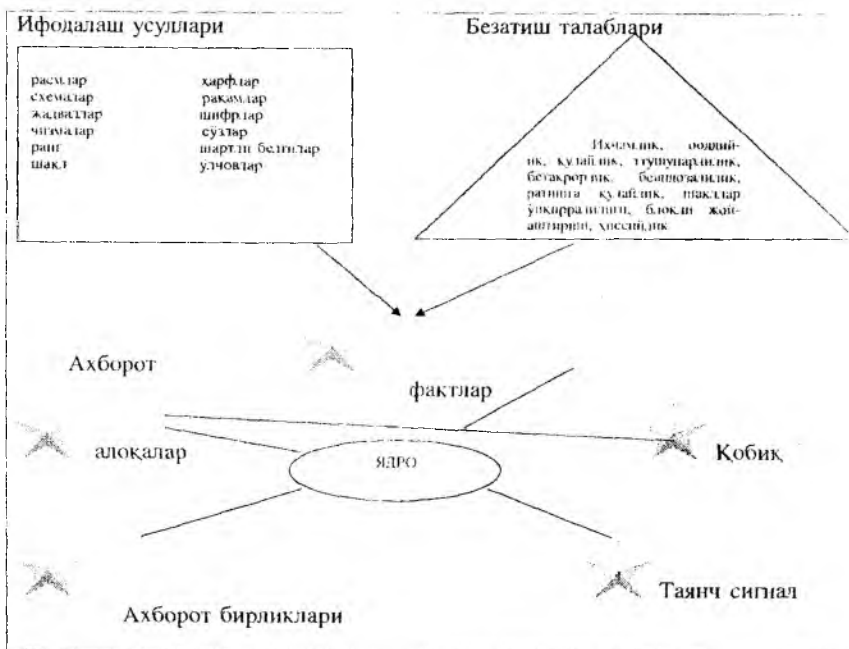
4.5.2. Ўқитишни жадаллаштириш технологияси

Бу технологияни Виктор Федорович Шаталов ишлаб чиқди ва ҳаётга жорий қилди. У ўқитишнинг анъанавий синф-дарс усулининг ҳали очилмаган катта имкониятларини кўрсатиб берди.

В.Ф. Шаталовнинг мақсад-мўлжалли:

- *билим, малака ва кўникмаларни шакллантириш;*
- *ҳар қандай индивидуал хусусиятларга эга бўлган барча болаларни ўқитиш;*
- *ўқитишни тезлаштириш.*

Таянч сигналлар концепти

Тамойиллар:

- *кўп марта такрорлаш, мажбурий босқичма-босқич назорат, қийинчиликнинг юкори даражаси, катта блокларда ўрганиш, фаолиятнинг динамик қолиши, хатти-ҳаракатнинг таянчи, мўлжалдаги асосини қўллаш;*

- *шахсни кўзда тутиш асосида ёндашув;*
- *инсонпарварлик;*
- *зўрлаб ўқитмаслик;*
- *ўқув вазиятларининг конфликтсизлиги, ҳар бир ўқувчининг муваффақиятларидан бохабарлик, тузатиш (йўлга солиш), ўсиш, ютуқларга истикболни очиш;*

- *ўқитиш ва тарбияни боғлаш.*

В.Ф. Шаталов методининг ўзига хослиги:

- *материаллар катта ҳажмда киритилади;*
- *материаллар блоклар бўйича жойлаштирилади;*
- *ўқув материали таянч схема – конспект кўринишида расмийлаштирилади.*

Жадвалдан кўришиб турибдики, таянч конспект кўргазмани схемани ташкил этмоқда.

В.Ф.Шаталов таянч (таяниш) деганда бола ҳаракатларининг тахминий асосини, ички фикрлаш фаолиятининг ташқи ташкил қилиниш усулини тушунади.

Таянч сигнал ўзаро узвий боғловчи рамзлар (ишора, сўз, схема, расм ва ҳ.о) бўлиб, қандайдир маъноли моҳиятни аниқлаштиради.

Таянч конспект - ўқув материаллари ўзаро боғланган усулларининг бутун қисмлари сифатида фактлар, тушунчалар, ғоялар тизими ўрнида қўллана оладиган кўргазмани конструкциялардан иборат қисқача шартли конспект кўринишидаги таянч сигналлар системасидир.

В.Ф.Шаталовнинг хизматлари шундаки, у машғулотларда, етарли даражада ва барчанинг фаоллигини таъминловчи ўқув фаолияти тизимини ишлаб чиқди. В.Ф.Шаталовнинг ўқув жараёни технологик схемаси таблицада кўрсатилган.

В.Ф.Шаталов методикаси 4 босқичдан иборат бўлиб, улар бир қанча усул ва методик ечимларни ўз ичига олади:

1. Назарияни синфда ўрганиш: тахтада оддий тушунтириш (бўр, кўргазмани қурол, ЎТВ билан); бўялган плакат – таянч конспект бўйича қайта тушунтириш; плакат бўйича қисқача баён қилиш; ўқувчиларнинг ўз конспектлари устида индивидуал ишлашлари, конспект блоклари бўйича кенг мустаҳкамлаш.

2. Уйдаги мустақил ишлар: таянч конспект+дарслик+ота-оналар ёрдами. Ўқувчиларга ўқитиш: конспектдан фойдаланган ҳолда ўқитувчининг тушунтирганларини эсла, берилган материални китобдан ўқи; ўқиганларининг конспект билан қиёсла; конспект ёрдамида дарслик материалларини сўзлаб бер (кодлаштириш-декодлаштириш); конспектни сўзлаб бериш учун таянч сифатида ёдда сақла; конспектни қайта ишлаб чиқиш ва намунага қиёсла.

3. Биринчи такрорлаш - конспектни ўзлаштиришни ҳар томонлама кенг назорат қилиш: барча ўқувчилар конспектни хотирасида қайта ишлаб чиқа-

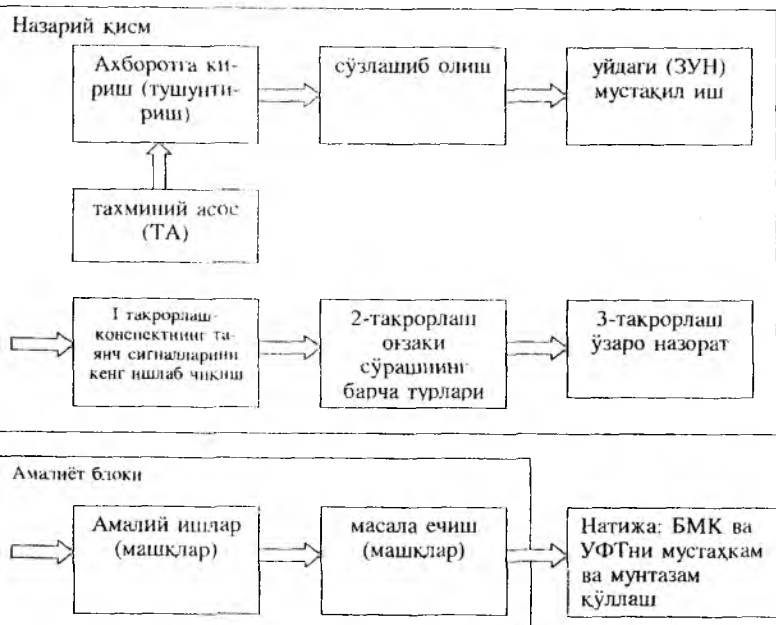
дилар, ўқитувчи уларни пешма-пеш текшириб боради; бир вақтнинг ўзида «аста» ва магнитофон орқали сўраб боради; ёзма ишдан сўнг оғзаки сўраш бошлашади.

4. Таянч конспектни оғзаки сўзлаб олиш - ўзлаштиришдаги ташқи нутқ (оғзаки) фаолиятининг энг муҳим босқичи, у турли савол-жавоблар жараёнида юз беради.

5. Иккинчи такрорлаш-умумлаштириш ва бир тизимга келтириш (тартиб-га тушириш): ўзаро назорат дарслари; олдиндан синов саволлари рўйхатини нашр қилиш; тайёрлаш; барча турдаги назоратлардан фойдаланиш (тахтада, астагина, ёзма ва б.); ўзаро сўраш ва ўзаро ёрдам; ўйинли унсурлар (жамоалар беллашуви, ребусни топиши ва б.).

Назорат, баҳолаш. В.Ф. Шаталов ўқувчиларнинг билим, малака ва кўникмаларини босқичма-босқич назорат қилишнинг бош муаммосини ҳал қилди. Доимий ташқи назоратни ўзини-ўзи назорат қилиш ва ўз-ўзини баҳолаш билан боғлаш. ҳар бирини босқичма-босқич назорат қилиш, кучи етадиган даражада талаб қилиш, доимо тузатишнинг имконияти мавжудлиги, нағижалар ошқорлиги, икки баҳонинг йўқлиги, паст баҳодан кўрқишнинг йўқлиги.

В.Ф. Шаталов тизимининг технологик схемаси

Назорат шакллари: таянч конспект бўйича ёзма иш, мустақил ишлар, ба-
ланл овозда сўраш, магнитофонда, жуфтликда ўзаро назорат, гуруҳдаги ўзаро
назорат, уй назорати, ўз-ўзини баҳолаш.

Ўқувчи томонидан олинган ҳар бир баҳо билимларни махсус очилган
кўзгуга қўйиб борилади. У гуё ўқувчига хизмат қиладиган рўйхат вазифасини
бажаради, баҳолар эса ижобий шифрланган тавсифнома аҳамиятига эга
бўлади. Бундай тавсифномани эълон қилиш катта тарбиявий аҳамиятга эга
бўлади. Бу тавсифноманинг энг муҳим томони шундаки, ўқувчи хоҳлаган вақ-
тида ҳар қандай баҳони нисбатан юқори баҳога ўзгартириши мумкин. Очiq
имконият тамойилининг моҳияти ҳам шунда. Ҳар бир баҳо, - деб таъкидлайди
В.Ф. Шаталов, авваламбор, ўқувчида ижобий эътиборни кўзгатадиган восита,
туртки бўлиб хизмат қилиши лозим. Икки баҳо салбий ҳисларга сабаб
бўлади, ўқитувчи ва фан билан зиддиятни келтириб чиқаради. Шаталов бун-
дай конфликтли вазиятларни бартараф қилади.

Методик усуллар (педагогик микроунсурлар) тиркамасига: учирма так-
рорлаш, релели (алмашма) назорат ишлар, десант методи, занжир методи, ва-
зифалар ичида «чўмилмоқ», китобдаги хатоларни топмоқ, варақчаларда ми-
сол-масала ечиш, танлов асосида мисол-масала ечиш, 4 қўлда ечиш, тажриба
дарслари, «мияга» ниқташ, куйидан юқорига қараб ечиш, айтиб берганини
рағбатлантириш, очiq фикрлар дарси, олтинчи баил, ижодий конспект, тезай-
тиш, кескишликни юмпатиш усуллари (мусика, ёруглик, танаффус ва б.) ва
б.

В.Ф.Шаталов томонидан ишлаб чиқилган ўқув фаолияти тизими мактаб
ўқувчиларида эксперимент қилинган, лекин унинг методикаси математика
ўқитиш доирасидан чикиб, нафақат табиий фанлар, балки гуманигар фанлар:
тил, тарих каби фанларни ўқитишда ҳам кенг тарқалди.

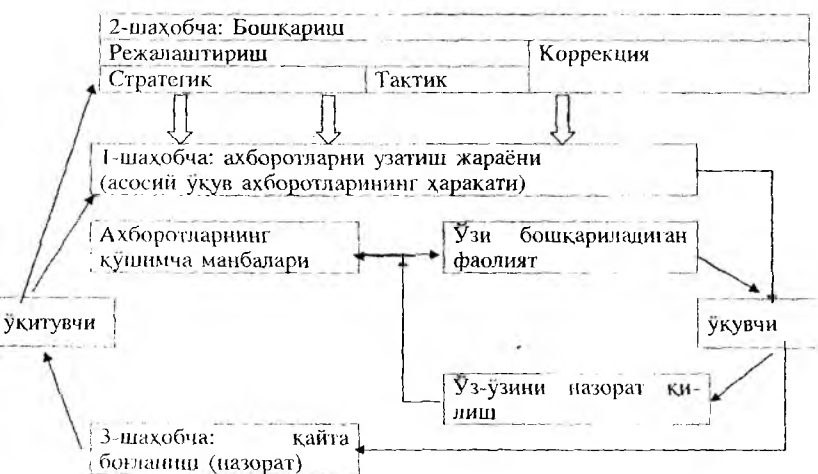
В.Ф. Шаталов методикаси олий ўқув юртларида ҳам муваффақиятли
қўлланмоқда.

4.5.3. Ўқув жараёнини самарали бошқариш ва ташкил этиш асосига қу- рилган педагогик технологиялар

Г.К.Селевко педагогик технологияни режалаштириладиган натижалар би-
лан бирга бошқариладиган тизим деб таърифлайди.

Технологик жараён тузилмасини ахборотларнинг уч асосий ҳаракат
йўналиши билан тавсия этилади.

Ўқитишнинг технологик жараёни тузилмаси

Бу тузилмада Г.К.Селевко уч шаҳобчани белгилайди:

1. Асосий шаҳобча – мазмуннинг ҳаракати бўлиб, у ахборотнинг манбаи (Ўқитувчи)дан қабул қилувчи (талаба)га узатиши (Ўқувчилар эътиборига узатиш, ўқув-билиш фаолиятига раҳбарлик қилиш, ўқувчилар томонидан билимларни идрок этиш, ўзлаштириш, мустаҳкамлаш). Унда ахборотларни кўшимча бошқариш манбалари – китоблар, техник воситалар, компьютерлар ва ўқувчи томонидан уларни мустақил идрок этиш (Ўз-ўзини бошқариш жараёни) муҳим ҳолат ҳисобланади.

2. Бошқаришга таъсир ўтказиш шаҳобчаси. У ўз ичига режалаштиришни (стратегик ва тактик), таълимий ахборотларнинг асосий психологик ҳаракати коррекциясини қамраб олади.

3. Жараёнлар ҳақидаги (қайта боғланиш, назорат, баҳолаш, кўшимча ахборотлар шаҳобчаси) ахборотлар ўқитувчидан ўқувчига узатилиш шаҳобчаси.

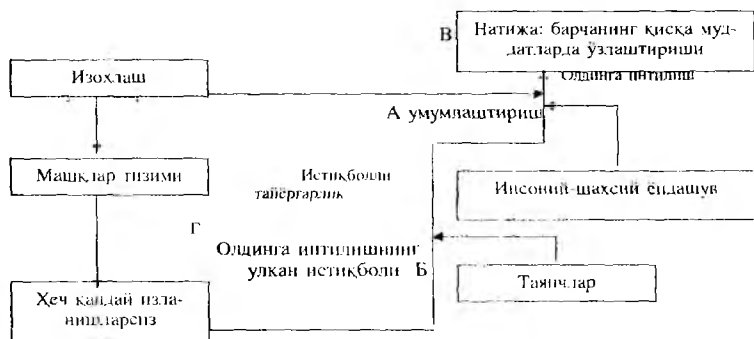
Ўқув жараёнининг самарадорлиги:

- ўқув ахборотлари мазмунининг энг мақбул тузилмаси;
- бошқариш самарадорлиги ва билиш фаолиятини ташкил этиш;
- ахборотларни ўзлаштиришда индивидуал ўз-ўзини бошқариш имкониятларидан фойдаланиш;
- ахборотларни ўзлаштиришнинг самарали назоратини ташкил этишга боғлиқ.

Таянч схемалар изоҳидан фойдаланган ҳолда истиқболли ўқитишнинг бошқариш С.Н.Лисенкова технологияси. Бу технология асосида қуйидагилар ётади:

- ҳамкорлик педагогикасига бўлган шахсий ёндашув;
- ўзлаштириш (муваффақият) - ўқитиш жараёнида болалар ривожланишининг энг муҳим шarti;
- синфдаги файз: хайрихоҳлик, ўзаро ёрдам;
- хатоларидан огоҳ қилиш, лекин хатолар устида ишлаш эмас;
- ўқув материалининг кетма-кетлиги, изчиллиги;
- вазифанинг ҳар бир ўқувчига қулайлиги ва уларга алоҳида-алоҳида бўлиб берилиши;
- аста-секин тўлиқ мустақилликка ўтиш;
- билагон ўқувчи воситасида билмайдиган ўқувчиларни ўқитиш.

С.Н. Лисенкова технологияси

С.Н.Лисенкова методикасининг хусусияти шундаки, қийин мавзулар дастурда белгиланган соатларда эмас, балки ундан олдин ўрганила бошланади. Бу истиқболи тайёргарликдир.

Истиқболи тайёргарлик ўрганилиши яқинлашиб келаётган қийин мавзуларни йўл-йўлакай ўтишнинг бошланишидир.

Умумлаштириш бу муайян билимлар асосидаги мавзунини умумлаштиришдир.

С.Н.Лисенкова методикаси асосида материални ўзлаштириш уч босқичда кечади:

1. Келусида ўзлаштирилиши лозим бўлган билимларни олдиндан кичик ҳажмларда бериб бориш;
2. Янги тушунчаларни аниқлаштириш, уларни умумлаштириш ва қўллаш;
3. Фикрлаш усуллари ва ўқув хатти-ҳаракатларининг раволигини ривожлантириш.

4.5.4. Ўқитишни табақалаштириш

Г.К.Селевко тадқиқотларида ўқитишни табақалаштириш ўқув жараёнини ташкил этиш шакли сифатида изоҳланади, ўзида билим даражаси бир хил

бўлган, у ёки бу жиҳатдан ўқув жараёнида умумий сифатларга эга бўлган ўқувчилар гуруҳи билан ўқитувчи ишлайди. Ўқитишни табақалаштириш ўқув жараёнидаги таълим олувчиларнинг турли гуруҳларини ихтисослаштирилишини таъминлайдиган умумий дидактиканинг бир қисми сифатида ҳам белгиланади.

Ўқитиш тизимининг қурама технологияси (Н.П. Гузик).

«Ўқитиш тизимининг қурама технологияси» савиясига ва дарсларда мавзу бўйича даврийликни ривожлантиришга кўра синф ичидаги ўқитишнинг табақалаштирилиши деб қаралади. Дарслар ҳар бир мавзу бўйича кетма-кет жойлашган беш типдан иборат бўлади:

1) мавзунинг умумий таҳлил қилувчи дарслар (улар лекциялар деб юритилади);

2) таълим олувчиларнинг мустақил ишлари жараёнида ўқув материалининг чуқурлаштириб ишлаб чиқишини кўзда тутган, тузилган семинар машғулоти (бундай дарслар учтадан бештагача бўлиши мумкин);

3) билимларни умумлаштириш ва тартибга тушириш (гуруҳлаш) дарслари (мавзулар бўйича синовлар);

4) фанлараро материалларни умумлаштириш (мавзулар бўйича вазифаларни ҳимоя қилиш);

5) дарс-практикумлар.

Кейинги босқичда ўқитувчи ўқувчиларнинг савияларига кўра табақалаштириш ишларини ташкил этади. Бу иш янги материални бериш, уни мустаҳкамлаш ва такрорлаш, билим, малака ва кўникмаларни назорат қилишда амалга оширилади.

Бу технологияда учта табақалаштиришнинг турли даражадаги қийинчиликда: «А», «В», «С» дастурлари ажратиб туради.

Дастурлар куйидаги вазифаларни ҳал қилади:

- *муайян даражадаги билим, малака ва кўникмаларни эгаллашни таъминлайди;*

- *таълим олувчиларнинг маълум даражадаги мустақиллигини таъминлайди;*

«С» дастури таянч стандарт сифатида қайд қилинади. Уни бажариш орқали таълим олувчилар фан бўйича ўқув материални, уни қайта тиклай олиш даражасида ўзлаштирадилар. «С» дастурни вазифаларини нисбатан қийин дастурга ўтмасдан олдин ҳар бир ўқувчи бажара олиши лозим.

«В» дастури мавзунинг қўллаш билан боғлиқ масалаларни ечиш учун зарур бўлган ўқув ва ақлий фаолиятининг умумий ва ўзига хос усуллари билан бирга эгаллашни таъминлайди. Ушбу дастурга киритиладиган қўшимча маълумотлар биринчи босқич материалларини кенгайтиради, асосий билимларни исботлайди, намойиш этади ва ойдинлаштиради, тушунчаларнинг амал қилиш ва қўлланишини кўрсатиб туради.

«А» дастури ўқувчиларнинг билимларини тўла англаш, ижодий қўллаш даражасига кўтаради. Бу дастурда ижодий қўллаш истикболли тобора такомиллашиб боровчи маълумотлар, чуқурлаштириладиган материаллар, унинг мантиқий асосланганлиги жойлаштирилган.

Материалларни такрорлашда турли даражадаги вазифаларни эркин тиклаш методикаси қўлланади.

Табақалаштирилган вазифаларни назорат қилишда индивидуалликка ўтилади ва у чуқурлаштирилади.

4.5.5 Ўқитишни индивидуаллаштириш технологияси

Инге Унт, А.С. Границкая, В.Д. Шадриков тадқиқотларида индивидуал ўқитиш ўқув жараёнини ташкил этиш шакли, модели сифатида белгиланади. Унда:

- педагог фақат биргина талаба билан ўзаро муносабатда бўлади;
- бир талаба фақат ўқитиш воситалари (китоблар, компьютер ва б.) билан ўзаро алоқада бўлади.

Индивидуал ўқитишда фаолиятнинг мазмуни, методлари ва суръати талабанинг хусусиятларига мослаштирилади.

Шахсий ёндошиш деганда:

• у педагогиканинг тамойили бўлиб, унга кўра педагог ўқув – тарбия ишлар жараёнида талабаларнинг шахсий хислатларини ҳисобга олган ҳолда айрим талабалар билан индивидуал модел бўйича ўзаро муносабатда бўлиш, индивидуал хусусиятларига асосланиш;

- индивидуал хусусиятларини ҳисобга олиш.
- ўқув жараёнида талабаларнинг индивидуал хусусиятини ҳисобга олиш;
- барча талабаларнинг ривожланишига эмас, балки ҳар бир талабага алоҳида ривожланиш учун психологик-педагогик тадбирлар яратиш тушунилади.

Ўқитишни индивидуаллаштириш:

- ўқув жараёнини ташкил этиш бўлиб, унда ўқитиш усуллари, суръатини танлаш талабанинг индивидуал хусусиятлари билан боғланади;
- индивидуал ёндашувни таъминловчи турли ўқув-методик, психологик-педагогик ва ташкилий-маъмурий тадбирлардир.

Шундай қилиб, дидактика бўйича амалга оширилган тадқиқотларга кўра ўқитишни индивидуаллаштириш ўқув жараёнининг шундай ташкил қилинишики, унда индивидуал ёндашув ва индивидуал шакл устувор ҳисобланади.

Педагогик амалиётда яхлит педагогик технологиялар мавжуд бўлиб, улар таълимни индивидуаллаштиришга асосланган, «Лойиҳалар методи» анна шундай технология ҳисобланади.

Бу методика Е.Паркхарст номи Билан боғлиқ, у 1919 йили Дальтон (АКШ) шаҳрида синф-дарс тизимини ҳар бир ўқувчи билан индивидуал ишлаш, кейинчалик педагог Билан бирига ишлаб чиқилган режа бўйича ҳар бирининг ишлаши билан алмаштиришга уриниб кўрди.

Ўқувчилар ўқишда ҳар бири ўзи илгари борди. Биринчи ярми тузилиш режалашда мустақил ишлашларга бағишланди, иккинчи ярми-қизиқишлари бўйича гуруҳларда шўғулланишга бағишланади.

Бу метод «Дальтон-режа» номини олди.

Кейинчалик педагогик амалиётда ундан лойиҳалар методи сифатида фойдаланилади.

Лойиҳалар методи- бу комплекс ўқитиш методи, у ўқув жараёнини индивидуаллаштиришга имкон беради, ўқувчиларга режалаштиришга мустақил

кўрсатишга, ўз фаолиятини ташкил эти шва назорат қилиш имкониятини кўради.

Ўқитишни индивидуаллаштириш куйидаги муаллифлик технологияларни асослаб берилди:

- *Инге Унтнинг ўқитишни индивидуаллаштириш технологияси;*
- *А.С. Гранцикаянинг мослашувчан ўқитиш технологияси;*
- *В.Д. Шадриковнинг индивидуалликка қаратилган режа асосида ўқитиш технологияси.*

Инге Унтнинг ўқитишни индивидуаллаштириш технологиясидаги асосий концепция ҳозирги шароитда ўқитишни индивидуаллаштиришнинг муҳим шакли ўқувчиларнинг мактабдаги ва уйдаги мустақил ишлари деб қоидаланиб турилган. Инге Унт унинг мазмуни ва методикаси деб мустақил ишлар учун индивидуал ўқув вазифалари, жорий ўқув адабиётига мослаштирилган, индивидуаллаштирилган мустақил ишлар қўлланмаси асосида нашр этилган иш дафтарларини тушунади.

А.С.Границкая ўзининг мослашувчан ўқитиш тизимини синф-дарс тизи мида ташкил этиш ва унда ўқитувчи 60-80% вақтини ўқувчилар билан индивидуал ишлашга ажратиш мумкинлигини қайд қилади. А.С.Границкая методикасининг ўзига хослиги унинг дарсни муайян ғайриодатий қурилма асосида ташкил этишидир:

- *Биринчи қисм – барчани ўқитиш;*
- *Иккинчи қисм – икки параллел жараён: ўқувчиларнинг мустақил ишлари ва ўқитувчининг айрим ўқувчилар билан индивидуал ишлаши, яъни умумлаштирилган схемалардан фойдаланиш, алмашилиб турувчи жуфт ўқитувчи бўлиб ишлаш, мослашувчан кўп қиррали вазифалар ва б.*

В.Д.Шадриков гиётезасига кўра агар болага мураккаблашиб борувчи вазифаларнинг тафсилоти берилса, унга ўрганиш жараёнини мотивациялаш тақлиф этилса, лекин болага шу бугун унинг учун мумкин ва қулай ишлаш имконияти қолдирилса, ўқувчилар қобилияти самарали ривожланади деб ҳисобланади. В.Д.Шадриков методикаси асосини ҳар бир ўқувчининг қобилиятига қараб ўқитишга имкон берадиган олти даражадаги ўқув режаси, дастур ва методик қўлланма ташкил этади. Ҳар бир фаннинг мураккаблик даражасига кўра кучи етган вариантни танилаб олиб, ўқувчилар синфда тез-тез алмашилиб туради ва фаннинг ҳажми ва мазмунини қўлдан чиқармай биргаликда ўқув дастурини ўзлаштиришга ҳаракат қиладилар. Мураккаблик даражасини танлаш тезликда амалга оширилади, «баъзан» уни амалга ошириб бўлмайди, чунки у синфдаги ўқувчиларнинг тенглашиш, ўқувчиларнинг қобилияти ҳолатига боғлиқ бўлади.

Мураккабликнинг олти даражаси амалда барча болаларга эътибор беришга, барчанинг кучи етадиган, ўқувчининг қобилиятига, унинг ривожланишига мосланган, ўқув жараёнини ташкил этишга имкон беради.

Бу ўқитишни индивидуаллаштириш муаллифлик технологияси негизда умумий тамойиллар мавжуд:

- *индивидуаллаштириш ўқитиш жараёни стратегиясидир;*
- *индивидуаллаштириш-индивидуалликни шакллантиришнинг зарурий омили;*

• барча ўрганиладиган фаолларда индивидуаллаштирилган ўқитишдан фойдаланишнинг мумкинлиги;

• индивидуал ишларни ўқув фаолиятининг бошқа шакллари билан интеграциялаш;

• индивидуал суръатда, услубда ўрганиш.

Индивидуаллаштириш технологиясининг умумий хусусиятларига қуйидагилар киради;

• ўзлаштира олмасликка олиб келувчи омилларни қайт қилиш;

• фикрлаш жараёнида билим, малака, кўникмаларни эгаллаш индивидуал камчиликларни тузата олиш усуллари;

• оила тарбиясидаги мотивациянинг бўлинмаслиги, ироданинг сустиги камчиликларни қайт қилиш ва енга олиш;

• қобилиятли ва истеъдодли ўқувчиларга нисбатан ўқув жараёнини оқтималлаштириш (ижодий фаолият, синф ва синфдан ташқари ишларни ҳисобга олиш);

• ўқитиш жараёнини ташлаш эркинлигини бериш;

• умумий ўқув малакалари ва кўникмаларини шакллантириш;

• ўқувчиларнинг ўз-ўзига мос баҳо бера олишини шакллантириш;

• ўқитишнинг техник воситаларидан, шунингдек, ЭХМдан фойдаланиш.

Ўқитишни индивидуаллаштириш технологиясига қуйидагилар киради:

Батов тизими. АКШда ишлаб чиқилган бу тизимда ўқув жараёни икки қисмга бўлинади:

Биринчи қисм- бутунча синф иши.

Иккинчи қисм- индивидуал машғулотлар.

Бундай машғулотлар унга зарурият сезган ўқувчилар билан ё умум томонидан қабул қилинган меъёрлардан орқада қолмаслик ёки нисбаган ривожланган қобилиятлари билан ажралиб турганлар билан бир қаторда бўлишини таъминлаш мақсадида ўтказилади.

Юқори қобилиятли категория ўқувчилар билан ўқитувчи, нисбаган камроқ қобилиятли ва қолоқ ўқувчилар билан ўқитувчи ёрдамчиси шугулланади.

Трапи режаси – бу технология АКШда жуда машхур. Бу ўқитиш шакллариининг шундай тизимики, унда қатга аудиториядаги машғулотлар кичик гуруҳлардаги индивидуал машғулотлар билан қўшиб олиб борилади.

Замонавий техник воситалар ёрдамида 100-150 кишидан иборат қатга гуруҳларда юксак малакали ўқитувчилар, профессорлар лекция ўқийдилар. 10-15 кишидан иборат кичик гуруҳлар эса лекция материалларини муҳокама қилдилар, баҳс юритдилар.

Индивидуал ишлар эса мактаб кабинетларида, лабораторияларида ўтказилади. Лекция машғулотларига 40%, кичик гуруҳлардаги машғулот 20%, кабинет ва лабораториялардаги индивидуал ишларга 40% ажратилади. Одатдаги синф тушунчаси йўқ, кичик гуруҳлар ҳам доимий эмас.

4.5.6. Программалаштирилган ўқитиш технологияси

Программалаштирилган ўқитиш ХХ асрнинг 50-йил бошларида пайдо бўлди. У америкалик психолог Б.Скиннер номи билан боғлиқ. У материал-

ларнинг ўзлаштирилишини бошқаришнинг самарадорлигини оширишда ахборотларни қисмма-қисм узатишнинг мунтазам программаси асосига қуриш ва уни назорат қилишни тавсия этди.

Н.Краудер тармоқланган программани ишлаб чиқди, унда назорат натижаларига кўра таълим олувчиларга мустақил ишлар учун турли хилдаги материаллар тавсия этилади.

Г.К.Селевко программалаштирилган ўқитишга қуйидаги таърифни беради, яъни программалаштирилган ўқитиш деганда ўқитиш ускуналари (ЭХМ, программалаштирилган дарслик, кинотренажер ва б.) ёрдамида программалаштирилган ўқув материалининг ўзлаштирилишини бошқаришни тушунади. Программалаштирилган ўқув материали муайян мантиқий изчиликда бериладиган нисбатан кагта бўлмаган ўқув ахборотлари («қадрлар», «файллар», «одимлар») сериясидан иборат бўлади.

В.П.Беспалько билиш фаолиятини ташкил этиш ва бошқариш намунасидаги педагогик технология таснифини тавсия этди. Ўқитувчи ва таълим олувчи (бошқарилувчи) муносабатлариши қуйидагича белгилайди:

- берк- (ўқувчиларнинг назорат қилинмайдиган ва тузатилмайдиган фаолияти);
- даврий (назорат, ўз-ўзини назорат қилиш, ўзаро назорат);
- тарқок – (фронтал) ёки йўналганлик (индивидуаллик);
- кўл (оғзаки) ёки автоматлар (ўқув воситалари) орқали.

В.П.Беспалько технологияси турлари:

1. классик лекция методида ўқитиш (бошқарув-берк, тарқок, кўлда);
2. аудиовизуал техник воситаларда ўқитиш (берк, тарқок, автоматлаштирилган);
3. «Консультант (маслаҳатчилар)» тизими (берк, йўналтирилган, кўлда);
4. ўқув адабиётлари ёрдамида ўқитиш (берк, йўналтирилган, автоматлаштирилган) – мустақил иш;
5. «Кичик гуруҳлар» тизими (даврий, тарқок, кўлда) – гуруҳлардаги ўқитишнинг табақалаштирилган усули;
6. компьютер ўқитишлари (даврий, тарқок, автоматлаштирилган);
7. «Репетитор» тизими (даврий, йўналтирилган, кўлда) – индивидуал ўқитиш;
8. «Программалаштирилган ўқитиш» (даврий, йўналтирилган, автоматлаштирилган), улар учун олдиндан программалар тузиб қўйилади.

Программалаштирилган ўқитишнинг бешта асосий тамойили фарқланади:

1. Бошқариш қурилмаларининг муайян босқиччилиги (иерархия) тамойили. Бу программалаштирилган ўқитиш технологиясининг иерархия тузилмасида авваломбор педагог турати, фанда дастлабки умумий мўлжал яратиш; ўқитишнинг мураккаб ностандарт вазиятларида индивидуал ёрдам ва коррекция ўрин олади.

2. Қайта алоқа тамойили. У ўқув фаолиятининг ҳар бир тадбири бўйича ўқув жараёнини бошқаришнинг даврий ташкил этиш тизимини талаб қилади. Бунда аввало тўғри алоқа ўрнатилади – зарурий ҳаракат образи тўғрисидаги ахборот бошқарувчи объектдан бошқарилувчига узатилади. Қайта

алоқа, В.П. Беспалько таъкидлашчи, педагог учунгина эмас, балки таълим олувчига ҳам зарур; биринчисига коррекция учун, иккинчисига эса ўқув материални тушуниш учун.

Ички ва ташқи қайта алоқа ҳам мавжуд. Ички қайта алоқа таълим олувчиларнинг ўз натижаларини ва ўзининг ақлий фаолияти характерини мустақил коррекция қилиш учун хизмат қилади.

Ташқи қайта алоқа таълим олувчига бевосита ўқув жараёнини бошқарувчи қурилмалар воситасида ёки педагог томонидан таъсир этишда амалга оширилади.

3. Ўқув материални ёритиш ва узатишда амалга ошириладиган одимловчи технологик жараён тамойили. Одимловчи ўқув тадбири – бу технологик усул бўлиб, унда ўқув материали программада ахборот бўлаклари ва ўқув вазифалари (билим ва малакаларни самарали ўзлаштиришни таъминлашга хизмат қиладиган ва таълим олувчининг билимларни ўзлаштиришнинг муайян назариясини ақс эттирган)нинг кенлиги бўйича алоҳида, мустақил, лекин ўзаро боғланган ва оптимал бўлган қисмлардан иборатдир.

Тўғридан-тўғри ва қайта алоқа учун зарур бўлган ахборотлар тўплами билиш ҳаракатларини ва қоидаларининг таълимий программа одимини ҳосил қилади. Бу одим таркибига уч ўзаро алоқадор кадр (звено) қўшилади: ахборот, қайта алоқа тадбири ва назорат. Одимловчи ўқув тадбирлари изчиллиги программалаштирилган ўқитиш технологияси асосини ташкил этувчи таълимий программани ҳосил қилади.

4. Ўқитишда индивидуал намуна ва бошқариш тамойили давом эттирилади. Бу тамойил таълим олувчининг ҳар бирини шундай ахборот жараёнини йўналтиради ва тавсия этадики, у таълим олувчига маъно жараёнида, тезликда олдига силжишга имконият беради, чунки унинг билиш кучи унга мувофиқ равишда бошқарувчи томонидан узатилган ахборотга, мослашишга қулай бўлади.

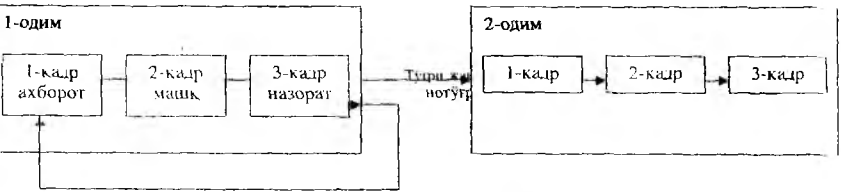
5. Программалаштирилган ўқув материални узатиш учун махсус техник воситалардан фойдаланиш тамойили.

Программалаштирилган ўқитиш технологиясини илмий асослаш бир қатор таълимий программаларни фарқлаш имкониятини беради:

- *равон программалар;*
- *тармоқланувчи программалар;*
- *соддалаштирилган программалар;*
- *аралаш программалар;*
- *алгоритм;*
- *блокли ўқитиш;*
- *модулли ўқитиш;*
- *билимларни тўла ўзлаштириш;*

Равон программалар – бу назорат топшириқлари ва ўқув ахборотларининг аламиниб турувчи у қадар катта бўлмаган блоклари кетма-кетлигидир.

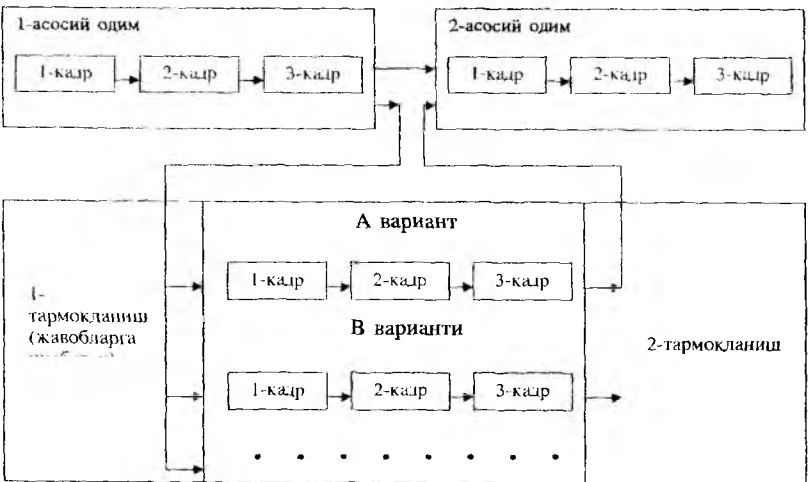
Равон программалар

Равон программада таълим олувчи тўғри жавоб бериши шарт, баъзан эҳтимол деб топилган жавоблардан бирини шунчаки танлайди. Тўғри топилган жавобда у янги ўқув ахборотига эга бўлади, агар жавоб тўғри чиқмас экан, ахборотни қайтадан ўрганишга тавсия этилади.

Тармоқланувчи программа. Таълим олувчи нотўғри жавоб берганда, унга қўшимча ўқув ахбороти берилди ва у таълим олувчига назорат топшириқларини бажариш, тўғри жавоб қайтариш ва ўқув ахборотларининг янги бўлакларини олиш имкониятини беради.

Тармоқланувчи программа

Соддалаштирилган программа. У таълим олувчига янги ўқув материални мураккаблик даражасига қараб танлаб олиш, уни ўзлаштириш жараёнида у ёки бу тарзда ўзгартириш, оддий маълумотнома, луғат ва қўлланмалардан фойдаланиш имкониятини беради.

Аралаш программа. У раvon, тармоккланувчи, соддалаштирилган программа бўлақларини ўзида қамраб олади.

Алгоритм. У ақдий ва амалий тадбирлар изчишлигини белгиловчи тафсилотдир. У ўқитишнинг мустақил воситаси ҳамда таълимий программларнинг қисми бўлиши мумкин.

Блокли ўқитиш. Бу мослашувчан программа асосида ўқувчиларнинг турли-туман интеллектуал тадбирлар ва эгаллаган билимларидан ўқув вазифаларини ечишда фойдаланиш имкониятларини таъминлайди.

Кўйидаги изчил блоклар фарқланади:

- *ахборот блоки;*
- *тест-ахборот (ўзлаштиришни текшириш);*
- *коррекцион-ахборот (ноғўғри жавоб қайтарилганда қўшимча ўқитиш);*
- *муаммоли блок: олинган билимлар асосида вазифаларни ечиш;*
- *текшириш ва коррекция блоки.*

Модулли ўқитиш. У модульлар бўйича тузилган ўқув программалари асосида ўқитишни ташкил этишдир. Модул курс мазмунини уч сатҳда қамраб олади: тўла, қисқартирилган ва чуқурлаштирилган. Программа материаллари бир вақтнинг ўзида барча эҳтимол кўрилган кодларда: расм, тест, рамзлар ва сўз билан берилиши мумкин.

Ўқитиш модули ўқув материалининг автоном (мустақил) қисми бўлиб, кўйидаги компонентлардан ташкил тонади:

- *аниқ ифодага эга бўлган ўқув мақсади (мақсадли программа);*
- *ахборотлар банки: ўқитиш программаси шаклидаги айни ўқув материал;*
- *мақсадларга эришиш бўйича методик қўлланма;*
- *зарурий малакаларни шакллантириш бўйича амалий машғулотлар;*
- *кўйилган модул мақсадига қатъий мувофиқ келувчи назорат иши.*

Билимларни тўла ўзлаштириш технологияси. Ўқув материаллари бир неча бўлақларга бўлинади: ўзлаштирилиши тегишли бўлган ўқув унсурлари, ундан сўнг бўлимлар бўйича текшириш учун материаллар ишлаб чиқилади, ундан сўнг ўқитиш, текшириш – жорий назорат, коррективроқ ва қайта, ўзгартирилган тарзда ишлаб чиқиш – ўқитиш.

Хотима.

Ҳозирги давр ўқув жараёнига педагогик технологияларни татбиқ қилиш билан характерлидир.

Педагогик технологиялардан фойдаланиш таълим технологияларининг илмий асосларини ишлаб чиқиш, педагогик инновациялар, муаллифлик мактаблари ва янги технологияларни эксперимент қилиш билан боғлиқдир. Бу тажрибалар муайян тизимни ишлаб чиқиш ва умумлаштиришни талаб этади.

Педагогик технологияга яхлит ҳодиса сифатида қаралади. Технологиянинг интерфаол сифатлари, таркибий қисмлари, тузилмаси, функционал таъсир сифи, коммуникатив хусусиятлари, тарихийлиги ва узвийлиги тадқиқ қилинмоқда.

«Технология», «педагогик технология» тушунчалари ҳамон тадқиқотлар бўлишини тақозо этади.

Педагогик технологиялар таснифларини асослаш, технология турларни мазмунининг ёритилиши, бу технологияларни ўқув жараёнига татбиқ этиши йўллариини белгилаш таълимнинг барча босқичларида унинг самарадорлигини оширишга имкон беради.

Ўз-ўзини назорат қилиш учун саволлар ва вазифалар.

1. Педагогик технологияга таъриф бering.
2. Педагогик технологияларнинг таснифларини асослаб бering.
3. Муаммоли ўқитишнинг моҳияти нимада?
4. Муаммоли ўқитиш методикасининг ўзига хослигини ёритиб бering.
5. Сиз уйинли технологияларнинг қайси турларини биласиз?
6. Педагогик ўйинлар таснифини айтиб бering.
7. Муаллифлик технологиялари намуналарини айтиб бering ва уларнинг моҳиятини сўзлаб бering.

АДАБИЁТЛАР:

1. Азизходжаева Н.Н. Педагогические технологии в подготовке учителя. Ташкент, 2000.
2. Аллаёров И.А. Дидактические основы активного обучения управленческим дисциплинам. – Ташкент: Фан, 1994.
3. Беспалько В.П. Педагогика и прогрессивные технологии обучения. М., 1995.
4. Беспалько В.П. Слагаемые педагогической технологии. – М., 1989.
5. Бордовский Г.А., Извозчиков В.А. Новые технологии обучения: Вопросы терминологии// Педагогика. – 1993.-№5.
6. Гацперин П.К. К теории программированного обучения. – М., 1967.
7. Кларин М.В. Инновации в мировой педагогике. – Рига, 1995.
8. Кларин М.В. Педагогическая технология. – М., 1989.
9. Кудрявцев П.О. Проблемное обучение. Истоки и сущность.: Знание, 1991.
10. Молибог А.Г. Программирование обучение. – М., 1967.
11. Пидкасистый И.И. и др. Технология игры в обучении и развитии. – М.: РПА, 1996.
12. Самоунина Н.В. Организационно обучающие игры в образовании. – М.: Народное образование, 1996.
13. Селевко Г.К. и др. Дифференциация обучения. – Ярославль, 1995.
14. Селевко Г.К. Опыт разработки теории педагогики сотрудничества. Методические рекомендации. Ч. I, II. – Ярославль, 1988, 1989.
15. Селевко Г.К., Тихомирова Н.К. Педагогика сотрудничества о перестройке школы. – Ярославль, 1990.

16. Унт Инге. Индивидуализация и дифференциация обучения.- М.: Педагогика, 1990.

17. Шатапов В.Ф. Педагогическая проза. – М.: Педагогика, 1980.

18. Эльконин Д.В. Психология игры.- М., 1979.

19. Юдин В.В. Педагогическая технология. – Ярославль, 1997.

V-боб. Педагогик маҳорат асослари.

Ўқитувчилик касби ўз моҳиятига кўра ўта индивидуалдир.

Ҳар бир ўқитувчининг муҳим ҳаётий ўрни ўз ишининг устаси бўлишидир.

Мастер (уста) жуда илгор, билимдон, ёки ўз ишини моҳирлик билан ба-
жарувчи деб ифодаланadi.

Ўқитувчи маҳорати унинг фаолиятида кўринади. Ўқитувчи аввало педаго-
гик жараёнининг қонуниятлари ва механизмларини яхши эгаллаган бўлиши
лозим. Шу маънода педагогнинг умумлашган малакалари, унинг педагогик
техникаси катта аҳамиятга молик бўлади.

Маҳорат – бу алоҳида қудрат. Юқори ва кичик даражада Уста бўлиши
мумкин эмас. Маҳоратга эришиш ҳам, эришмаслик ҳам мумкин. Ҳақиқий ус-
та меҳнат фаолияти чоғидагина гўзалдир.

Педагогик маҳоратга стишиш ўқитувчининг муайян шахсий сифатлари
билан амалга ошади.

Педагогик маҳорат юксак даражадаги педагогик фаолиятнинг тараққий
этишини, педагогик техникани эгаллашни, шунингдек, педагог шахси,
унинг тажрибаси, фуқаролик ва касбий мавқеини ифодалайди.

5.1. Педагогик маҳорат ҳақида тушунча

«Педагогик маҳорат» бир категория сифатида ўзининг илмий асосларига
эга. 1987-1997 йиллардаги илмий ёндашувлар бу фавқулодда ҳодисага нисба-
тан қуйидагича хўлоса қилишга имкон берди:

Педагогик маҳорат касбий фаолиятдаги индивидуалликнинг ёрқин
кўриниши сифатида тушунилади.

Педагогик маҳорат категорияси касбий фаолият нуқтаи назардан киши-
нинг индивидуаллигини характерлайди.

Ҳозирги тадқиқотларда педагогик маҳоратнинг ўзига хослиги қуйидаги
категорияларда жамланади:

Педагогик маҳорат (А.С.Белкин, В.И.Загвязинский, Н.П.Лебедник, И.А.
Зязюн, Т.Ф.Кузина, Н.В.Кухарев, С.Б.Елканов, А.К. Маркова);

Педагогик ижод (В.В. Белич, В.И.Загвязинский, В.А. Кан-Калик,
Н.Д.Никандров, А.К. Маркова, Т.В. Фролова, Т.Калошина, Г.Ф. Похмелкина,
С.Ю. Степанов);

Новаторлик (В.И.Загвязинский, А.К.Маркова);

Касбий билимдонлик (И.А.Зязюн, Н.П.Лебедник, А.К.Маркова);

Фаолият услуги (А.К.Маркова);

Инновацион фаолият (Е.П.Морозов, П.И. Пидкасистий,
Н.В.Юсуфбекова);

Педагогик технология (Н.Е. Шуркова, В.Ю. Питюков, Е.А.Осипова);
Маҳорат (Н.В. Кузьмина, Т.В.Фролова, Т.Ю.Калошина, Г.Ф.Похмелькина,
С.Ю.Степанова).

Турли тадқиқотчилар ишларида айни бир ҳодисани тавсифлаш учун тур-
лича тушунчалардан фойдаланиш бошқача маъно ва мазмун томонларига эга.

Турли муаллиф асарларида педагогик маҳоратнинг ягона, тан олинган
таърифнинг йўқлиги уш тадқиқотнинг жонли жараёни деб хулоса чиқариш-
га асос бўлади.

Тушунчалар, фикрларнинг турли-туманлиги бу ҳодисанинг мураккаблиги
ва кўп қирралигидан далолат беради. Барча таърифларда урғу шахсга бери-
лади ва шу тарика педагогик маҳоратнинг социал моҳиятини акс эттиради.

И.А.Зязюн ва Н.А.Лебедниклар шахснинг социал етуқлиги ва касбий
маҳоратининг ўзаро боғлиқлигини исботлаб бердилар.

Маҳорат талабалар томонидан уларнинг социал етуқликка эришиш дара-
жасига қараб босқичма-босқич эгалланади. Социал етуқлик компонентлари
педагогик маҳорат компоненти билан қуйидаги нисбатда бўлади.

Бўлғуси педагогнинг социал етуқлик компонентларига ушбулар қиради:

- *социал ўз-ўзини белгилаш* - ўзининг педагогик қобилиятлари ва эътиқо-
дини намоён қилиш;
- *социал фаоллик* - одамлар билан ишвай олиш ва бошқаларни тарбия-
лаш тажрибасини такомиллаштириш;
- *социал масъулият* - ўқитувчининг билимдонлигига айланадиган билим-
лар.

Педагогик маҳорат компонентлари Н.В.Кузьмина, В.А.Сластенин,
И.А.Зязюн, В.И.Загвязинский, Г.И.Хозиянов, Т.Ф.Кузина, А.И.Мяшенко,
Н.П.Лебедник, Т.Нойшер, Ю.К.Бабанский, Н.В.Кухаревларнинг тадқиқотлари-
да ўрганилган. Улар педагогик маҳоратнинг асосий йўналишларини муайян
мантқиқий изчиликда белгилаб бердилар.

Педагогик маҳорат асосларига: касбий педагогик билимлар, инсонларвар-
ликка йўналганлик, педагогик техника, касбий педагогик фаолиятни амалга
ошириш тажрибаси, педагог шахси таълақлиқидир.

Маҳоратнинг шаклланиш босқичларига: репродуктивлик (бошланғич),
ижодийлик, ижодий-новаторлик қиради.

Педагогик маҳорат даражалари ўқитувчи иш даражасининг давоми хи-
собланади:

- *репродуктив (ўта паст):*
- *мослашувчан (паст):*
- *локал (чегараланган)- моделлаштириш (ўртача қониқарли).*

Бу даража талабалар билан бўладиган ўқув-тарбия ишларининг айрим
йўналишларида юқори сифати билан характерланади:

• *изчил моделлаштириш (юқори).* Бу босқичда, педагог фаолиятининг
барча турларида юқори сифатга эришилади;

• *изчил моделлаштириш (олий).* Бунда, фаолиятнинг барча турларида
ижодий муносабат намоён бўлади, ўқув-тарбия жараёнининг самардорлигини
ошириш йўллари изланади.

Педагогик маҳорат компонентлари касбий фаолиятга касбий вазифаларини

бажариш учун зарур бўлган малака нуктаи назардаги қарашларни акс эттиради.

Таъқиқотчилар малака деганда ҳатти-ҳаракатлар тизимини уни амалга ошириш мақсади ва шарт-шароити билан мувофиқ равишда самарали бажариш имкониятини тушунадилар.

Педагогик маҳорат компонентларини ҳосил қиладиган қуйидаги малака гуруҳлари фарқланади:

- *лойиҳалаш;*
- *конструкциялаш;*
- *ташкilotчилик;*
- *мулоқот;*
- *билиш ва рефлексивлик.*

Кейинги йилларда педагогик маҳорат категориясига нисбатан янгича қарашлар пайдо бўлди. Педагогик маҳоратнинг анъанавий изоҳларидан бир қадар чекиниш ҳам юз берди (И.А.Зязюн, Н.В.Кузьмина, В.А.Сластенин).

Педагог таъқиқотчиларнинг Санкт-Петербург мактаби педагогик маҳоратни кишининг алоҳида ҳолати – яъни унинг касбий машғулоти кенг маънода кишилар билан ишлашнинг ўзига хос соҳаси бўлган педагогика ҳисобланади, деб тавсифлайди.

Педагогик маҳоратнинг асоси педагогик билимдонликдир.

Педагогик билимдонлик деганда конкрет тарихий даврда қабул қилинган меъёрлар (нормалар), стандартлар ва талабларга мувофиқ педагогик вазифани бажаришга қобилият ва тайёрлик билан белгиланадиган интеграл касбий-шахсий тавсифнома тушунилади.

Педагогик билимдонлик педагогик соҳада маҳорат билан ишлаётган кишининг таълим ва тарбия ишида инсоният тўплаган барча тажрибалардан рационал фойдаланиш қобилиятини кўзда тутар экан, демак, у старли даражада педагогик фаолият ва муносабатларнинг мақсадга мувофиқ усуллари ва шакллари эгаллаши лозим бўлади.

Касбий-педагогик билимдонликнинг бош кўрсаткичи бу инсонга, шахсга йўналганликдир.

Касбий-педагогик билимдонлик педагогик воқеликни изчил идрок эта билиш ва унда изчил ҳаракат қила олиш малакасини қамраб олади. Бу ҳислат педагогик жараён мантиғининг яхлитлигича ва бутун тузилмаси билан биргаликда кўра олиш, педагогик тизимнинг ривожланиш қонуниятлари ва йўналишларини тушуниш имкониятини таъминлайди, мақсадга мувофиқ фаолиятни конструкциялашни осонлаштиради.

Билимдонлик ўқитувчи учун ўта муҳим бўлган учта ҳолат билан боғланган замонавий педагогик технологияларни эгаллашни тақозо этади:

- *одамлар билан ўзаро алоқада бўлишда, маданий мулоқотда бўлиш;*
- *фани соҳаси бўйича ахборотларни қабул қила билиш ва уни ўқитиш мазмунига мослаб қайта ишлаш ва ундан мустақил таҳсил олишда фойдалана олиш;*
- *ўқув ахборотларини бошқаларга бера олиш.*

Касбий-педагогик билимдонлик асосан тўртта компоненти билан характерланади:

- шахсга, инсонга йўналганлик;
- педагогик воқеликни изчил идрок этиш;
- фан соҳасига йўналганлик;
- педагогик технологияларни эгаллаш.

Ҳозирги таълим шароитида касбий-педагогик билимдонлик яна уч ком-
понент билан тўндирилади:

- билимдонлик, умуман, ўз фаолиятини жаҳон педагогик маданияти да-
ражасида ишлаб чиқилган тажрибалар асосида ташкил этиш қобилияти, унга
ва ваташимиздаги педагогикага интеграциялаша олиш;
- ўз сафдоши тажрибаси ва инновацион тажрибалар билан ўзаро самар-
рали муносабат ўрнатиш қобилияти;
- ўз тажрибаларини умумлаштириш ва бошқаларга бера олиш малака-
сида намоён бўлади.

Педагогнинг касбий билимдонлиги креативлик билан характерланади.

Креативлик – бу касбий ҳаёт усули, кўп қиррали таълим жараёни ва ти-
зимнинг мақсадлари, мазмуни, технологиялари сатҳида янги педагогик воқе-
ликни яратиш истаги ва малакасидир. Креативлик ўқитувчига инновацион
ўзгаришлар оқимида мослашиб олишига ёрдам беради.

Хар қандай даражадаги касбий билимдон педагогик рефлексияга қодир-
дир.

Рефлексия – фикрлашнинг махсус усули бўлиб, педагогик воқеликка, та-
рихий-педагогик тажрибага, муайян касбий мавқеанинг ташувчиси бўлган ўз
шахсиятига қайта назар ташлашдир.

Юқоридаги касбий-педагогик билимдонликни ташкил этувчи барча ком-
понентлар мураккаб тузилмани ҳосил қилиб, мутахассиснинг «идеал моде-
ли»ни шакллантира боради ва пировард натижада зич бирлашиб кетали ҳамда
ўқитувчи шахси фаолияти тавсифини белгилайди.

Билимдонлик фақат фаолият жараёнида, конкрет касб доирасида намоён
бўлади ва баҳоланади.

Педагогик муҳитда ўқитувчи фаолиятини баҳолашда, одатда, «педагогик
маданият» термини қўлланади.

Педагогик маданият касбий фаолиятнинг индивидуал мазмуни билан
боғланади.

Педагогик билимдонлик ўқитувчининг юксак натижаларга эришишини
таъминлайди.

Педагогик маданият фаолият ва муносабатларга эстетик шакл беради.

Педагогик фаолият педагогик маданият тушунчаси таҳлили омили бўлиб
хизмат қилади.

Педагогик маданият умуман маданиятнинг намоён бўлишидир.

Маданият фаолият жараёни ва натижаси ўлароқ субъектнинг дуце объ-
ектларини ўзлаштира боришдаги барча хатти-ҳаракатларини қамраб олувчи
социал ҳодисани билдиради. Маданият инсон яратган, шунингдек, қандай во-
сита ва метод билан яратган барча ҳодисаларни ўзида бирлаштиради.

Педагогик маданиятда, умуман маданиятда бўлганидек, предмет-ҳосила ва
техник-технологик жиҳатлар мавжуд.

Педагогик маданият бир қатор тизим ҳосил қилувчи унсурларга эга. Уларга қуйидагилар киради:

Педагогик лойиҳалаш маданияти. У объектив имкониятлар билан талаб ва истакларни ўзаро нисбатлаган ҳолда мақсадни тўғри танлай олиш, вазифаларни белгилаб олиш, уларнинг ечилиш босқичларини режалаштириш, зарур қуролларни танлаб олиш малакасидир. Лойиҳалаш маданиятини намойиш қилиш бу ижодга, яъни фавқуллодда янгини яратиш, ўрнатилган меъёрлар ва намуналар чегарасидан чиқиб кета олиш қобилияти ҳамдир.

Билимлилиқ маданияти. У педагогик билимларнинг турли-туманлиги ва педагог томонидан бу билимларни эгаллашини билдиради.

Дунёқараш маданияти. Унинг даражасини аксарият ҳолларда педагог ва ўқитувчининг ўзаро муносабатлари жараёни ва натижалари белгилайди.

Турли намунадаги дунёқарашнинг мавжудлиги, хусусан, стихияли, мунтазам, илмий ва мистик, иррационал, оптимистик ва пессимистик, догматик ва танқидий, диний, атеистик, рационал ва педагогик фаолият субъектининг ҳам бир неча намунаси борлигини тақозо қилади.

Дунёқараш маданияти фан, фалсафа, дин каби маънавий маданият унсурлари билан танишиш чоғида шаклланади.

Педагогик маданиятнинг бир унсури фикрлаш маданиятидир.

Фикрлаш маданияти ҳам кундалик ҳаёт жараёнида одатдаги воситалар, ҳам махсус воситалар (унинг таркибига формал логикани ўрганиш ҳам киради) да вужудга келади.

Ҳис этиш маданияти. У инсонлар олий кечинмаларининг кенг уйғунлиги ҳосиласи бўлиб, уларсиз педагогик жараёнда мулоқотнинг бўлиши мумкин эмас.

Баҳолаш маданияти у ёки бу сабаб ва ҳолисалар бўйича ахлоқий, эстетик, сиёсий, ҳуқуқий, диний ёки фалсафий характердаги малакани ҳукм чиқариш қобилиятидир.

Мулоқот маданияти педагогик маданиятнинг энг муҳим компоненти бўлиб, у педагогнинг ўқувчилар, ота-оналар ҳамда раҳбарият ёки қуйи вазифа эгалловчи шахслар, шунингдек, педагогик иш доирасидан ташқаридаги барча инсонлар билан мулоқот қилиш маданиятларини қамраб олади.

Ташкилий маданият ҳам педагогик маданият тизимида киради ва у ўқитиш ҳамда тарбия жараёнини педагогик доиранинг турли даражаларида (жамиятда, ўқув юртиларида, болалар гуруҳларида) ташкил этиш имкониятини беради.

Шундай қилиб, педагогик маҳоратнинг таркибий қисмларига қуйидагилар киради:

- ҳар бир ўқувчи учун долзарб бўлган ҳаётий мазмун ривожланишини, ўқувчининг шу ривожланиш кесмасида, ҳаракат қила олишида, унинг ҳаёт мазмунининг очилиши ва амалга ошишида ўқитувчи қандай билим билан унга ёрдам кўрсата олишини «кўра олиш» қобилияти;

- айрим ўқитувчилар ривожланиш мазмуни ва кесмаси интеграцияси ҳисобланган ҳамда жонли организм сифатида ўқувчилар (синф ва б.) гуруҳини унинг ривожланиш ва мазмун касб эта бориш жараёнида «кўра олиш» қобилияти;

- синфнинг интеграл мазмуни ва интеграл ривожланиш кесмасини «кўриш» ва идрок этиш малакаси;
- ўзининг организминини юксак даражада англаш. Синф, ўқувчи ўз ис-таклари, мотивлари, афзал кўриши жиҳатидан улар учун зарур бўлган дақиқий ахборотларни ажрата олиш малакаси;
- шахсий хусусиятлар оқибати синфатида вужудга келадиган турли бузилиш вазиятларидан идрокни чалғитиш;
- ўз сезиларининг нозик фарқланиш имкониятлари воситасида юқори ҳис билан бошқариш;
- кенг бошқарув репертуари, бошқаришнинг хилма-хил услублари, ахборотларни узатиш «қуроллари»: овоз, хатти-ҳаракат, мимика ва бошқаларни эгаллаш;
- касбий усуллар ва методларнинг кенг жамғармаси;
- методологияни эгаллаш.

5.2. Олий мактаб ўқитувчисининг касбий-педагогик фаолият

Олий мактаб ўқитувчисининг самарали фаолияти унинг чуқур ва раиғ-баранг касбий билимлари, дарс бериш методикасини эгаллаганлиги, ўз меҳнатининг психологик асосларини ҳисобга олиши билан боғланган.

Бу вазифаларнинг ҳал қилинишида педагог шахсига муҳим аҳамият берилади.

5.2.1. Ўқитувчи шахсига қўйиладиган талаблар:

Олий мактаб ўқитувчиси шахсига жиддий талаблар қўйилади. Улар педагоглар ва психологлар томонидан чуқур ўрганилган. Ўқитувчи шахсига қўйиладиган энг муҳим талаб унинг юқори малакали бўлишидир, банки унингсиз педагогик фаолият юритиб бўлмайди. Олий мактаб ўқитувчиси ҳам шундай талабларга жавоб бериши керакки, бундай талаблар уни юксак даражада бўлғуси мутахассисни шакллантирадиган шахс даражасига кўтарсин.

Олий мактаб ўқитувчисига қуйидаги муҳим ва доимий талаблар қўйилади:

- жамият ривожланишининг сиёсий, социал ва иқтисодий йўналишларини тўғри баҳолаш олиши;
- муайян тараққият даврида жамият учун зарур бўлган бўлғуси мутахассисни шакллантириш стандартларини эгаллаган бўлиши;
- педагогик фаолиятни севиши;
- ўз соҳаси бўйича махсус билимларга эга бўлиши;
- заковатли бўлиши;
- педагогик туйғу;
- юксак етуклик;
- умумий маданият ва ахлоқнинг юксак даражаси;
- педагогик технологияларни маҳорат билан эгаллаган бўлиши.

Педагог шахсига қўйиладиган қўшимча талаблар: *киришиб кета олиш, санъаткорлик, қувноқлик, яхши дид ва бошқалар.*

Юқорида санаб ўтилганлар, педагог шахсига хос бўлган туғма хислатлар эмас, балки улар педагогнинг ўз устида мунтазам ва бетиним меҳнати, улкан хизматлари натижасида юзага келтирилади.

5.2.2. Педагогик қобилият

Ўқитувчининг касбий фаолияти фавқулодда умумий ва хусусий қобилиятларни талаб қилади.

Касбий-педагогик фаолиятнинг муваффақияти хусусий педагогик қобилиятларга боғлиқ бўлади. Педагогик қобилиятларнинг куйидаги гуруҳлари фарқланади:

- *объектга (талабага) инсбатан сезгирлик;*
- *коммуникативлик -- инсонларга юз тутиш, хайрихоҳлик, муомалалик;*
- *перцептив қобилиятлар – касбий етуклик, эмпатия, педагогик туйғу;*
- *шахс динамикаси – иродага таъсир эта олиш ва маънавий инсонтирлаштириш қобилияти;*

- *хиссий барқарорлик - ўзини бошқара олиш;*
- *креативлик – ижодий иш қобилияти.*

Педагогнинг хусусий қобилиятларига билим, малака ва кўникмаларни эгаллаш фаолияти ва шахсни тарбиялаш қобилияти ҳам тегишлидир.

Ўқитиш, ўргатиш ва ўргатиш бўйича қобилиятларига куйидагилар кирadi:

- *талабани тушунишни кўриш ва сезиш, бундай тушунишнинг даражасини ва характеришни ўргатиш қобилияти;*
- *ўқув материални мустақил танлаб олиш, ўқитишнинг самара берувчи усул ва методларини белгилаш қобилияти;*
- *материални етарли баён қилиш, унинг барча талабаларга тушунарлилигини таъминлаш қобилияти;*
- *талабаларнинг индивидуаллигини ҳисобга олган ҳолда ўқитиш жараёнини ташкил этиш қобилияти;*
- *ўқитиш жараёнида педагогик технологиялардан фойдаланиш қобилияти;*
- *талабаларнинг катта оқимлар билан ривожланишини ташкил этиш қобилияти;*
- *ўзининг педагогик маҳоратини такомиллаштириш қобилияти;*
- *ўзининг тажрибасини бошқалар билан баҳам кўриш қобилияти;*
- *мустақил таълим олиш ва мустақил такомиллаштириш қобилияти.*

Педагогик жараёнга қаратилган педагогик қобилиятларга куйидагилар кирadi:

- *бошқа инсоннинг ички ҳолатини тўғри баҳолаш, унга ҳамдардлиқ билдириш, ҳамнафас бўлиш қобилияти (эмпатия қобилияти);*
- *тақлид қилиш учун намуна бўлиш қобилияти;*

- тарбия жараёнида индивидуал хусусиятларни инobatга олиш қобилияти;
- мулоқотнинг лозим топилган услубини, ўз ўрнини топиш, келиша олиш қобилияти;
- ҳурмат қозониш, талабалар ўртасида обрўга эга бўлиш қобилияти.

Педагогик қобилиятлар ичида педагогик мулоқотга бўлган қобилият алоҳида ажралиб туради.

Ўқитувчининг талабалар билан давомий ва самарали алоқаларини ташкил этишни коммуникатив қобилият билан боғлайдилар.

Коммуникатив қобилият – бу педагогик ўзаро алоқазар доирасидаги ўзига хос тарзда намоён бўладиган мулоқот қобилиятидир.

Психологияга оид адабиётларда коммуникатив қобилиятларнинг бир неча гуруҳлари фарқланади:

1. *Кишининг бошқа кишини билиши.* Бу қобилиятлар гуруҳида кишига шахс сифатида, шахснинг алоҳида кифоаси, мотиви ва хатти-ҳаракатларига баҳо беришни, кишининг ташқи кўриниши, хулқи ва ички дунёси нисбатига баҳо беришни; савляти, имо-ишора, мимика, пантомимикасини «ўқий» олишни қамраб олинади.

2. *Кишининг ўз-ўзини билиши.* У ўз билимларини, қобилиятларини ўз характери ва ўз шахснинг бошқа қирраларини ҳамда ташқаридаги ва унинг атрофидаги кишилар унга нисбатан қандай баҳо бериши лозим бўлса, шундай баҳо беришни кўзда тутати.

3. *Мулоқот вазиятини тўғри баҳолай олиш.* Бу вазиятни кузатиш, унинг кўпроқ ахборот берадиган белгиларини ташлаш ва унга диққатни жалб қилиш; юзага келган вазиятнинг социал ва психологик муносабатларини тўғри идрок этиш ва баҳолаш қобилиятидир.

5.2.3. Ўқитувчи фаолияти турлари

Олий мактаб ўқитувчисининг касбий фаолияти турли йўналишларда бўлади. Улардан энг муҳимлари куйидагилардир:

Ўқув педагогик фаолият. Бу фаолият жамият талабларига мос равишда олий мактабда ўқув жараёнини ташкил этишга йўналтирилади. Олий мактабдаги ўқув жараёни учун ўқув ва илмий-тадқиқот ишларининг узвий боғлиқлиги, талабалар фаоллиги ва мустақил ишлари ижодий потенциал бўлган шахс аҳамиятини ошириш характерлидир.

Олий мактабдаги педагогик фаолиятда назарий ва амалий фаолият қўшиб олиб борилади.

Назарий фаолият янги концепцияларни очиш билан боғланади.

Амалий фаолият муайян вазиятларни янгилашга ва педагогик вазифалар тизимини ҳал қилишга йўналган бўлади.

Ўқитувчи конкрет фанни бошқа ўқув фанлари билан ўзаро боғлаган ҳолда унинг ўқитилиш мақсад ва вазифаларини белгилайди, талабанинг ўқув-билиш фаолиятини жонлантиришни таъминлайдиган ўқитишнинг мазмуни, замонавий шакл ва методларини ўйлаб топади.

Ўқитувчи ўқув-педагогик фаолиятининг ўзига хослиги унинг илмий-тадқиқот ишларида фаол иштирок этишидир.

Олий мактаб ўқитувчисининг педагогик фаолияти тавсифида олимлар, одатда, Н.В.Кузьмина ва З.Ф. Есарова тадқиқотларига таянадилар. Улар қуйидаги компонентларни фарқлайдилар:

- конструктивлик;
- ташкилотчилик;
- илмий билиш;
- коммуникативлик.

Конструктивлик компоненти илмий-тадқиқот, ўқув-тарбия ишларида лойиҳалаш ёки ўз конструкциялаш малакаларида кўринади.

Лойиҳалаш малакаси – бу илмий изланишни ёки ўқув-тарбия жараёнини моделлаштиришнинг интеллектуал малакаларидир. Ўқитувчининг лойиҳалаш малакаси З.Ф.Есарова томонидан тадқиқ этилган.

Олий мактаб ўқитувчиси фаолиятини тавсифлаш ва баҳолаш учун қуйидаги сатҳлардан фойдаланилади:

- *репродуктив.* Бунда ўқитувчи фақат ўзининг ахборотларини лойиҳалаштиради, лекин аудиториядаги талабаларнинг савияларини ҳисобга олмайди;
- *мослашувчан.* Бу сатҳда ўқитувчи ўқув ахборотларини аудиториядаги талабаларнинг савияларига мос қилиб моделлаштиради;
- *локал-моделлаштириш.* Бу сатҳда ўқитувчи ахборотларни баён қилибгина қолмайди, балки айрим масалалар бўйича билим, малака ва кўникмалар тизимини моделлаштира олинган лозим;
- *тизимли-моделлаштирилган билим.* Бу сатҳда конкрет фанни ўзлаштириш учун зарур бўлган ўз фаолияти ва талабалар фаолияти тизимини моделлаштиради;
- *тизимли-моделлаштирилган фаолият.* Бу сатҳда ўқитувчи талабалар билан бирга барча ўқув-тарбия ишлари тизимини моделлаштира олади.

Ташкилотчилик фаолияти. Буцай фаолият илмий изланиш ва ўқув-тарбия жараёнини аниқ режалаштириш ва ташкил этиш малакасида кўринади. Бу ўқитувчи, талаба ва бошқа олимларнинг ўзаро алоқадор фаолиятидир.

Ташкилотчилик фаолияти ўзини, ўзининг вақтини; талабаларнинг индивидуал, гуруҳ, коллектив ишини; биргаликдаги тадқиқотларини амалга ошириш учун кадрларни танлаб олиш ва уларнинг вазифаларини белгилаб беришни ташкил этиш малакасида намоён бўлади.

Ташкилотчилик фаолиятининг асосий вазифаси шу фаолият иштирокчиларининг хатти-ҳаракатларини интеграциялашдир.

Илмий-билиш фаолияти. Бу фаолият атроф-оламни ва ўзини чуқур ва ҳар томонлама билиш малакасида кўринади.

Ўқитувчи ўз тадқиқотлари, талабалар ва аспирантларнинг илмий фаолияти жараёни ва натижаларини таҳлил қилади.

Коммуникативлик фаолияти. Бу фаолият сафдошлари ва талабалар билан мақбул ўзаро алоқаларни белгилаш малакасини кўзда тутди.

Коммуникативлик фаолияти асосида ўқитувчининг ўз-ўзини бошқариш қобилияти ётади.

Тадқиқотчилар педагогик вазифани педагогик жараённинг асосий бирлигини намояндаларига ўзига хос тизим сифатида изоҳлайдилар.

В.А.Сластенин педагогик вазифа деганда, билиш, воқеликни янгилаш (ўзгартириш) мақсади бўлган ўйланган педагогик вазиятни тушунади.

Ўқитувчининг мақсадга йўналган фаолиятида педагогик вазифанинг: стратегик, тактик ва оператив каби уч катта гуруҳи фарқланади.

Стратегик вазифа. Бу ўзига хос улкан вазифа. Стратегик вазифалар таълимнинг умумий мақсадларидан келиб чиқади. У жамият ривожланиши-нинг объектив эҳтиёжларини ақс эттиради. Бу вазифалар педагогик фаолият-нинг дастлабки мақсади ва якуний натижаларини аниқлаб беради.

Жорий педагогик жараёнда стратегик вазифалар тактик вазифаларга айланади.

Тактик вазифалар таълимнинг якуний натижаларини таъминлашга йўналганлигини саклаб қолган ҳолда стратегик вазифаларнинг у ёки бу бос-қичида ҳал қилиладиган вазифалардир.

Оператив вазифалар педагог амалий фаолиятида жорий ва биринчи навбатда ҳал қиладиган вазифалардир.

Олий мактаб ўқитувчисининг касбий фаолият таҳлили шунини кўрсатадики, бу касб ўта мураккаб ҳамда ўта ижодий касбдир.

Шундай қилиб, ўқитувчининг педагогик маҳорати педагогик вазифаларни юксак даражада ечиш, ўқитувчининг шахсий хислатлари синтези, унинг ранг-баранг илмий соҳадани ва педагогик фаолиятидаги билим, малака ва кўникмалари билан белгиланади.

5.3. Ўқитувчи ва талабанинг педагогик муносабатлари.

Педагогик фаолият педагогик муносабатлар маҳоратини талаб этади.

Муносабатлар - бу одамларнинг биргаликдаги фаолиятларига талаб бўлиб, у жуда мураккаб ва кўп қиррали жараён ҳисобланади.

Муносабатлар турмушни ташкил этишда асосий қурол ҳисобланиб, инсон фаолиятининг ҳамма турларида мавжуддир.

Муносабатлар муаммолари бир қатор олимлар томонидан ўрганилаш:

- Муносабатларнинг назарий масалалари билан бир қатор таниқли олимлар шуғулланганлар: А.А.Леонтьев, Б.Д.Паршин, Б.Ф.Ломов, Н.П.Еристов, В.Н.Панферов, В.А.Кан-Канич.

Муносабатлар коммуникация сифатида қуйидаги аспектларда кўриб чиқилган:

- Инсонни инсон томонидан қабул қилиниши қатор таниқли олимлар томонидан ўрганилиб чиқилган: А.А. Леонтьев, Л.Д.Ершов, В.Н.Кинзов, Е.В.Копдратьев, А.А.Бодалов, О.Г.какусун, М.И.Лишина, А.Э.Штеимец, В.И.Мисеушев, В.И.Саковниковлар.

- Вербал коммуникация билан А.Ф.Бондаренко, Н.А.Зильня, А.А.Леонтьев, Е.Я.Ромашенко, Н.Н.Богомогловлар шуғулланишган.

- Новербал коммуникациялар масалалари Е.А.Ермоллаев, Ф.В.Копшанский, В.А.Лабунская, З.В.Савкова тадқиқотларида ақс эттирилган.

- С.В.Сергеева, Р.М.Фатыхова, Л.А.Савековалар муносабатларда шахснинг ўзини ижодий ҳис этиши масаласини ишлаб чиқдилар.
- А.В.Киричук, А.В.Мудрик, Л.А.Совенкова, А.С. Карпов, Е.Б.Арлова, Н.И.Плешкова, Л.Д.Шершовалар педагогик муносабатларда коммуникатив маҳоратларини эгаллаш роли ҳақида ёзганлар.
- Л.Л.Буева, Е.К.Коган, Л.М.Терентьев, В.М.Тиспенко, А.Т.Шипкенлар муносабатлар, фаолият ва муаммолар ўртасидаги боғлиқликларни ўргандилар.
- Х.С.Усманов, И.Ф.Комогорцева, В.П.Наумов, Э.В.Соколов муносабатларнинг шахс шаклланишидаги аҳамияти ва ролини ўрганишга оид тадқиқот олиб бордилар.

Бу тадқиқотлар муносабатлардан мақсаднинг мазмуни ва вазифасини аниқлашда ўқув фаолиятида муносабатнинг ролини ажратиб кўрсатишда ёрдам берадилар.

Л.П.Буева муносабатлар ва ижтимоий муносабатларни таҳлил қилиб, муносабатлар бевосита кузатилаётган ва бошдан ўтказилаётган ҳақиқий воқеаник ва ижтимоий муносабатларни равшанлаштириш, уларни персонафикациялаштириш ва шахсий шакли, деб таъкидлайди.

Муносабатлар - бу одамларнинг жуда мураккаб, ҳар томонлама предметли - амалий фаолияти бўлиб, унинг давомида яшаш учун маблағ ишлаб топадилар, уларнинг ҳис ва ҳаёлий образи таъкидланади.

Муносабат шакли ва мақсади фаолиятнинг хусусияти, йуналиши ва ташкил этилиши ижодийлигига боғлиқ булади. Ўз навбатида фаолиятга ўзига хос таъсир кўрсатади. В.М.Сақовин муносабатни мураккаб, уни ифода этиш ҳеч бир каторга қўйиб бўлмайдиган ҳодиса сифатида олиб қарайди.

У муносабатни алоқалар, фаолият, мулоқот, бир-бирини тушуниш, бир-бирга таъсир кўрсатиш сифатида ўрганади.

Муносабатлар табиатда ижтимоий жараён сифатида - турмушнинг туб асосидир.

Унинг вазифаси ва аҳамияти шахс шаклланиши, у турмуш билан яхлитлигини тушуниш, яхлит мавжуд бўлиши ва яхлит ривожланиши билан боғлиқдир.

Психологларнинг муносабат моҳияти муаммосига қўшган ҳиссалари беқийёсдир.

Психологик фан соҳасида қуйидагилар ўрганилади:

- муносабатлар ва шахс
- шахснинг коммуникативлиги ва коммуникатив эмаслиги
- шахснинг коммуниктивлик хислатлари ва асаб системаси тури
- коммуникативликка талаблар
- ижтимоий-психологик перцепция ва рефлексия, уларнинг шахс ва жамоанинг эмадиопи кайфияти билан боғлиқликлари.

Д.П.Кополинский, Е.Е.Кузьмин, А.Б.Петровский, П.Н.Усинский каби психологлар гуруҳли ва жамоатчилик муносабатларининг асослари билан шуғуланганлар.

Е.Ф.Поршнев муносабат ва алоҳида шахсларнинг боғлиқликлари ва бир-бирга ўтишини кузатади.

Б.Д.Паршгин муносабатга янада кенгрок тушунча беради: бу бир вақтнинг ўзида жараён ва одамларнинг бир-бирга муносабати сифатида ҳам ва улар-

нинг бир-бирига ғамхўрлиги ва бир-бирини тушуниши жараёни сифатида ҳам иштирок этиши мавжуд бўлган мураккаб, кўп қиррали жараёндир деб тушунтиради.

В.Н.Масишев муносабатни аниқ бир шахслар ўзаро алоқалари жараёни сифатида қарайди. У муносабатда инсонларнинг муомаласи ифода этилади, дейди.

А.А.Боданев муносабат назариясини ишлаб чиққан.

У муносабатларда шахс ҳиссиётлари юзага келиши ва ривожланишига алоҳида эътиборни қаратади.

У муносабат одамлар фаолиятининг асосий турларидан бири деб ҳисоблайди.

А.А.Боданев муносабатларнинг бутун шаклланиб боришига таъсир кўрсатувчи асосий хусусиятларини аниқлайди.

Б.Ф.Ломов индивидларнинг фаолияти ягона мақсадларига эришиш учун уринишларини бирлаштиришга қаратилган уларнинг ўзаро алоқаларини муносабат деб тушунади.

Психология учун индивиднинг турух билан, жамоа билан ўзаро алоқалари қонуниятлари муҳим ҳисобланади.

Ижтимоий психология куйидаги ўзаро боғлиқ бўлган хусусиятларни ажратиб кўрсатади.

- маълумот алмашиши (муносабатнинг коммуникативлик томони)
- ўзаро алоқалар (муносабатнинг интерактив томони)
- инсонларнинг бир-бирини тушунишлари (муносабатнинг прецептив томони)

Ана шулардан келиб чиқиб, психологлар муносабатни бир вақтнинг ўзида жараён сифатида ҳам, бир-бирининг ғамхўрлиги жараёни сифатида ҳам иштирок этувчи мураккаб ва кўп қиррали жараён деб ҳисоблайдилар. Педагогик нуқта-назардан муносабатлар 60- йилларда мустақил назарий муаммо бўлиб қолди.

Муносабатларга оид муаммоларни ўрганиш куйидаги йўналишларда олиб боришмоқда:

- турли нуқта-назарлари ва хусусиятлари, педагогик одоб, маҳорати, раҳбарлиги - Ю.П.Азаров, Я.В. Бондаревская, П.Ю.Гордин, Н.А.Зазюн, Б.Т.Тихачев.

- ўқитувчи фаолияти Гоноболин, Н.В. Кузьмин.

Ўзаро алоқалар - Л.Ю.Гордан, Н.Д.Демина, Т.Н.Малкова, В.А.Кан-Кашик ўз тадқиқотларида муносабатни маълумотлар алмашиш, шахснинг идрок этиш, турли коммуникатив воситалар ёрдамида бир-бирини тушуниш, тарбиявий таъсир кўрсатиш мазмунидаги педагог ва тарбияланувчиларнинг мос равишда ижтимоий психологик таъсир кўрсатишлари услуб ва кўникмалари тизими сифатида ўрганади.*

Педагогик муносабатлар жараёнини таҳлил қилиш унда иккита қўшимча тизимларни ажратиб кўрсатишга имкон беради:

-Ўқитувчини ижодий фаолиятга тайёрлаш.

-Ўқитувчилар билан бевосита муносабатлар давомидаги ижодий фаолияти.

Педагогик муносабат педагогик фаолият таркибида иштирок этади.

Муносабатнинг коммуникатив тури маълумотлар алмашиш, бир-бирига таъсир кўрсатиш, бошқанинг хулқига таъсир кўрсатишни кўзда тутати.

Коммуникатив жараённинг воситалари нутк, имо-ишоралар, мимика, пантомимика, овоз оҳанги, тўхталишлар, «кўз орқали боғланиш» тизимлари ҳисобланади. Муносабатнинг интерактив тури ўзаро алоқалар умумий стратегиясини кўзга тутади. Муносабатнинг перцептив тури бошқа одам образини ташкиллантириш жараёнини ўз ичига олади.

Бу жараёнда асосий механизмлар қуйидагилардан иборат:

Тенцлаштириш - ушбу одамни маълум бўлган унга ўхшашига ўхшатиш.

Рефлексия - идрок этиш объектини бошқа одамлар қандай қабул қилишларини англаб етиш.

Мазмунни мақсадлари ва воситаларига кўра муносабат бир неча турга ажратилади. Уларни қуйидагиларга бўлиш мумкин:

- моддий – (фаолият предметлари ва маҳсулотлари билан алмашиш)
- когнетив - (билимлари билан алмашиш)
- кондицион (психик ва физиологик ҳолатлари билан алмашиш)
- сабаблилик (истаклари, мақсадлари, қизиқишлари, талаблари билан алмашиш)
- фаолиятлилик (ҳаракатлари, иш бажаришлари, маҳоратлари, кўникмалари билан алмашиш)

Боситалари бўйича муносабат қуйидагича бўлиниши мумкин:

- бевосита;
- билвосита;
- тўғридан-тўғри;
- тааллуқли (боғланиш) алоқа ва масофалилик;
- диалогик ва монологик;
- оммавий ва шахслараро

В.А.Кан-Калик педагогк жараён қуйидаги босқичлардан иборат бўлади деб, ҳисоблайди: ният пайдо бўлиши, ниятни амалга ошириш, таҳлил қилиш ва баҳо бериш.

Бу босқичларга биноан мутахассислик-педагогик муносабат босқичлари кўрсатилади:

- ўқувчи билан бўладиган муносабатни педагог томонидан ишлаб чиқилиши (таҳмин қилиш босқичи)
- аудитория билан бевосита муносабатларни ташкил этиш (муносабатнинг бошланғич даври)
- педагогик жараён пайтида муносабатларни бошқариш
- амалга оширилган муносабатларни таҳлил қилиш ва кейинги фаолият учун янги муносабат тизимини тузиб чиқиш.

Моделлаштириш босқичи - бу ўзаро алоқалар коммуникатив тузилмани ўзига ҳос режалаштириш деб ҳисобланади.

Бу тузилма педагогика масалаларига, вужудга келган вазиятга педагог индивидуалигига, ўқувчилар хусусиятларига мос тузилади.

Бевосита муносабатларни ташкил этиш. Бу босқичда ташаббусни педгог ўз кўлига олади. Шу мақсадда бўлажак муносабатлар шароитида мўлжаллар амалга оширилади, у шулардан иборат бўлади:

- Педагогнинг ўқувчилар билан муносабатлари ўз усулини англаб етиши.

- Унинг ўқувчилар аниқ бир жамоаси билан муносабатлари тажрибасини ҳаёлан қайта тиклаш, эсга олиш.

- Янги коммуникатив шароитларда муносабатлар усулини аниқлаш.

Муносабатларни бошқариш - қўлланилаётган таъсир кўрсатиш усулларини коммуникатив таъминлашдан иборат бўлади. Муносабатларни бошқариш қуйидагиларни ўз ичига олади:

- муносабат моделини аниқлаштириш

- муносабатлар шароитини ва тузилишини аниқлаш

- бевосита муносабатларни амалга ошириш.

Педагогик муносабатларнинг бориши ва натижаларини таҳлил қилиш коммуникатив масалаларнинг ечилиши яқуний босқичи ҳисобланади. Бу босқичнинг асосий вазифаси ташҳис тузатиш ҳисобланади.

В.А.Сталестиннинг тушунчаси барча педагогнинг йўл тутиши - бу дунёга, педагогик воқеликка ва педагогик фаолиятга интеллектуал ва эмоционал-баҳолаш муносабатлари тизимидир.

Педагогнинг ижтимоий вазияти педагогик муносабат усулида ахс эттирилади.

Педагогик муносабатларни турларга ажратиш қуйидагиларни ўз ичига олади:

- авторитар усул

- демократик усул

- либераль усул

Муносабатнинг авторитар усули ўқувчилар фаолияти буйича ҳамма масалаларни педагогнинг бир ўзи ҳал қилишидан иборат бўлади.

Демократик ёки ҳамкорлик усулида ўқитувчи ўқувчиларнинг ўзаро алоқаларида субъектнинг ролини оширишга, умумий ишни бажаришга ҳаммани жалб этишга эътибор қаратади. Бу усулнинг хусусияти - бир-бирини тушуниш ва бир-бирини ўйлаш ҳисобланади.

Муносабатнинг либераль (бепарволик, эътиборга олмаслик) усулида ўқитувчи ўқувчилар фаолиятига камроқ аралашингга интилиши билан ифодаланади.

Бепарволик муносабат усули аралашмаслик тактикасига амал қилади, эътиборсизлик ва қизиқтирмасликни ифода этади.

Муносабатларнинг усулига қуйидагилар киради:

- Педагогик муносабатнинг дўстона илтифотларига асосланган усули.

- Муносабатлар-масала

- Муносабат- кўрқитиш

- Муносабат- ҳазиллашиш.

Педагогик муносабатлар жараёнида эмпатия-ҳамдардлик катта аҳамиятга эга бўлади.

Эмпатия педагогик масалаларни муваффақиятли ҳал этиш ва педагогик мақсадга мувофиқ педагоглар ҳамда ўқитувчилар ўзаро муносабатларини ўрнатишга ёрдам беради.

Шундай қилиб, педагогик муносабат ижодиёти алоҳида туридан иборат бўлади, маълумотлар етказиш маҳоратида, ўқувчилар ҳолатини тушуниш,

муносабат бўйича шеригига таъсир кўрсатиш санъатида, ўзининг психик ҳолатини бошқаришда ўз ифодасини топади.

5.4. Ўқитувчининг педагогик маданияти ва техникаси

Педагогик фаолият маданият билан узвий равишда боғланган бўлади.

Юқори савияли маданият - педагог меҳнатининг зарурий шарт ҳисобланади.

Маданият - сўзи логичадан таржима қилинганда «ишлов бериш», «етиштириш» маъноси билдиради. У инсоният томонидан ижтимоий-тарихий амалиёти жараёнида яратилган ва яратилаётган, жамиятнинг ривожланишидаги тарихий эришилган даражасини ифода этувчи моддий ва маънавий кадриятларни тўламайдан иборат бўлади.

Маданият кенг маънода - бу жамиятнинг ривожланиши тарихий даражасидир. У одамларнинг ҳаёти ва фаолиятини ташкил этиш турлари ва шахсларида ҳамда улар яратаётган моддий – маънавий кадриятларда ҳам ўз ифодасини топади. Тор маънода маданиятни модий ва маънавийлик каби ҳам тушунилади.

Моддий маданият ишлаб чиқариш жараёнида яратилган техника, ишлаб чиқариш тажрибаси, моддий маблағлардан иборат бўлади.

Маънавий маданият фан, санъат, адабиёт, таълим, фалсафа каби соҳаларда маънавий кадриятларни ишлаб чиқариш, тақсимлаш ва фойдаланишдан иборат бўлади.

Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов ривожланиш стратегияси жамиятда ислохотлар ва қайта қуришларни ўтказиш ҳақида гапирар экан, асосий вазифаларидан биринчиси жамиятни янада маънавий янгиланиши деб белгиланади.

И.А.Каримов маънавийликни ўз-ўзини, жамиятдаги ўз ўрнини чуқур тушуниб етишга интилиш сифатида белгилайди. Бу инсонларнинг – сиёсий, иқтисодий ҳуқуқий онги даражасининг ўсишидир. Инсонлар онгида, айниқса, ёшлар да мустақкам ахлоқий ва маънавий тушунчаларни, ижтимоий ва демократик кадриятларни мустақкамлаш зарурлиги ҳақида кўп бор таъкидлайди.

И.Каримов маънавий ҳақида гапирганда, у инсонни руҳий покланиши ва ўсишига, ички дунёни бойитиш, иродани мустақкамлаш, ишонтириш, кадриятларни, виждон ўйғонишига ундовчи ички кучни тушуниши эканлигини таъкидлайди.

Маданият фалсафий-социологик нуқтаи-назардан маданият ижтимоий ҳаётда маълум чегараларга эга ва маълум вазифаларни бажарувчи, сифатли маълумга эга яхлит ижтимоий ҳодиса сифатида қаралади. Маданият жамиятнинг фаол, янгилувчи кучи сифатида мавжуд бўлади ва ривожланади.

Методологик жиҳатдан маданият жамият ривожини ва унинг аъзоларининг ижодий фаолиятини жараёнида қонуний яқунлари ҳисобланади.

Маданият алоҳида шахсга ва бутун инсоният ривожланишига ёрдам беради.

Маданият инсоният ижтимоий-тарихий меҳнат фаолиятини натижаси ҳисобланувчи моддий ва маънавий кадриятлар йиғиниши сифатида қаралади.

Таъкидотчилар маданият тушунчасига турли нуқтаи-назардан ёрдам беради.

Маданият тушунчаси жараён сифатида Э.А.Банлер ва Н.С.Злобин ишла-
рида кўриб чиқилган.

Улар маданиятни маънавий кадриятларни ишлаб чиқиш, сақлаш, тақсим-
лаш ва фойдаланишни ўз ичига олган, инсон фаолиятининг (тирик) жонли
жараён деб ҳисоблашади.

Н.С.Злобин маданият -- бу инсоннинг ижодий яратувчилик фаолияти деб
ҳисобдлайди.

Л.Н.Коган ва Ю.Р.Вишневскийлар маданият инсонларнинг фаол ижод-
корлик фаолияти сифатида белгилайдилар. Э.С.Маркаряннинг фикрига кўра,
маданият бу инсон ҳаёт фаолиятини биологик ҳаёт шаклларида фарқловчи-
дир.

Маданиятнинг фалсафий ривожланиши концепцияси В.С.Семёнов томо-
нидан келтирилган. У маданият инсон ва оламнинг ўзаро муносабатида
алоҳида специфик рол ўйнайди деб ҳисоблайди. У фалсафий нуқтаи-назардан
маданият бутун ташқи дунё-табиат ва жамият, инсоннинг ички дунёси, унинг
шаклланиши ҳамда ривожланиши маъносини ўз ичига оладиган инсоннинг
дунёни ўзлаштиришининг алоҳида фаол усули деб таъкидлайди.

Педагогик фаолиятда инсон маданий фаолиятнинг уч шакли кўринади: 1-
шакли: педагогнинг маданий ижодкорлик ва маданий очувчи фаолияти. У пе-
дагог шахсининг ивожланиши (ўзини англаш, ўзини ўнглаш, ўзини дастур-
лаштириш, ўз-ўзига таъсир) ва ўқувчилар шахси ривожланишига йўналтирил-
ган. 2-шакли: педагогнинг инсоний тўплаган маданий бойликларини ўзлаш-
тириш ва эгалаш. У непах ҳолат, нутқ ва ҳоказоларни бошқаришда педагог
шахсининг ўзини намоён этишга қаратилган.

Педагогнинг ўзини намоён этиши жамиятнинг тарбиявий, таълимий ва
ривожлантирувчи кучи ҳисобланган, инсоният тўплаган тажрибани эгалламай
туриб, амалга ошириб бўлмайди. 3-шакли: (мулоқот) ва педагогнинг бевосита
таъсири-мулоқот ва муносабат, ўқувчиларга маданий кадриятларни етказишда
ўз маданиятининг шахсий, бевосита, намоён бўлишидир.

Фаолият категорияси сифатида педагогик маданият педагогик фаолият-
нинг ҳамма турларида амалга оширилади.

Педагогик маданият имконият яратган педагогик тажрибаларни эгаллаб
олиш орқали кўп қиррали муносабатлар ва муаммоларни вужудга келтириш-
га ёрдам беради, ўзини англашни, ўзини такомиллаштиришни таъминлайди.

Педагогик маданият муаммолари буйича Ф.Н.Гоноболд, Н.В.Кузмин,
А.И.Шербаков, А.А.Сластенин ва бошқалар томонидан тадқиқот ишлари
олиб борилган.

Бу тадқиқотларда педагогик фаолиятнинг турли хил сифатлари ва
кўрсаткичлари ўрганилган ва педагогик фаолият орқали ўқитувчининг педаго-
гик маданияти даражасини, унинг мазмуни ва моҳиятини англайдилар.
Э.А.Гришин педагогик маданиятни ифода этиб, ўқитувчининг қуйидаги кас-
бий аҳамиятга молик сифатларини кўрсатади:

- Умумий билимдонлик
- Ўз фанини билиш
- Педагогик билим ва маҳоратларини доимий ривожлантириб бориш
- Педагогик касбини севиш
- Одамийлик, ҳақиқаттўйлик ва талабчанлик

- Кузатовчанлик, эътиборлилик ва одоблилик.

В.А.Сластелин педагогик маданиятнинг интеграл кўрсаткичлари деб қуйидагиларни ҳисоблайди:

- Мутахассислик шарафи ва гурурини ҳис этиш

- Жамиятга хизмат қилиш шакли сифатида педагогик фаолиятга тайёрлик даражаси

В.А.Кан-Капин педагогик фаолият маданияти тизимига қуйидагиларни киритади:

- Ижодий индивидуаллик

- Сизги фаросат

- Одоб

- Интуиция

В.А.Кан-Капин педагогик фаолиятни ижодий жараён сифатида қарайди. Педагогик маҳоратга у педагогик маҳоратлиликни киритиб, уни педагогик маданиятнинг бир қисми деб ҳисоблайди.

Педагогик маданиятнинг муҳим ташкил этувчилари сифатида В.И.Писаренко қуйидагиларни кўрсатади:

- Интеллектлилик

- Билимлар доирасининг кенглиги

- Касби бўйича билимларининг чуқурлиги

- Илмий ва ижтимоий маълумотлар оқимида йўл топа олинш маҳорати

- Педагогик фаолиятда билим ва маҳоратлардан фойдалана билиши

А.В.Барабанникова томонидан педагогик маданиятга қуйидагича таъриф берилди: Педагогик маданият- бу психологик – педагогик ўқув ва маҳорати, умумий ривожланиши ҳамда касбий-педагогик сифатлари, педагогик одоби ва кўп қиррали муносабатлари тизими, фаолияти ва ҳуқуқий билимлари тўпламидир.

Е.Б.Горман педагогик маданиятни ўқитувчининг касбий ҳуққи-одоби, фаолият усули, тури ва кўринишини белгилловчи интеграл, тизими, динамик тўшмаи сифатида тушунилади.

Педагогик маданият ўқитувчининг умумий ва касбий даражаси юқорилигини унинг психологик - педагогик билимларини, касбий - педагогик тарбиясини, педагогик фаолиятга сабабли-қадриятли муносабатларини ўз ичига олади.

Педагогик маданият асосида Я.Б.Гармешнинг фикрича учта гуруҳ ётади:

- Касбий одоблилик

- Шахсий психологик хусусият

- Фуқаролик бурчи

С.Ф.Сердук педагогик маданият таркибига қуйидагиларни киритади

- Шахсининг профессионал педагогик йўналганлиги

- Педагогик сифатлар (қобилиятлар)

- Махсус тайёрлиги

- Ўқитувчининг касбий маҳорати

Педагогик маданият муамоларини ўрганиш. Бу тизимнинг қуйидаги ташкилий қисмларини ажратиб кўрсатишга имконият беради.

1. Ўқитувчининг шахсий касбий педагогик йўналганлиги. Бу компонент тизимини ташкил этувчи элемент ҳисобланади. У педагогик жараённинг

унинг қизиқишлари, лаёқати, ишончи, ғоялари орқали педагог фаолиятини инсонпарварлаштиришга қаратилган мустаҳкам сабаблар тўнлами билан иборат бўлади.

Педагогик жараёни ташкил этишда ўқитувчининг шахси касбий педагогик йўналганлиги қуйидагиларни ўз ичига олади.

- Ғояларини (педагогик вазифаларни кенг кўра олиши, педагогик фикрлаши, ривожланиши, ўзини ривожлантириш билан шуғулланиши, педагогик ўзаро алоқаларда профессионализмга эришиш)

- Қизиқишлари (фанга қизиқиши, психологик-педагогик билимларини тақомиллаштириши, ўқитувчиларнинг таълим даражасини ва умумий маънавий маданиятларини ошириш)

- Қадриятли йўналишлари (юқори билмга эга бўлиш, тарбиялаш, ўқитувчи ва ривожлантириш жараёнларида ўқувчиларини фаоллаштириш)

Р.О.Кузьменко касбий-педагогик йўналганлиги ўқитувчининг иши муваффақиятли бўлишига ёрдам берувчи зарур талаб ва қизиқишларни қондириш ҳаракатларини бошқарувчи сифатида ва бир вақтнинг ўзида сабаблар сифатида иштирок этувчи деб ҳисоблайди. Касбий педагогик йўналганлик ўқитувчининг педагогик фаолиятининг маданияти тизимида муҳим ўрин эгаллайди. С.Ф.Сердюк ўзининг тадқиқотларида касбий йўналганликка қуйидагича таъриф беради: Шахснинг касбий педагогик йўналганлиги - бу педагогнинг ўзини ривожлантириши, ўзини намоён этиши ва педагогик ўзаро алоқалар жараёнида унинг мустаҳкам педагогик ғоялари, қизиқишлари ва қадриятли йўналишлари мавжудлигидан иборат бўлади. Касбий педагогик йўналишлари ўқитувчининг ишида аниқ педагогик вазифаларни белгилайди. Масалан: лекция ўқитиш фаолиятида қўйилган муаммоларни вазиятни ўқувчилар иштирокида ҳал этиш кетма-кетлиги таркибини таъминлаш масаласи қўйилган. Ёки ўқувчилар фаолиятини фаоллаштирувчи унинг вазиятларини амалга ошириш, таъбир кўрсатиш таркибини аниқлаш масаласи қўйилади. Лаборатория машғулотларида - бу лаборатория машғулотларини ўтказиш сифатини оқитувчи ўқувчиларнинг лаборатория ишларини бажаришга тайёргарлигини дастлабки текширишнинг таъминлаш, тавсиялар тайёрлаш ҳисобланади. Касбий педагогик йўналганлиги муаммоси кўпчилик педагоглар ва психологларнинг тадқиқотларининг предмети ҳисобланади. Бу муаммоларни ўрганишга Ф.Н.Гунуболина, М.Н. Дияченко, П.А.Кандибович, И.Ф.Крибонос, Н.В.Кузьмин, С.В.Меллер, Л.И.Рувинский, Н.Н.Тарисович кабиларнинг ишлари бағишланган. Касбий педагогик йўналганлик масалари билан Т.В.Андрейви, С.Х.Асалулина, И.Г.Ганцук, В.Н.Гоголева, Д.Е.Еселбаева, Е.Я.Зазарева, Ж.В.Иванова, Л.А.Игнатенко, м.Е.Коновскаялар шуғулланганлар.

Бу тадқиқотларнинг умумий ҳулосаларига асосан, касбий педагогик йўналганликнинг муҳим омил бўлиб, ўқитувчининг инсонпарварлиги, унинг ўқувчиларга олий қадрият сифатида муносабати, ўқувчининг шахси, қадриятини ҳурмат қилиш, меҳрибонлигини дўстона талабчанлигини, бефарқлик камситиш ва шавқатсизликка йўл қўймаслиги ҳисобланади. Педагогик фаолиятга истиснодан асосидан сабаблари ва мақсадлари ётади. Сабаблари педагогнинг педагогик фаолиятига англаб етган ҳолда интилиши билан ифодланади.

Мақсадлари - бу ўқитувчининг касбий фаолиятида натижаларга эришишга интилишларидир.

Шундай ўқитувчи шахсининг касбий педагогик йўналганлиги ўзида унинг гоёларини, қизиқишларини, қадриятли йўналишларини бирлаштиради ва педагогнинг шахсий сифатларини мослаштириши ҳақиқий имкониятларини, унинг ўқув тарбиявий жараён талаблари касбий даражасини акс эттиради.

2. Педагогик шахсий сифатлари (педагогик қобилиятлари).

Педагогик қобилиятлари педагогик маънода Б.Г.Анапьев, С.П.Рубинштейн, Б.М.Жеклов ҳамда И.В.Кузьмин, Б.Ф.Ломонова, Н.В.Масишев, К.К.Платонов ва бошқалар томонидан ўрганилган.

Бу ишларда педагогнинг қобилиятлари, шахсни педагогик фаолиятга лаёқатли қилувчи унинг шахсий хусусиятлари сифатида белгиланган.

Педагогик қобилиятлари педагогик маҳоратни такомиллаштиришни таъминловчи жараён ва ўқитувчининг педагогик маҳоратини оширувчи жараённи таъминловчи педагогик шахсий сифатлар тўплами сифатида ифода этилади.

Педагогик қобилият куйидагилардан ташкил топади:

- Коммуникативлик (ўқувчиларга ёқиши, меҳрибонлиги, ҳушмуомиллиги)
- Перцептив қобилиятлари (касбий мутахассислик)
- Иродавий таъсир этиши ва мантиқий ишонтириш қобилияти.
- Эмоциональ барқарорлигини (ўзини туга билиши)
- Оптимистик тахмин қилиш
- Крентивлик (ижодкорликка қобилияти) ва бошқалар.

Баъзи муаллифлар педагогик қобилиятга куйидагиларни киритадилр:

- Ташкилотчилик қобилияти
- Коммуникатив маҳорати
- Дидактик қобилияти.
- Илмий ўрганиш (аналитик) қобилияти.
- Перцептив ва бошқалар.

Педагогик қобилиятлар педагогик маданият тизимида муҳим аҳамиятли қисм ҳисобланади.

Улар педагогик маданиятда юксак даражага эришиш учун муҳим шароитлар ҳисобланадилар.

Касбий тайёргарлиги ўқитувчининг профессионал тайёргарлиги икки ташкил топувчидан иборат бўлади:

- Профессионал билимга эгаллиги.
- Профессионал мутахассислиги

Мунтазам профессионал тайёргарлик ўқитувчини педагогик тайёрлаш тизимида тарқибий қисмларидан бири ҳисобланади.

Касбий тайёргарлик ўқитувчининг педагогик маданияти даражасини ошириш имконини беради, ўқувчиларни ўқитиш, тарбиялаш ва ривожлантириш масаларини ечишнинг мақсадга мувофиқ бўлишига ёрдам беради.

Педагогик маҳорат ягона тизимининг тузилишини ташкил қилувчи қисми педагогик техника ҳисобланади.

Педагогик техника муаммоларига кўпчилик муаллифларнинг асарларида катта эътибор берилган: Ю.П.Азаров, Н.И.Бондиров, Н.Л.вербова, П.В.Гапахова,

Б.Н.Поповин, Ф.И.Гоноболин, И.А.Зазюк, В.А.Кан-Капич, А.А.Леонтьев, С.Т.Никольская, Л.И.Рувинский, В.спастепин, Н.Н.тараеввич, Ю.И.Турганинова, Н.Д.Хмели, В.П.Лихачев, Н.М.Яковлев ва бошқалар бу муаммога катта эътибор берганлар. Илмий – педагогик адабиётларда педагогик техника фаол педагогик фаолиятни бошқарувчи мутахассислик маҳоратлари баъзи тўшамлари сифатида тушунтирилиши умумий қабул қилинган. Бу тўшамдаги маҳоратларнинг тўрт гуруҳи киритилган:

- Гавда ҳаракатлари нафис текислиги (мимика, пантомимика).
- Ўзи ҳолатини бошқара олиш (психик кескинликни йўқота олиш).
- Ижтимоий-перцептив маҳорати (ташқи кўринишнинг тушуниши, кузатув-чанлик).
- Нутқ техникаси (нафас олиш, овози, диция, нутқ суръати, оҳанги)

Педагогик техника дейилганида куйидаги бир-биринга боғлиқ қисм (компонент) лардан ташкил топган яхлит динамик тизим тушунилади:

- Педагогик ўзини ривожлантириш техникаси.
- Эмоциональ-образли ўзини ифода этиш.
- Педагогик ўзаро алоқаларни ташкил этиш.
- Педагогик ўзаро алоқаларни бошқариш.
- Ижтимоий перцепция
- Ақлий идрокни амалга ошириш.

Педагогик техникани куриш асосида куйидаги тамойил мавжуд: педагогик техникани англаб эгаллаш, унинг элементларини ривожлантиришдан улардан педагогик ўзаро муносабатлар жараёнида беихтиёр фойдаланишга ўтиш.

Педагогик техника педагогик маҳоратни энг муҳим компонентларидан бири ҳисобланади. Педагогик техникани профессионал эгаллаб олиш педагогик эмоциялари, овози, нутқи, ҳаракатлари, мимикасини педагогик таъсир этиш куралига айлантиради.

Шундай қилиб, педагогнинг ҳақиқий педагогик маҳорати педагогик маданияти, маҳорат ва педагогик техниканинг юксак даражадалилиги билан узвий боғлиқ бўлади.

Бу ўзаро боғлиқлик ўқитувчининг янада ўзини ривожлантириши, ўзини намоён этиши йўлини белгилайди.

Олий мактаб ривожланишининг ҳозирги даврида ўқитувчининг алоҳида психологик - педагогик тайёргарлигига талаб зарурлиги ошиб бормоқда. Ўқитувчининг шахсий ва педагог-мутахассислиги сифатларини ривожлантиришга эътиборини қаратиш ўқув тарбиявий жараёни самаравий ташкил этишга имкон беради.

Замонавий ўқитувчи ўзини идрок этиш, ўзини режалаштириш, ўзини бошқариш, нутқини тарбиялаш нозик ифодалилик, методик ва коммуникатив тайёргарлик ва педагогик ўзаро муносабатларда ўзини намоён этиш техникаларини эгаллаган бўлиши керак.

Булар ҳаммаси ўқитувчига касбий фаолиятида ақлий, эмоционал, маънавий ва жисмоний қийинчиликларни бемалол енгитишга имкон беради.

Юқори даражали педагогик маҳорати ўқувчилар фикрлаш фаолликларини оширади, уларнинг эмоционал кемтикликларини пасайтиради. Педагогик-мутахассис ўзгарувчи педагогик вазиятларда ўз билимларини оқилона қўллай

билади, педагогик масалаларни ҳал этишда ўқувчиларга таъсир этиш усуллари, услублари ва воситаларини моҳирона қўллаш билади.

Текшириш учун саволлар

1. «Педагогик маҳорат» тушунчасини баён этиб беринг.
2. Педагогик маҳоратнинг тузилиши қандай?
3. Педагогик масалалар асосий турлари хусусиятларини айтиб беринг.
4. Педагогик муносабатнинг ўзига хос хусусияти нимадан иборат.
5. Педагогик муносабатнинг босқичларини айтиб беринг.
6. Педагогик муносабат асосий усули технологик хусусиятларини айтиб беринг.
7. Шахснинг маънавийлигини кўрсатиб беринг.
8. Педагогик маданият деганда сиз нимани тушунасиз.
9. Педагогик техника тушунчасини айтиб беринг.

Хулоса.

Олий таълим тизимини қайта қуриш ҳозирга замон босқичида демократик юқори ривожланган мамлакатлар даражасида Ўзбекистоннинг илғор илмий-техник, иқтисодий, ижтимоий ва маданий ривожланишини таъминлашга кучи етадиган ва юксак маънавий, маданий ва ахлоқий сифатларига эга, чуқур билимли рақобатбардош кадрларни тайёрлашни талаб этади.

Мутахассислар шахсини ривожлантириш, уларнинг фундаменталь чуқур билимларини ва амалий тайёргарликларини юзага келтирувчи асосий воситаларидан бири олий мактабдаги таълим мазмуни ҳисобланади.

Олий мактабда таълимнинг янги мазмунини ҳозирги босқичда давлат стандарти белгилаб беради. Олий таълим, давлат таълим стандарти кадрлар тайёрлаш сифатига таълим мазмунига талабларни белгилаб беради. Давлат стандарти меъёрий ҳужжатлари асосида олий мактабда ўқитиш жараёнини такомиллаштириш йўллари белгилаб берилди. Олий мактабда ўқитиш жараёни ижтимоий педагогик қонунятлар билан белгиланади ва ўқитиш кўп турли ташкилий усул ва шакллари тизими доирасида амалга оширилади.

Олий мактабда таълим мазмунини қайта кўриб чиқиш, мутахассисларни тайёрлаш янги стандарт шакллариини излаш бевосита талабалар идрок этиш фаолиятини фаоллаштириш билан боғлиқ.

Идрок этиш фаолиятининг назарий асосларини асослаб бериш учун Яқин ва Ўрта Шарқ қомусий олимларининг педагогик нуқтан-назарлари муҳим аҳамиятга эга.

Олий таълим мазмунини сифатли такомиллаштиришни педагогикада бугунги кунда янги йўналиш - педагогик инновациясиз амалга ошириш мумкин эмас.

Олий мактабда инновацион жараёнларнинг хусусиятлари, янгиликларини тадбиқ этиш, ўқитувчиларнинг касбий салоҳиятлари, хусусиятлари билан белгиланади.

Олий мактабда педагогик инновациялар педагогик технологиялар билан узвий боғлиқ бўлади.

Педагогик технологиялардан фойдаланиш таълим технологиялари шмий асосларини, муаллифлик мактаблари ва тажриба янги технологияларини тизимлаштириш ва умумлаштиришга қаратилган.

Таълим мазмунини янада ривожлантириш олий мактаб ўқув жараёнида янги технологик муаммоларни қўйиш ва ҳис этишни талаб этади.

Адабиётлар:

Батракова С.Н. Основы профессионально-педагогического общения. – Ярославль, 1989.

Баллер Э.А., Злобин Н.С. Культура. Творчество. Человек. – М.: Молодая гвардия, 1970.

Березовин Н.А. Проблемы педагогического общения. – Минск, 1989.

Гримак Л.П. Резервы человеческой психики. Введение в психологию активности. – М.: Политиздат, 1989.

Ильин Е.Н. Искусство общения. – М., 1988.

Как развивать педагогическое творчество. – М.: Знание, 1987.

Кан-Калик В.А., Никандров Н.Д. Педагогическое творчество. – М., 1990.

Леонтьев В.А. Педагогическое общение. – М., 1979.

Марпарян Э.С. Теория культуры и современная наука. – М.: Мысль, 1983.

Новос педагогическое мышление. – М., Педагогика, 1989.

Основы педагогического мастерства. М., 1989.

Педагогический поиск. – М., 1990.

Петровский В.А. и др. Личностно развивающее взаимодействие. – Ростов на Дону, 1993.

Раченко И.П. Диагностика развития педагогического творчества учителя. – Пятигорск, 1992.

Учителю о педагогической технике. – М.: Педагогика, 1987.

Педагогик терминларнинг қисқача луғати

Автократлик – ҳокимлик, кишининг буйруқбозлик, кўрсатмалар бериш ва жазолаш каби шаклларда бошқаларга (масалан, ўқитувчининг талабага) но-демократик усуллардан фойдаланган ҳолда таъсир этишга мойиллиги.

Агрессивлик – душманлик, бошқаларга, атрофдагиларга зарар етказиш, таъвоуз қилиш, ноқулайлик туғдириш мақсадини амалга оширувчи шахснинг хусусияти.

Долзарблантириш – шахсдаги мавжуд билим, малака ва кўникмаларни турли ахлоқий шакллар ва ҳиссий ҳолатларни қайта ишлаб чиқиш ва уларни ботиқини ҳолатдан зоҳирий ҳаракатларга айлантириш.

Аксиология – кадрларлар тўғрисидаги фалсафий таълимот, аксиологик кадрларлар моҳияти.

Аксиологик ёндашув – инсонпарварлик педагогикасига хос бўлган ху-сусият, бунда инсон ижтимоий кадрлар ва жамият ривожланишининг иро-варди мақсади сифатида қаралади. Аксиологик тафаккур ўзаро алоқадан ҳам ўзаро ҳаракатдан дунё концепциясига асосланади.

Амалий тадқиқотлар – педагогик жараённинг айрим жиҳатларини чуқур ўранишни қаратилган ишлар, педагогик амалиёт қонуларини очиб.

Анкеталантириш – анкета ердамида ижтимоий, иқтисодий, демогра-фик, психологик, педагогик ва бошқа тадқиқотлар учун дастлабки материал-ларни йиғиш жараёни.

Антропология – одамнинг биологик табиатини ҳар томонлама ўраниш-чи фан.

Асотирлар – ибидоний инсонларнинг қонлот, табиат ҳодисаларининг моҳияти, пайдо бўлиш сабабларини ўзларича изоҳлан мақсадида яратган оғзаки ҳикоялардир. Инсоният тафаккурининг илк меваси сифатида асотир-лар қадимги аждодларимизнинг атрофини ўраб олган борлиққа, турли-туман нарса ва ҳодисаларга, қонлот ва ер ости дунёсига бўлган қарашлар тизимидан иборат.

Асотирлар кейинчалик инсон бадний тафаккурининг ривож, илм-фан тараққиёти туфайли, табиат ҳодисалари ва турли нарсаларнинг сир асрорини тушуниб еттишлари оқибатида афсона, ривоят каби жанрларга айланган.

Асотирлар ер юзидан барча халқларда мавжуд, чунки барча халқлар ўз тараққиётининг илк босқичларида асотирлар орқали фикрлаш, дунёга асо-тирлар илҳом билан қараш босқичини босиб ўтганлар.

Ассимиляция – янги шароитда тайёр малака ва кўникмалардан жиддий ўзгаришсиз фойдаланиш

Аутотренинг – ўзини-ўзи ишонтириш, шахснинг ўзини-ўзи бошқаришга қаратилган махсус машқлар тўшам. Аутотрениндан шахснинг ўз рухий хо-лати ва ҳулқини бошқаришда фойдаланилади.

Ахборотли малака – таълим ва тарбия масалаларига ахборотларни мослаштириш ва таъқин қилиш малакаси.

Ахлоқ – шахснинг жамиятга ва бошқа кишиларга нисбатан бурчини белгилаб берувчи меъёрлар тизими, маънавий ҳулқ қоидалари, у ижтимоий онг шаклларидан бири.

Баён қилиш – ўқитувчи томонидан ўрганилаётган материал мазмунини изчил сўзлаб бериш методи.

Билиш фаолияти – идрок қилиш ҳисси, назарий фикрлаш ва амалий фаолият бирлиги.

Бошқариш – ташкил этиш, қарор қабул қилишга қаратилган фаолият, объектни ўз хизмат вазифаси доирасида назорат қилиш, тартибга солиш, ишончли ахборотлар асосида таҳлил қилиш ва яқун ясаш.

Бурч – муайян ахлоқий мажбуриятларни ҳис қилиш, унинг зарурлигини англаш.

Вазифа – мақсад ва уни амалга ошириш босқичларининг оиднилаштирилиши.

Вербал – ифодали, оғзаки.

Гуманизм – 1) инсоннинг инсонга бўлган меҳри-муҳаббати, унинг шаъни, қадрини ҳурмат қилиш, киши манфаатлари учун қайғуриш ҳолати билан суғорилган ва кишилар ўртасидаги тенглик, ҳалоллик, инсоний муносабат тамойилларига асосланган дунёқараш; 2) инсонийлик ва инсонпарварлик, инсонларнинг бунёдкорлигига ишончи.

Давлат таълим стандарти – узлуксиз таълимнинг муайян босқичида шахс (мутахассис)нинг тайёргарлик даражаси ва мазмунига қўйиладиган минимум талаблар.

Дидактика – таълим ва ўқитиш назарияси ҳамда ўқитиш жараёнида тарбиялаш мазмунини ифодаловчи педагогиканинг таркибий қисми.

Долзарбликни асослаш – таълим ва тарбия назарияси ҳамда амалиётининг истиқболдаги тараққиёти муаммоларини ўз вақтида ўрганиш ҳамда ҳал қилиш зарурлигини кўрсатиш.

Дунёқараш – шахснинг тафаккур тарзи ва йўналишининг акс эттирувчи қарашлар, эътиқод ҳамда фикр-ўйлар тизими.

Идрок этиш малакаси – бошқа субъектнинг хусусиятларини – унинг мулоқоти ва мулоқотга ҳозирлигини аниқлаш учун зарур бўлган касбий – педагогик малака.

Идеал – олний мақсад, бирор нарсанинг намунаси, шахс, гуруҳларнинг хатти-ҳаракатлари, интижишлари интиҳоси.

Ижтимоий идрок этиш – кишилар томонидан ижтимоий объектларнинг идрок этилиши, тушунилиши ва баҳолалиши.

Изоҳлаш, тушунтириш – оғзаки изох, ёритилиши лозим бўлган турли материалларни изохлаш, исботлаш, таҳлил қилиш.

Илмий муаммо (масала) – фан орқали ҳал қилинадиган асосий зиддиятлар.

Илмий янгилик – муайян даврга нисбатан маълум бўлмаган ва педагогикага оид адабиётларда қайд қилинмаган назарий, амалий ҳулосалар, таълим қонуниятлари, унинг тизимаси, механизмлари мазмуни, тамойиллари ва технологиялари.

Индивидуаллик – шахснинг бетақрор биосоциологик хусусиятлари.

Интеллект – шахснинг турли фаолият турларини муваффақият билан ўзлаштиришини белгилайдиган туғма ва ўзлашма барча ақлий қобилиятлар тўплами.

Ишонтира олиш – ахборот оқимининг шахс томонидан танқиддан ҳоли, эркин равишда ўзлашишига эришишни кўзлаган руҳий таъсир этиш методи.

Ишонч ҳосил қилиш – шахснинг муайян қоида ва талабларини онгли равишда ўзлаштириш воситасида тарбиялаш методи. Тегишли маълумотлар ва аргументларга асосланиб, шахснинг ўз ҳукми ҳамда хулосалари тўғрилигига ишончни юзага келтириш жараёни ва натижалари.

Ичқоралик – ўзгаларнинг муваффақиятсизлигидан севиниш.

Ички позиция (мавқе) – шахснинг кундалик эҳтиёжи билан узвий боғлиқ ва ҳаётининг муайян даври фаолиятининг асосий мазмуни ва йўналганлигини белгиловчи ижтимоий кўрсаткичлари тизими.

Истиқболни белгилаш малакаси – ижтимоий ва билиш жараёнларини режалаштириш ва бошқариш.

Калокагатия – гўзаллик, олижаноблик ҳамда жисмоний ва маънавий бойликлар уйғулиги.

Касбий – педагогик мулоқот – педагог ва тарбияланувчининг ўзаро зич ижтимоий – психологик алоқаси тизими бўлиб, унинг мазмуни ахборотлар айрибошлаш, тарбиявий таъсир ўтказиш, коммуникатив воситалар ёрдамида ўзаро муносабатларини ташкил этиш ҳисобланади.

Касбий тайёргарлик – бўлажак мутахассиснинг психологик, психофизиологик, жисмоний ҳамда илмий-назарий ва амалий тайёргарлиги.

Касбий билимдонлик – педагогик фаолият юритиш учун зарур бўлган назарий ва амалий тайёрлик бирлиги.

Кибернетика – ахборотлар алмашиш, уларни қайта ишлашни бошқариш ҳақидаги фан.

Когнитив – билиш жараёни.

Коллектив – жамоа, умумий мақсад йўлида шахсларнинг ўзаро муносабатлари, ташкилийлиги ва интилишлари билан бир-биринга монанд турғун социал (ижтимоий) гуруҳ.

Коммуникация – кишиларнинг ўзаро мулоқотларида ахборотлар алмашиш тавсифи.

Коммуникатив кўникма – муомала қила олиш, педагогик техника малака ва кўникма тушунчаси.

Коммуникатив фаолият – педагогнинг тарбияланувчилар, бошқа педагоглар, жамоатчилик вакиллари, ота-оналар билан мақсадга мувофиқ ўринатган муносабатлари.

Конструктив фаолият – у ўзида конструктив мазмун (ўқув материалларини ташлаш ва жой-жойига қўйиш, педагогик жараёни режалаштириш ва ташкил этиш), конструктив – оператив (ўзининг ва талабанинг хатти-ҳаракатларини режалаштириш), конструктив – материал (педагогик жараёнини ўқув-материал базасини лойиҳалаштириш) ни бирлаштиради.

Конфликт – қарама-қарши қарашлар, фикрлар тўқнашуви, жиддий зиддият, қизгин баҳс.

Креативлик – бетакрор кадриятлар яратувчи, ностандарт ечимлар қабул қилувчи индивиднинг ботиний қобилияти.

Кузатиш – бирор педагогик ҳодиса бўйича аниқ фактик материал олиш мақсадини кўзлаган идрок этишнинг шакли.

Кўникма – ўрганиш натижасида қўлга киритилган, беихтиёр, автоматик тарзда бажариладиган ҳаракат. Кўникмалар бирор ҳаракатни назоратсиз, автоматик тарзда бажариш қобилиятларидир.

Кўрсатма – эҳтиёжнинг мавжудлиги ва объектив вазият ҳамда уни қондириш билан боғлиқ равишда олдиндан шахсларнинг маълум фаоллигини тайёрлаш, уларни жойлаштириш.

Лаборатория иши – асбоб-ускуналар ва бошқа техник мосламалардан фойдаланган ҳолда талабалар билан тажрибалар ўтказиш, бирор ҳодисани махсус жиҳозлар ёрдамида ўрганиш.

Лекция (маъруза) – одатда олий ўқув юртида бирор фан мазмунини оғзаки баён қилишга асосланган ўқув жараёни, методи.

Мактабнинг ички бошқаруви – юксак натижаларга эришиш мақсадида билишнинг объектив қонуний асосида яхлит педагогик жараён қатнашчилари ўзаро мақсадли, оғли ҳаракатлари.

Малака – шахснинг ўзи эгаллаган билимлари асосида уларнинг янги шароитдаги янгиликлар билан бирга, маълум бир фаолиятни самарали бажариш қобилиятидир.

Малака тавсифномаси – ўқитувчининг назарий ва амалий билимларига қўйиладиган умумий талаблар.

Математик ва статистик метод – бу метод оғзаки сўров ва эксперимент натижаларига ишлов беришда, шунингдек, ўрганилаётган ҳодисалар орасидан миқдорий алоқадорликни ўрнатилганда қўлланилади.

Мафкура – ғоя ва қарашлар тизими.

Машқ – ўзининг билимларини чуқурлаштириш ҳамда тегишли малака ва кўникмалар ҳосил қилиш мақсадида ҳаракатларни оғзаки ва ёзма равишда такроран амалга ошириш.

Машқ қилиш – ўқувчининг ўз қобилиятлари, билим, малака ва кўникмаларини ўстиришга қаратилган ҳаракатлари.

Мақсад – фаолият натижасини олдиндан фикран белгилаш.

Мақтов – фойдали иш қилган шахсни, жамоани оғзаки тақдирлаш.

Менежмент – социал, шунингдек, таълим жараёнларини бошқариш таъминлари, методлари, воситалари ва шакллари мажмуаси.

Метод – 1) табиий ва ижтимоий ҳаёт ҳодисаларини тадқиқ қилиш, билиш усули; 2) ҳаракат қилиш усули, тарзи.

Методика – бирор ишни ташкил қилишда мақсадга мувофиқ қўлланадиган методлар.

Методология – 1) дунёни илмий билиш методи ҳақидаги таълимот; 2) бирор фанда, шу жумладан педагогикада қўлланиладиган методлар.

Мифология – Қадимги дунё халқларининг дунё, табиат ҳодисалари, уларнинг пайдо бўлиши ҳақидаги, ҳудодлар ва қаҳрамонлар ҳақидаги ривоятлари, афсоналари, бу афсонада қадимий халқларнинг дунё ҳамда ҳудодлар ҳақидаги ибтидоий тасавурларининг акс этанлиги.

Мотив – маълум эҳтиёжларни қондириш учун асос бўладиган кишининг ички фаолият мазмуни.

Мотивация – шахсни фаол хатти-ҳаракатларга ундовчи сабаблар, асослар тўплами бўлиб, у айни замонда киши хулқини физиологик ва психологик бошқаришнинг динамик жараёнини ҳам билдиради, фаолиятнинг йўналиши, фаоллиги, уйғунлиги ҳамда турғунлигини белгилайди.

Муаммоли ўқитиш - ўқув машғулотини ташкил этиш шакли бўлиб, унда педагог раҳбарлигида муаммоли вазият юзага келтирилади ва унинг ҳал қилинишида таълим олувчилар фаол мустақил ҳаракат қиладилар.

Муаммоли вазият - ўқув вазияти бўлиб, у машаққат билан ҳал қилинадиган масала туфайли юзага келади.

Мулоқотнинг етакчи тури - ривожланишнинг маълум бир даврида атрофдаги кишилар билан муомаллада етакчилик қиладиган мулоқот тури бўлиб, унинг натижасида шахснинг асосий сифатлари шаклланади.

Мунозара - 1) матбуотда, суҳбатда бирор баҳсли масалани муҳокама қилиш, баҳс; 2) муайян муаммо бўйича фикр алмашишга асосланган таълим методи.

Назарий босқич - тадқиқот объекти тўғрисидаги амалдаги ва истиқболдаги тасаввурлар ҳамда уларга бўлган талаб ўртасидаги зиддиятни енгил.

Назарий таҳлил - педагогик ҳодисаларнинг алоҳида жиҳатлари, белгилари, хусусиятлари ўзига хослигини аниқлаш ва таҳлил этиш.

Объект - инсоннинг, субъектнинг билиш предмети ва фаолияти.

Одат - кишининг маълум эътиқодлар, қадриятлар ёки ахлоқий меъёрлардан келиб чиқиб амалга оширадиган онгли фаолияти.

Педагог - тарбиячи, ўқитувчи, дарс берувчи.

Педагогика - ёш авлод таълим ва тарбияси ҳақидаги фан.

Педагогикада антропологик ёндашув - одам тўғрисидаги барча фанлар маълумотларидан мунтазам фойдаланиш ва педагогик жараёни ташкил этиш ҳамда амалга оширишда уларни ҳисобга олиш.

Педагогиканинг назарий вазифаси - илғор ва янги педагогик тажрибаларни ўрганиш.

Педагогиканинг технологик вазифаси - диагностик сатҳ - педагогик ҳодисалар ҳолатини аниқлаш; башорат қилиш сатҳи - педагогик фаолиятни экспериментал тадқиқ қилиш ва шу асосда педагогик воқеликни яратиш моделларини ўрнатиш; лойиҳа сатҳи - педагогик фаолиятнинг назарий концепцияси, унинг мазмуни ва характери асосида уларга мувофиқ методик материаллар (ўқув режа, дастур, дарслик ва ўқув кўлланмаси, педагогик тавсияномалар) ишлаб чиқиш; яратувчилик сатҳи - педагогик фан ютуқларини такомиллаштириш ва қайта режалаштириш мақсадида таълим амалиётига таъбиқ этиш; рефлексив тузатма (корректировка) сатҳи - илмий тадқиқотлар натижаларининг таълим ва тарбия амалиётига сингиб кетишини баҳолаш.

Педагогика фани - махсус институтларда (оила, таълим ва тарбия, маданият муассасалари) мақсадга мувофиқ ташкил этиладиган реал, яхлит педагогик жараён.

Педагогик жараён - таълим масалалари, унинг тараққиётини ҳал қилишга қаратилган, махсус ташкил этилган педагог ва тарбияланувчиларнинг мақсадли ўзаро муносабатлари.

Педагогик жараён тамойиллари - педагогик фаолиятни ташкил этишнинг асосий талаблари бўлиб, у педагогик жараённинг йўналишини кўрсатади ва унинг қонуниятларини очиқ беради.

Педагогик ихтисослик - таълим натижаси ўлароқ билим, малака ва кўникмалар мажмуидан иборат бир касбий гуруҳ доирасидаги фаолият тури.

Педагогик ихтисослашиш - педагогик ихтисослик доирасидаги фаолиятнинг бир тури.

Педагогик малака – муайян тоифадаги вазифаларни ҳал қилиш имкониятига эга бўлган мутахассиснинг касбий педагогик тайёргарлиги даражаси ва тури.

Педагогик масала – педагогик жараённинг асосий бирлиги, ўзига хос тизимидир. У воқеликни билиш ва қайта яратиш зарурияти билан боғлиқ тафаккур қилинадиган педагогик вазиятдир. Таълим қатнашчиларининг маълум бир мақсадни кўзлаган таълим ва тарбиядаги моддийлаштирилган вазиятдир.

Педагогик маҳорат – педагогик жараёни билиш, уни ташкил эта олиш, ҳаракатга келтира олиш (А.С. Макаренко), педагогик жараённинг юқори самарадорлигини белгиловчи шахснинг иш сифати ва хусусиятлари синтези.

Педагогик мулоқот – таълим олувчиларнинг мақсадлари ҳамда уларнинг биргаликдаги фаолиятлари мазмунидан келиб чиқадиган ўзаро алоқаларни ўрнатиш ва ривожлантиришни, бир-бирини англаш ва қўллаб-қувватлашни ташкил этишнинг кўп қиррали жараёни.

Педагогик такт – болалар фаолиятининг турли доираларида улар билан мулоқотда бўлишнинг педагогик тамойили, ўлчови, ўқувчилар билан уларнинг шахсий хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда тўғри мулоқотда бўла олиш маънаси.

Педагогик техника – 1) ҳар бир таълим олувчига ва жамоага педагогик таъсир ўтказишни самарали қўллаш учун зарур бўлган малака ва кўникмалар мажмуаси; 2) ҳар бир таълим олувчи ва жамоанинг фаоллигини педагогик жиҳатдан таъминлаш учун зарур бўлган малака ва кўникмалар.

Педагогик технология – 1) олдиндан лойиҳалаштирилган педагогик жараёни амалиётда режали ва бир маромда татбиқ этиш ёки педагогик масалани ечишга қаратилган педагогнинг узлуксиз ўзаро боғланган ҳаракатлари тизимидир; 2) таълим ва тарбия методларининг у ёки бу тўпламини қўллаш билан боғлиқ бўлган педагогнинг узлуксиз, ўзаро шартланган ҳаракатлари тизимидир; 3) педагогнинг ютуқларига кафолат берадиган аниқ ишлаб чиқилган ва қатъий илмий лойиҳалаштирилган педагогик ҳаракат; 4) таълим шакллари-ни оптималлаштиришга қаратилган, техника ҳамда инсон омиллари, унинг ўзаро ҳамкорлиги асосида ўқитиш жараёни ва билимларни эгаллаш, яратиш, қўллаш ҳамда белгилашнинг тизимли методидир.

Педагогик тизим – шахсни ривожлантириш ва яхлит педагогик жараёни бирлаштирган таълимнинг ўзаро боғланган ташкилий тузилмаси.

Педагогик фаолият – таълим мақсадларини амалга оширишга қаратилган ижтимоий фаолиятнинг алоҳида тури.

Педагогик ўйин – билим олишга қаратилган ва маълум бир педагогик натижани кўзлаган ҳамда таълим жараёнида муайян мақсадни амалга оширувчи фаолият тури.

Педагогнинг коммуникатив маданияти – педагогнинг кишилар билан қисқа муддатда мулоқот ўрната олиши, улар билан мулоқот ўрнатишга бўлган доимий интилиши.

Педагог нуқтаи назари (позицияси) – педагогнинг дунёга, педагогик воқеликка ва педагогик жараёнга бўлган интеллектуал ва ҳиссий муносабати.

Педагогик ҳаққонийлик – ўқитувчининг объективлик мезони, унинг маънавий тайёргарлик даражаси.

Проектив малака – малаканинг махсус тури бўлиб, кутилган педагогик натижаларни аниқ таълим ва тарбия режаларида акс эттиради.

Пресскрептив – меъёрий.

Психология – 1) шахснинг объектив борлиқни фаол акс эттириш жараёнини ўрганувчи фан; 2) маълум бир фаолият турининг ўзаро шартланган психик жараёнлар тўплами; 3) психика, характер хусусияти, кўнгли хазинаси.

Рационализация – методларни ёки бирор иш - ҳаракатни такомиллаштириш.

Релексация – кучли ҳаяжон ва жисмоний зўриқишдан сўнг енгил тортиш, тинчланишнинг умумий ҳолати.

Ретроспектив – ўтмишга муурожаат этиш.

Рефлексив малака – педагогга нисбатан қўлланадиган назорат - баҳолаш фаолияти.

Рефлексия – такрорлаш, акс этиш, ўз ҳаракатлари ва ҳолатларини таҳлил қилиш.

Ривожланишнинг эҳтимоллик назарияси – шахс психикаси ривожланишнинг ҳар бир даврини тасодифий фактлар йиғиндисига кўра белгилашга асосланган назария ва у аввалги ривожланиш давридаги эришилган сатҳга нисбатангина боғлиқ бўлади.

Роль ижро этиш – қатнашувчиларнинг яққа ва гуруҳ бўлиб турли ролларда (саҳнада) чиқиши, образга кириши.

Рухий педагогик тайёргарлик – педагогиканинг методологик асослари ва категорияларини, шахснинг ижтимоийлашуви ва тараққиёти қонуниятлари, таълим ва тарбиянинг моҳияти, мақсади ва технологияларини билиш.

Сардор – гуруҳ аъзоларига лозим бўлган вазиятларда сезиларли таъсир ўтказа оладиган шу гуруҳнинг аъзоси.

Сутестия – уқтириш, тўла ишонч ҳосил қилиш.

Сухбат – кузатув чоғида старли даражада аниқ бўлмаган зарур ахборотни олиш учун қўлланадиган тадқиқот методи.

Тадқиқот объекти – зиддият ва муаммоли вазият туғдирувчи, билишга қаратилган илмий таҳлилга муҳтож объект.

Тадқиқот предмети – бевосита ўрганилиши лозим бўлган ва амалий ёки назарий жиҳатдан муҳим аҳамият касб этадиган объектнинг моҳияти, маълум бир томони, хусусияти.

Тазйиқ ўтказиш – уятга кўйиш, айбдорлик ҳисси ёки кўнгли чўкканларнинг фикри, ҳиссиёти, интилиши ва майилини уларнинг онгидан халос қилиш.

Талқин қилиш – бирор ҳодиса ёки нарсани изоҳлаш, тушунтириш.

Тақаббур – ўз манфаатларини юқори кўювчи, манман шахс.

Такт – мисли кўрилмаган тарзда ўзини тута билиш.

Таълим – 1) шахснинг жисмоний ва маънавий шаклланишнинг ягона жараёни, ижтимоий эталонларнинг ижтимоий онг сифатида у ёки бу даражада қайд қилинган, тарихан шартланган идеал тимсолларга онгли йўналтирилган ижтимоийлашиш жараёни; 2) муайян билимларни эгаллаш ғоявий-ахлоқий кадр, малака, кўникма, ахлоқ меъёрларига қаратилган жамият аъзоларининг таълим ва тарбияси вазифасини бажарадиган нисбий мустақил тизим.

Таълимнинг маданий инсонпарварлик вазифаси – кишининг ҳаёт тўсиқларини енгиллашга ёрдам берадиган маънавий кучи, қобилияти, малака-

ри, табиат ва ижтимоий ҳаётга мослашиш вазиятидаги характери, маънавий маъсулиятининг шаклланиши, шахсий, касбий такомили ҳамда шахснинг ўзи томонидан амалга оширилишини таъминловчи имкониятлари, шахснинг интеллектуал, ахлокий эркинликка, шахсий мухторияти шунингдек, бахтига эришиш учун зарур бўлган воситалар шахснинг индивидуал ижодий тараққий этиши ва маънавий имкониятларининг очилиши учун шароитлар яратиши.

Таълим турлари – соқратча суҳбат методи, анъанавий таълим, изоҳли-намунали (иллюстратив) таълим, билимларни мустақил эгаллаш, дастурлаштирилган таълим, таълимни алгоритмлаш жараёни, дифференциацияли, индивидуал таълим ва бошқалар.

Тарбия – 1) шахснинг маънавий ва жисмоний ҳолатига мунтазам ва мақсадга мувофиқ таъсир этиш; 2) педагогик жараёнда таълим мақсадларини амалга ошириш учун педагог ва тарбияланувчиларнинг махсус ташкил этилган фаолияти.

Тақлид қилиш – бирор ҳаракат, қилиқ, аҳд, фикр ва ҳиссиётни такрорлаш, айнан ўзлаштириш.

Тафаккур – инсон ақлий фаолиятининг олий шакли, инсонларни ўраб олган дунёдаги ўзаро боғланган нарса ва ҳодисаларни билиш жараёни, муҳим ҳаётий жараёнларни ҳис қилиш ва муаммоларни ҳал қилиш, маълум бўлмаган воқеа ҳодисаларни қидириш, келажақни кўра олиш. Тафаккур, тушунча, ҳукм, ҳулоса шаклларнда намоён бўлади.

Темперамент – 1) шахснинг психик фаолияти динамикасининг турли жиҳатларини билдирадиган турғун индивидуал хусусиятларининг қонуний муносабатлари; 2) шахснинг динамик хусусиятлари: интенсивлик, тезлик, теми, психик жараёнлар ва ҳолатлар ритми.

Тест – 1) стандарт шаклдаги тоншириқлар бўлиб, ақлий тараққиёт, қобилият, билим ва малакани аниқлаш мақсадида ўтказиладиган синовдир; 2) аниқ социологик тадқиқотларда фойдаланиладиган тарқатма материал, саволнома; 3) шахс руҳияти ва ҳуққининг аниқ миқдорий ва маълум сифат баҳоларини олдиндан берилган баъзи стандарт – тест меъёрлари билан қиёсий ўрганишга мўлжалланган психологик тадқиқотларнинг стандартлаштирилган методи.

Тестдан ўтказиш – таълим олувчининг билим ва малакаларини, психик ривожланиши, ижтимоий тажрибасини аниқлаш учун саволлар тизимининг қўйилиши.

Технология – ишлаб чиқариш жараёнида ашёлар, материаллар, ярим тайёр маҳсулотларни тайёрлаш, қайта тайёрлаш, ашёнинг ҳолати, хусусияти, шаклини ўзгартириш методлари тўплами.

Тизим – 1) яхлит таълими, унинг бирлигини белгиловчи бир-бири билан қонуний боғлиқ ақсарият унсурлар (предметлар, ҳодисалар, қарашлар, билимлар ва бошқалар); 2) қисмларнинг маълум бир боғланишларда, ҳаракатларнинг ўта изчилликда режалани, тўғри жойлашиш тартиби.

Туртки (стимул) – шахс психикаси мотивларининг шаклланишини таъминловчи ташқи таъсир.

Тушунча – атроф-муҳитдаги ҳодисалар, предметларнинг муҳим хусусиятларини, улар орасидаги алоқа ва муносабатларни билиш.

Фаолият – 1) онгли мақсад билан бошқариладиган кишининг ички (руҳий), ташки (жисмоний) фаоллиги; 2) атроф-муҳитнинг кишилар томонидан мақсадга мувофиқ қайта бунёд этилиши.

Фаолиятнинг стақчи тури – бола ҳаётининг муайян давридаги психик ривожланишини етарли даражада таъминловчи ҳамда кейинги тараққиётга асос бўлувчи фаолиятдир.

Фундаментал – асосий фундаментал

Хайрихоҳлик – кишиларга очик кўнгилли бўлиш, илтифотли, марҳаматли бўлиш.

Шахс – 1) кишиларнинг ижтимоий ҳулки, инсонлар орасида ўзини тутишини акс эттирадиган руҳий сифатлари мажмуини билдирувчи тушунча; 2) турли-туман сифатлар тизимидаги кишининг руҳий, маънавий моҳияти; 3) ижтимоий моҳият касб этган ва ўз-ўзини англаш қобилиятига эга бўлган киши.

Шахс динамикаси – кишининг онтогенетик ривожланишини ўз ичига олган ҳолда субъектнинг хусусиятлари ва сифатининг вақтга нисбатан ўзгариш жараёни.

Шахсий фазилат – шахс томонидан ўзининг ахлоқий, руҳий ва ишчанлик қобилиятининг ижтимоий аҳамиятини, жамиятдаги ўрнини англай олиш хусусияти.

Этикод – шахс амал қиладиган билим, тамойил ва идеалларнинг ҳаққонийлигига қалбдан ва асосли ишонч билан боғланган, унинг атроф-муҳитга ҳамда ўзининг хатти-ҳаракатларига бўлган субъектив муносабати.

Эвристика – илмий тадқиқотнинг мантикий усуллари ва методик қоидалари тизими.

Эмпирик – тажрибага асосланган.

Эмпирик босқич – тадқиқот объекти тўғрисида ҳар томонлама тасаввур ҳосил қилиш, таълим амалиёти, илмий билимлар савияси ва ҳодисалар моҳиятига эришишга бўлган талаб ўртасидаги зиддият, илмий муаммони номлаш.

Эстетик тарбия – гўзалликни ҳис қилиш, атроф-муҳитдаги гўзалликни пайқай олиш ва тушунишга бўлган қобилиятни тарбиялаш.

Эҳтиёж – индивиднинг бирор нарса-ҳодисага муҳтожлиги ва кишининг руҳий қуввати ҳамда фаоллиги манбаи ҳисобланадиган асосий хусусияти.

Эҳтимоллик – тасодифийлик, педагогик ҳаётдаги ўзгаришларни аниқ айтиб бериш мумкин бўлмаган, эҳтимол қутилган жараён.

Ўйин – фаолиятнинг бир тури бўлиб, ижтимоий тажрибаларни ўзлаштириш ва бунёд этишга, ўз хатти-ҳаракатларини такомиллаштиришга қаратилган бўлади.

Ўз-ўзини баҳолаш – шахснинг ўз психологик сифатлари, ҳулки, ютуқлари ва муваффақиятсизликлари, кадр-қиммати, камчиликларини баҳолай олиши.

Ўз-ўзини тарбиялаш – 1) шахсга ҳос бўлган маданиятнинг шаклланиши ва ривожланишига қаратилган изчил ва онгли фаолияти; 2) шахснинг ўз жисмоний, руҳий ва ахлоқий сифатларини тинмай амалга ошириш.

Ўқитиш – таълим олувчининг билиш фаолиятини бошқаришга қаратилган ўқитувчининг фаолияти.

Ўқитиш – 1) таълимнинг ўзига хос усули бўлиб, шахсга назарий ва амалий билимлар бериш жараёнида унинг ривожланиши таъминланади; 2) ўқувчи ва ўқитувчи, ўқувчининг бошқа ўқувчилар билан алоқаси натижаси ўлароқ атроф-муҳит, унинг қонуниятлари, тараққиёт тарихи ва уларнинг ўрганилиш усулларини билишнинг мунтазам бошқарилиш жараёни.

Ўқитувчининг инновацион фаолияти – ижтимоий педагогик феномен бўлиб, ижодий имкониятни ақс эттириш, қундалик фаолиятдан ҳисга чиқишдир.

Ўқитиш вазифаси – таълимий, тарбиявий ва ривожланиш вазифалари.

Ўқитиш турлари – сократча суҳбат методи, қолоқ таълим, изоҳлаш-намоийиш этиш асосида ўқитиш, билимларни мустақил эгаллаш, дастурлаштирилган таълим, ўқув жараёнини алгоритмлаш, дифференциацияли ҳамда индивидуал таълим ва бошқалар.

Ўқиш – ўқувчининг ўз қобилияти, билими, малака ва кўникмаларини ривожлантиришга қаратилган ҳаракат.

Ўқувчиларни касбга йўналтириш – ўқувчи-ёшларга келажакда ўз касбларини аниқлаб олиш учун ёрдам кўрсатишга қаратилган ижтимоий-иқтисодий, психологик, педагогик, тиббий-биологик ва ишлаб чиқариш – техник тадбирларнинг асосланган тизими.

Ўқув-билиш фаолияти – инсоният томонидан тўйланган маданий бойликни эгаллаш билан боғлиқ фаолият.

Ўқув фаолияти – шахснинг янги билим, малака ва кўникмаларни эгаллаш жараёни.

Қаноат – маълум мақсадга эришиш йўлида ижобий туйғу билан боғланган шахснинг психологик ҳолати.

Қизиқиш – шахс ҳаракатига сабаб бўладиган фаолият йўналишининг ошши шакли.

Ғайри ихтиёрийлик – ташқи ҳолат ёки шахсий қайфиятлар таъсирида дастлабки нишонларга мойил киши ҳулқининг хусусияти.

Ҳалоллик – шахсий ва ижтимоий мажбуриятларни, ахлоқий меъёрларни росттўйлик билан сақлаш.

Ҳасад – ўзгаларнинг муваффақиятларини кўра олмасликдан келиб чиқадиган туйғу.

Яхлитлик – педагогик жараёнининг синтезлашган сифати бўлиб, унинг олий даражадаги тараққиётини, унда фаолият кўрсатаётган субъектлар, объектлар фаолиятини таъминловчи жараёндир.

Яхлит педагогик жараён – тарбия жараёнида таълим ва таълим жараёнида тарбия беришнинг ўзаро сингиб кетган, яхлит ҳолга келган жараёни.

АДАБИЁТЛАР

Аль-Кинди. Трактат о количестве книг Аристотеля и о том, что необходимо для усвоения философии. О первой философии. Книга о пяти сущностях. Объяснение первой действующей причины возникновения и уничтожения. Избранные произведения мыслителей стран Ближнего и Среднего Востока IX-XIV вв. - М.: Соцгитиз, 1961.

Аль-Фараби Абу Наср. Трактат о разуме/ Инв №2385/XVIII. Лл. с. 406.

Аль-Фараби. Математические трактаты / Пер. с араб. и вступительная статья Б.А. Розенфельда и А. Кубясова. - Алма-Ата: Наука, 1972.

Батракова С.Н. Основы профессионально-педагогического общения. - Ярославль, 1989.

Баллер Э.А., Злобин П.С. Культура. Творчество. Человек. - М.: Молодая гвардия, 1970.

Березовин П.А. Проблемы педагогического общения. - Минск, 1989.

Беруни Абу-Райхан Мухаммад ибн Ахмед. Собрание сведений для познания драгоценностей (Минералогия) / Пер. с араб. А.М. Беленицкого. - Л., 1963.

Беруни Абу-Райхан. Канон Масъуда / Пер. с араб. и вступительная статья П.Г. Булгакова и Б.А. Розенфельда // Изб. произведения. - Т. V.-Т.: Фан, 1973-1976.

Гримак Л.П. Резервы человеческой психики. Введение в психологию активности. - М.: Политиздат, 1989.

Гармонично развитое поколение - основа прогресса Узбекистана. - Т., 1997.

Громкова М.Т. Если вы - преподаватель. - М., 1998.

Громкова М.Т. Педагогические основы образования взрослых. - М.: Изд.

Ильин Е.П. Искусство общения. - М., 1988.

Ибн Сина. Даниш-намэ / Пер. с араб. и вступительная статья А.М. Богоутдинова. - Сталинабад: Таджикгосиздат, 1957.

Игамова М.И. Активизация учения школьников. - М., 1982.

Конституция Республики Узбекистан. - Т.: Узбекистон, 1993.

Каримов И. Узбекистан на пороге XXI века. - Т.: Узбекистон, 1997.

Каримов И. Узбекистан, устремленный в XXI век. - Т.: Узбекистон, 1999.
МСХА, 1993.

- Кабус-намэ / Пер. с араб., статья и прим. Е.Э. Бертеляса. 2-е изд. - М., 1958.
- Крысько В.Г. Психология и педагогика в схемах и таблицах. - Минск: Харвест, 1999.
- Как развивать педагогическое творчество. - М.: Знание, 1987.
- Кан-Калик В.А., Никандров Н.Д. Педагогическое творчество. - М., 1990.
- Леонтьев В.А. Педагогическое общение. - М., 1979.
- Леднев В.С. Содержание образования. - М., 1989.
- Лернер И.Я. Процесс обучения и его закономерности. - М., 1980.
- Маршарян Э.С. Теория культуры и современная наука. - М.: Мысль, 1983.
- Новое педагогическое мышление. - М., Педагогика, 1989.
- Омар Хайям. Трактаты / Пер. с араб. и вступительная статья Б.А. Розенфельда. - М.: ВЛ, 1961.
- Основы педагогического мастерства. М., 1989.
- Педагогический поиск. - М., 1990.
- Петровский В.А. и др. Личностно развивающее взаимодействие. - Ростов на Дону, 1993.
- Педагогика: педагогические теории, системы, технологии. - М.: Академия, 1999.
- Рубинштейн С.Л. Проблемы общей психологии. 2-е изд. - М.: Педагогика, 1976.
- Раченко И.П. Диагностика развития педагогического творчества учителя. - Пятигорск, 1992.
- Тглашев Х.Х. Общепедагогические и дидактические идеи ученых-энциклопедистов Ближнего и Среднего Востока эпохи средневековья. - Т.: Фап, 1989.
- Тальзина Н.Ф. Управление процессом усвоения знаний. - М., 1975.
- Учителю о педагогической технике. - М.: Педагогика, 1987.
- Щукина Г.И. Активизация познавательной деятельности учащихся в учебном процессе. - М., 1979.

МУНДАРИЖА

Кириш.....	3
I боб. Олий мактабда ўқув жараёни.....	5
1.1. "Кадрлар тайёрлаш миллий дастури" ва узлуксиз таълим тизимини тубдан ислоҳ қилиш шароитларида, Ўзбекистон Республикасида олий мактаб тараққиёти.....	5
1.2. Олий мактаб таълим мазмуни.....	7
1.2.1 Таълим мазмунини шакллантиришнинг моҳияти ва назарияси.....	7
1.2.2. Таълим мазмунини танлаш тамойиллари ва меъёрлари.....	10
1.3. Олий мактабда ўқитишни ташкил этишнинг шакл ва методлариغا қўйиладиган замонавий талаблар.....	12
1.3.1. Асосий қоидалари.....	12
1.3.2. Олий мактабда ўқитиш шакллари.....	14
1.3.3. Олий мактабда ўқитиш методлари.....	20
1.4. Шарқ мутафаккирларининг билиш фаолияти тўғрисидаги илмий-педагогик қарашлари.....	26
1.5. Олий мактаб талабаларининг билиш фаолияти.....	29
Ўз-ўзини назорат қилиш учун савол ва топшириқлар Адабиётлар:	
II боб. Талаба шахси ривожланиши тавсифи.....	36
2.1. Шахс ривожланишининг умумий қонуниятлари.....	36
2.2. Ўсмирлик даврида шахснинг шаклланиши.....	41
2.3. Талабанинг ақлий фаолияти хусусиятлари.....	43
Ўз-ўзини назорат қилиш учун савол ва топшириқлар Адабиётлар:	
III боб. Олий мактаб ўқитувчисининг инновацион фаолияти.....	49
3.1. Инновацион фаолиятнинг назарий омиллари.....	49
3.2. Ўқитувчининг инновацион фаолияти тузилмаси.....	53
3.3. Ўқитувчининг инновацион фаолиятини шакллантириш шартлари.....	57
Ўз-ўзини назорат қилиш учун савол ва топшириқлар Адабиётлар:	
IV боб. Педагогик технологиянинг илмий-назарий асослари.....	61
4.1. Педагогик технологияларнинг илмий асослари.....	62
4.2. Муаммоли ўқитиш технологияси.....	67
4.3. Ҳаётчи технологиялар.....	87

4.4. Танқидий фикрлашни ривожлантирувчи фаол методлар.....	104
4.5. Муаллифли технологияси.....	113
4.5.1. Шахсга эътибор қаратиш асосидаги педагогик технология.....	122
4.5.2. Ўқитишни интенсификациялаш жадаллаштириш технологияси.....	124
4.5.3. Ўқув жараёнини самарали бошқариш ва ташкил этиш асосидаги педагогик технология.....	127
4.5.4. Ўқитишни дифференциациялаш.....	129
4.5.5. Ўқитишни индивидуаллаштириш технологияси.....	131
4.5.6. Дастурлаштирилган ўқитиш технологияси.....	133

Ўз-ўзини назорат қилиш учун савол ва топшириқлар
Адабиётлар:

Вбоб. Педагогик маҳорат асослари.....	139
5.1. Педагогик маҳорат тўғрисида тушунча.....	139
5.2. Олий ўқув юрти ўқитувчисининг касбий-педагогик фаолияти.....	144
5.2.1. Ўқитувчи шахсига қўйиладиган талаблар.....	144
5.2.2. Педагогик қобилият.....	145
5.2.3. Ўқитувчи фаолияти турлари.....	146

175 - буюртма **1000** нусха. Ҳажми **108** б.т.
2003 йил **9** декабрда босишга рухсат этилди.
Низомий номидаги ТДПУ Ризографида
нашр қилинди.

